CORPVS SCRIPTORVM ECCLESIASTICORVM LATINORVM

EDITVM CONSILIO ET IMPENSIS
ACADEMIAE SCIENTIARVM AVSTRIACAE

VOL. LXXXIV

SANCTI AVRELI AVGVSTINI OPERA

SECT. IV PARS I

EXPOSITIO QVARVNDAM PROPOSITIONVM EX EPISTOLA AD ROMANOS
EPISTOLAE AD GALATAS EXPOSITIONIS LIBER VNVS
EPISTOLAE AD ROMANOS INCHOATA EXPOSITIO

RECENSVIT

IOANNES DIVJAK

VINDOBONAE
HOELDER-PICHLER-TEMPSKY
MCMLXXI

CORPVS SCRIPTORVM ECCLESIASTICORVM LATINORVM

EDITVM CONSILIO ET IMPENSIS
ACADEMIAE SCIENTIARVM AVSTRIACAE

VOL. LXXXIV

SANCTI AVRELI AVGVSTINI OPERA

SECT. IV PARS I

EXPOSITIO QVARVNDAM PROPOSITIONVM EX EPISTOLA AD ROMANOS EPISTOLAE AD GALATAS EXPOSITIONIS LIBER VNVS EPISTOLAE AD ROMANOS INCHOATA EXPOSITIO

RECENSVIT

IOANNES DIVJAK

VINDOBONAE
HOELDER-PICHLER-TEMPSKY
MCMLXXI

SANCTI AVRELI AVGVSTINI OPERA

SECT. IV PARS I

EXPOSITIO QVARVNDAM PROPOSITIONVM EX EPISTOLA AD ROMANOS EPISTOLAE AD GALATAS EXPOSITIONIS LIBER VNVS EPISTOLAE AD ROMANOS INCHOATA EXPOSITIO

RECENSVIT

IOANNES DIVJAK

VINDOBONAE
HOELDER-PICHLER-TEMPSKY
MCMLXXI

OMNIA IVRA RESERVATA
© HÖLDER-PICHLER-TEMPSKY KG., WIEN 1971

VINDOBONAE
Ex universitatis Vindobonensis officina typographica
Adolphi Holzhausen Successorum

INDEX

Pag.

Praefatio VII

I. De origine expositionum VII

II. Tabula codicum X

a) Expositio ad Romanos X

b) Expositio in epistolam ad Galatas XI

c) Expositio ad Romanos inchoata XIII

III. De codicibus expositionis ad Romanos XIV

IV. De codicibus expositionis in epistolam ad Galatas .. XXV

V. De codicibus expositionis in epistolam ad Romanos inchoatae XXX

Expositio quarundam propositionum ex epistola ad Romanos 1

Epistolae ad Galatas expositionis liber unus 53

Epistolae ad Romanos inchoata expositio 143

Retractatio expositionis quarundam propositionum ex epistola ad Romanos 183

Retractatio expositionis epistolae ad Galatas 185

Retractatio epistolae ad Romanos inchoatae expositionis 186

Indices 187

Index scriptorum 187

Index nominum 192

Index rerum et locutionum notabilium 199

PRAEFATIO

I. De origine expositionum

Augustinus cum Hippone Regio presbyter esset, tria opuscula exegetica composuit, in quibus epistolas Pauli ad Romanos et ad Galatas datas explanare conabatur. Qui in ea civitate a Valerio episcopo anno 391, quod minime expectaverat, presbyter electus cum amicis discipulisque, quibuscum *ferme triennio* ut ait Possidius[1]) in civitate Thagastensi vixerat, eandem vitam contemplativam continuavit. Illic meditationibus et litteris se dedidit operaque contra Manichaeorum errores (*De duabus animabus contra Manichaeos, Acta contra Fortunatum Manichaeum, Contra Adimantum Manichaei discipulum*) et quae ad sacrarum scripturarum explanationem spectant, composuit, quae sunt: *Enarrationes in psalmos 1 sqq. De genesi ad litteram imperfectus liber, De sermone domini in monte,* necnon eas de quibus infra agendum est expositiones.

Ab amicis, quibuscum lectioni epistolae ad Romanos vacaverat, rogatus primam anno 394 *expositionem quarundam propositionum ex epistola Pauli ad Romanos* scripsit, ut ait ipse in retractationibus: *Cum presbyter adhuc essem, contigit, ut apud Carthaginem inter nos, qui simul eramus, ad Romanos apostoli epistola legeretur et quaedam interrogatur a fratribus; quibus cum, sicut poteram, responderem, voluerunt scribi potius, quae dicebam, quam sine litteris fundi. Ubi cum eis obtemperarem liber unus accessit opusculis meis*[2]).

Inde perspicitur expositionem epistolae ad Romanos

---

[1]) Possidius, Vita S. Augustini PL 32, 33—65.

[2]) Aug. I Retr. 22, 1.

ex eis cogitationibus, quas Augustinus cum fratribus disputans exposuerat quasque sine arte aut lima litteris mandaverat, exortam esse. Quae cum ita sint, facile cognoscas expositionem interdum soloecismis foedatam esse, quibus et ipsis falso intellectis contigit, ut textus in manuscriptis saepius corrumperetur. Accedit quod sola in expositione ad Romanos omnes fere loci explanandi verbis *Quod autem ait* vel *Quod autem dicit* praenotantur, quae ad eas quae sequuntur complexiones construendas nihil valent.

Ad epistolam ad Romanos explanandam et ante Augustinum fuerunt, qui aliquid afferrent, ut Origenes, cuius opus a Rufino Aquileiensi Latine versum est, et ille, quem Erasmum secuti Ambrosiastrum nominare consuevimus, et post eum permulti viri docti, quorum numerus est 46 usque ad saeculum XIII, explanationem eiusdem epistolae commentariis auxerunt[3]), exempli gratia dico Pelagium, Cassiodorum, Thomam Aquinatem, unde conicere licet Augustinum ea ratione quae explanaverat in lucem edi passum esse, ut Latinarum ecclesiarum desiderio succurreret. Expositionem in epistolam ad Romanos, quippe qua nonnullae tantum quaestiones disputarentur, nimia brevitate constrictam esse Augustinus ipse sensit; quare eodem anno fusius de illa epistola disserere instituit, quam quidem dissertationem extra salutationis[4]) et eius peccati explanationem, quod est contra spiritum sanctum[5]), producere non est ausus,

---

[3]) Werner Affeldt, Verzeichnis der Römerbriefkommentare der lateinischen Kirche bis Nikolaus von Lyra, Traditio XIII, Studies in ancient and medieval history, thought and religion, New York, 1957 p. 369—406.

[4]) Aug. I Retr. 24, 1: Sed huius operis, si perficeretur, plures libri erant futuri, quorum unum in sola disputatione ipsius salutationis absolvi ab initio scilicet usque ad illud ubi ait: Gratia vobis et pax a deo patre nostro et domino Iesu Christo.

[5]) Aug. I Retr. 24, 1: Factum est quippe, ut immoraremur, cum vellemus solvere incurrentem sermoni nostro difficillimam quaestionem de peccato in spiritum sanctum . . .

utpote qui difficultatibus, quas epistola Pauli ad Romanos iis praeberet, qui scripturis explanandis studerent, nondum se esse parem arbitraretur[6]).

Expositionem Augustini inchoatam in posteriorum usu non fuisse inde colligimus, quod, quicumque postea commentarios in eandem Pauli epistolam enavabant, eam silentio praeteribant praeter Cassiodorum, qui solus illam expositionem accuratius videtur adhibuisse[7]).

Augustinum eo tempore, quod inter expositionem priorem et inchoatam posteriorem intercessit, epistolam ad Galatas ut stricte ita perfecte exposuisse ex ipsius verbis apparet[8]). Quae problemata in expositione epistulae ad Galatas praecipue tractentur quosque fines Augustinus in his opusculis scribendis sibi proposuerit, in ipso initio retractationis epistolae ad Galatas instruimur: *Post hunc librum* (i. e. expositionem ad Romanos) *exposui eiusdem apostoli epistolam ad Galatas non carptim, id est, aliqua praetermittens sed continuanter et totam. Hanc autem expositionem uno volumine comprehendi*[9]). Inde Augustinum in gratia et lege dei explanandis summum ingenii acumen consumpsisse apparet. Huius quoque opusculi Cassiodorus in institutionibus divinarum litterarum mentionem fecit *ad Galatas autem idem sanctus Augustinus latius explanavit, de qua et sanctus Hieronymus . . .*[10]).

---

[6]) Aug. I Retr. 24, 1: Sed deinde alia volumina cessavi adiungere exponendo epistolam totam ipsius operis magnitudine ac labore deterritus et in alia faciliora deflexus sum. Ita factum est, ut librum, quem feceram primum, relinquerem solum, cuius esse titulum volui: Epistolae ad Romanos inchoata expositio.

[7]) Cass. Inst. div. litt. I 12—13 (Mynors).

[8]) Aug. I Retr. 24, 1.

[9]) Aug. I Retr. 23, 1.

[10]) Cass. l. c. I 13.

II. Tabula codicum

a) Expositio ad Romanos

1. Amiens, bibl. mun. 81, s. XIII
2. Assisi, bibl. com. 90, s. XII
3. Bologna, coll. Hisp. 13, s. XIV
4. Bruges, bibl. mun. 103, a. 1489
5. Bruxelles, bibl. Royale 1024, s. XI
6. Bruxelles, bibl. Royale 1058, s. XV
7. Bruxelles, bibl. Royale 1124, s. XIV
8. Cambridge, Trin. Coll. 76, s. XII
9. Cambridge, Trin. Coll. 164, s. XIV
10. Douai, bibl. mun. 251, s. XII
11. Einsiedeln, Stiftsbibl. ms. 139, s. XII
12. Firenze, bibl. Laur. plut. XVI dext. VII, s. XIII
13. Firenze, bibl. Laur. plut. XII, XXVIII, s. XV
14. Firenze, bibl. Laur. Med. Faes. VIII, s. XV
15. Karlsruhe, Bad. Landesbibl. Cod. Aug. perg. LXXXIII, s. XIex, fgt.
16. London, BM Harl. 3027, s. XII
17. Mantova, bibl. com. C. IV. 2 (nr. 343) s. XV
18. München, Clm 18729, s. XV
19. Oxford, Merton Coll. ms. 49, s. XV
20. Padova, bibl. univ. 1441, s. XII
21. Paris, bibl. Mazar. 632, s. XIII
22. Paris, bibl. Mazar. 636, s. XIV
23. Paris, bibl. nat. lat. 1639, s. XII
24. Paris, bibl. nat. lat. 1957, s. XII—XIII
25. Paris, bibl. nat. lat. 1974, s. XIV
26. Paris, bibl. nat. lat. 1975, s. IX
27. Paris, bibl. nat. lat. 1976, s. XII—XIII
28. Paris, bibl. nat. lat. 2033, s. XII—XIII
29. Paris, bibl. nat. lat. 10444, s. XII
30. Paris, bibl. nat. lat. 12220, s. IX
31. Paris, bibl. nat. lat. 12225, s. XII

32. Paris, bibl. nat. lat. 14294, s. XIV
33. Paris, bibl. nat. lat. 14479, s. XV
34. Paris, bibl. nat. lat. 15657, s. XIII
35. Paris, bibl. nat. lat. 15662, s. XIII
36. Paris, bibl. nat. lat. 17394, s. IX
37. Paris, bibl. nat. lat. 18084, s. XII
38. Paris, bibl. nat. lat. 1449 n. a., s. X—XI
39. Reims, bibl. mun. 82, s. XIIex.
40. Rouen, bibl. mun. 505, s. XIII, exc. f. 128^{v}
41. Sankt Gallen, Stiftsbibl. 137, s. IX—X
42. Sankt Gallen, Stiftsbibl. 151, s. IXex.
43. Schaffhausen, Stadtbibl. 37, s. XV
44. Tours, bibl. mun. 247, s. XIII, exc. f. 179^{v}—180
45. Trier, Seminarbibl. ms. 48, a. 1472
46. Troyes, bibl. mun. 40^{II}, s. XII
47. Troyes, bibl. mun. 412, s. XII
48. Valencia, bibl. de la Catedral 238, s. XIV, fgt.
49. Vaticano, Vat. lat. 445, s. XV
50. Vaticano, Vat. lat. 491, s. VIII
51. Vaticano Barb. Lat. 566, s. XIV
52. Vaticano Chig. A VII 212, s. XIV
53. Venezia, Ven. Marc. 1798, a. 1471
54. Wien, Nationalbibl. 735, s. XIII
55. Wolfenbüttel, Herz. Aug. Bibl. 4112 (28 Wiz.), s. IX
56. Zwettl, Stiftsbibl. 32, s. XII

b) Expositio in epistolam ad Galatas

1. Amiens, bibl. mun. 81, s. XIII
2. Angers, bibl. mun. 159, s. XI
3. Angers, bibl. mun. 292, s. XII
4. Assisi, bibl. com. 90, s. XIII
5. Avranches, bibl. mun. 72, s. XII
6. Bologna, Coll. Hisp. 13, s. XIV
7. Bruges, bibl. mun. 103, a. 1489

8. Bruxelles, bibl. Royale 1024, s. XI
9. Bruxelles, bibl. Royale 1058, s. XV
10. Bruxelles, bibl. Royale 1087, s. X
11. Bruxelles, bibl. Royale 1124, s. XIV
12. Cambridge, Trin. Coll. 76, s. XII
13. Cambridge, Trin. Coll. 164, s. XV
14. Chartres, bibl. mun. 157, s. XII, deletus
15. Einsiedeln, Stiftsbibl. ms. 139, s. XII
16. Firenze, bibl. Laur. plut. XVI dext. VII, s. XIII
17. Firenze, bibl. Laur. plut. XII, XXVIII, s. XV
18. Firenze, bibl. Laur. Med. Faes. VIII, s. XV
19. Firenze, bibl. Laur. S. Marco 637, s. XI, text. abbrev.
20. Genf, Stadtbibl. 15, s. XII
21. Grenoble, bibl. mun. 201, s. XII
22. Mantova, bibl. com. C. IV. 2, s. XV
23. München, Univ.-Bibl. ms. 3, s. XV
24. Napoli, bibl. naz. VI D 72, s. XIII—XIV
25. Oxford, ms. Laud. misc. 398, s. XV
26. Padova, bibl. univ. 1441, s. XI
27. Paris, bibl. de l'Ars. 1032, s. XIV
28. Paris, bibl. Mazar. 632, s. XIII
29. Paris, bibl. Mazar. 636, s. XIV
30. Paris, bibl. Mazar. 644, s. XV
31. Paris, bibl. nat. lat. 1639, s. XII
32. Paris, bibl. nat. lat. 1974, s. XIV
33. Paris, bibl. nat. lat. 1975, s. IX
34. Paris, bibl. nat. lat. 1976, s. XII—XIII
35. Paris, bibl. nat. lat. 1977, s. XII—XIII
36. Paris, bibl. nat. lat. 2033, s. XII—XIII
37. Paris, bibl. nat. lat. 2700, s. XI
38. Paris, bibl. nat. lat. 10444, s. XII
39. Paris, bibl. nat. lat. 12220, s. IX
40. Paris, bibl. nat. lat. 12225, s. XII
41. Paris, bibl. nat. lat. 14294, s. XIV
42. Paris, bibl. nat. lat. 14479, s. XV

43. Paris, bibl. nat. lat. 15657, s. XIII
44. Paris, bibl. nat. lat. 15662, s. XIII
45. Paris, bibl. nat. lat. 17394, s. IX
46. Paris, bibl. nat. lat. 18084, s. XII
47. Reims, bibl. mun. 82, s. XIIex.
48. Sankt Gallen, Stiftsbibl. 137, s. IX—X
49. Sankt Gallen, Stiftsbibl. 151, s. IXex
50. Strasbourg, bibl. univ. 309, s. XIII
51. Tours, bibl. mun. 247, s. XIII, 180—181^{v} exc.
52. Tours, bibl. mun. 288, s. X—XI? mut.
53. Trier, Stadtbibl. ms. 156/1213, s. XV
54. Troyes, bibl. mun. 40^{II}, s. XII
55. Troyes, bibl. mun. 412, s. XII
56. Ütrecht, Univ. 68, a. 1464
57. Vaticano, Vat. lat. 445, s. XV
58. Vaticano, Vat. lat. 491, s. VIII
59. Vaticano, Chig. A VII 212, s. XIV
60. Vaticano, Urb. lat. 69, s. XV text. abbrev. ut ms. Laur. S. Marco 637
61. Vendôme, bibl. mun. 192, s. XII
62. Venezia, Ven. Marc. 1798, s. XV
63. Zwettl, Stiftsbibl. 32, s. XII

c) Expositio ad Romanos inchoata

1. Berlin, Staatsbibl. 293, s. XII
2. Bruxelles, bibl. Royale 1058, s. XV
3. Bruxelles, bibl. Royale 1115, s. XIII
4. Cassino, bibl. dell'abb. 173 L, s. XI, fgt.
5. Erlangen, Univ. 37, a. 1310
6. Firenze, bibl. Laur. plut XVI dext. VII, s. XIII
7. Firenze, bibl. Laur. plut. XII, XXVIII, s. XV
8. Firenze, bibl. Laur. S. Marco 637, s. XI
9. Firenze, bibl. Laur. Med. Faes. VIII, s. XV
10. Oxford, ms. Laud. misc. 134, s. IX

11. Stuttgart, Würt. Landesbibl. cod. theol. 2° 207, s. XII
12. Troyes, bibl. mun. 40[II], s. XII
13. Ütrecht, Univ. 68, s. XV
14. Vaticano, Vat. lat. 445, s. XV
15. Vaticano, Vat. lat. 4918, s. XII—XIII, fgt. ut ms. Cassino 173 L
16. Vaticano, Urb. lat. 69, s. XV
17. Venezia, Ven. Marc. 1801, s. XV
18. Zwettl, Stiftsbibl. 296, s. XII—XIII

III. De codicibus expositionis ad Romanos

Quamquam fieri non potest, ut familiae codicum facile dinoscantur, quod codices antiquissimis temporibus scripti iam lectiones depravatas et contaminatas praebent, tamen duo rivuli discerni mihi videntur posse, e quibus priorem littera *d* designavi. Quae familia cum mendis propriis foedata tum lectionibus optimis illustris, quas infra adferam, e sex codicibus constat. Quorum qui sit optimus si aetatem codicum respicias vix intelligas, cum in vetustissimis ipsis (*AW*) eadem quae in codice *Q* saeculi XV omittantur.

A Cum vetustissimus huius familiae sit codex Guelferbytanus Wizanburgensis 28, tamen codicem Parisinum Latinum 1449 nouv. acqu. anteponam, quod minus omissis mendisque foedatus est. Qui codex membranaceus, foliorum 129, 318 : 230, saeculo X aut XI ineunte confectus in tres partes dividitur, quae saec. XII conligatae sunt. Scriptus est in monasterio Cluniacensi, cuius in catalogo saec. XII numero 34 indicabatur. Prima pars saec. X—XI folia 1—63 complectitur, altera folia 64—123, tertia fol. 124—129 quae binis columnis saec. XI exarata est. Folia tamen primae necnon folia 64—87 secundae partis ab eadem manu scripta sunt. In eo codice foliis 64—73 expositio nostra continetur, quae inscribitur: *Expositio quarundam propositionum ex epistola Pauli apostoli ad Romanos sancti Augustini numero 82.*

Caput postremum expositionis a scriba omissum alia manus posterioris aetatis addidit. Fol. 73 sequitur *tabula questionum. Hecine sunt sancti Augustini questiones diversae numero 82.*

W Ab eodem fonte ac codex *A* codex Guelferbytanus fluxisse videtur, quod in utroque codice praeter omissa communia caput postremum expositionis a prima manu scriptum non invenimus. Codex Guelferbytanus in monasterio s. Petri et Pauli Wizanburgensi medio saec. IX binis columnis, 28 lineis, 105 fol., 313 : 230 scriptura carolinga exaratus fol. 1^{v}—18^{r} expositionem in epistolam ad Romanos continet, cuius textus fol. 18^{r} cap. 73 exeunte explicit. Cum fieri non possit ut omnia menda quae in hoc codice inveniuntur in apparatum criticum recipiam, illa potissima quae vel ad textum constituendum vel ad familias codicum discernendas valeant recipienda videntur, cum cetera infra adferam.

pag. **4** lin. 18 sibi *om.*, 23 de] a **5,** 11 qui *om.* **6,** 14 ait] dicit 15 quod] quo **7,** 6 *post* mala esse *add.* cum 8 volumus] nolumus 9 hic] hoc 14 quisque] quisquam 16 et *om.* **8,** 6 oboediendum 16 Iesum christum spiritum iesum 17 vivificavit **9,** 14 *post* cum *add.* autem 24 redderet **11,** 7 *post* Adae *sequ.* hic minus habet **12,** 25 qua] quo **13,** 1 coeperam 2 distuleram 16 dicimus 18 vivimus **14,** 11 ut *om.* 20 dei *om.* | serviat] sentiat **15,** 2 quia] quae 3 mortali *om.* 5 vivimus 11—12 ab ea re *om.* 16 tali] alii **17,** 11 sit *om.* 16 et *om.* **18,** 5 super] supra 11 ipsi legi] ipse legem 18 dulcedinis 19 dictus] dictum | quo *om.* 21 enim] autem **19,** 16 scribitur | peccatis] peccator 23 in *om.* 26 carnali] carnis **20,** 1 repugnari 5 damnatio] dominatio 7 desint] sint 8 captivaremur | iam *om.* 10 ut] et 14 qui] quia **21,** 16 quamvis essent implenda *om.* **23,** 1—4 qua haec-prudentia *om.* 5 *post* dei *add.* non **24,** 14 quis] quid 22 non *om.* 24 nondum] nam cum **25,** 1 adoptionis 2 qui ei *om.* 3 fuerit *om.* 6 nondum] necdum | et] sed 13 et spiritus *om.* 20 qui] in **26,** 12 animalis quae *om.* 14 quia] qua 15 spiritu et *om.* **27,** 1 psalmis 2 de qua vanitate 13—20 etiam ipsa — id est *om.* 20 ipsae perveniunt 22 referes 23 congemiscet **28,** 8—14 Non solum — ingemiscimus *om.* 17 in spiritu **29,** 12 quando *om.* 13 vel emendationem *om.* 15 intelligetur 16 nos *om.* 18—19 etiam illud- inveni *om.* | significavit **30,** 1 facit 11—15 sicut — vocati sint *om.* 16 vocati-propositum *om.* 19 suam *om.* 20 venerunt

25 est] et **31,** 2 et *om.* 9 autem] aut 12 separavit 22 et *om.* 23 plena enim fide 24 vitae **32,** 1 qui *om.* 5 de caelo *om.* 6 praeterquam] propterquam 8 eos] eas 16 vincit 20 dixerim 21 *post* creatura *add.* a caritate dei **33,** 8 aeternitatem et 27 offendunt | ante] antequam **34,** 3 praescientia] praesentia 10 dicit *om.* 22 Quapropter quia nisi **35,** 1 praescientia] praesentia 1—2 quae — praescientia *om.* 10 qui] quia 19 nulla] nullo **36,** 1 nos *om.* 4 fuit 10 illos] illum 10—12 Nostrum-operandi *om.* 16 voluntatis *om.* **37,** 2 esse dei 16—18 quos-in his *om.* 20 etiam] et **38,** 5 cum tamen hominum *om.* aufertur 8 inferet 11 sic respondet ut *om.* 14 crediturus **39,** 10 inquit *om.* 13 illa *om.* et *om.* 17 et *om.* 19—20 deus-discutere *add. ead. man. inf. marg.* 21 et *om.* **40,** 4 merito 18 si *om.* 20 est *om.* **41,** 1 fient] fiunt 6 fient] fiunt 7 quae] qui 17 est *om.* 20 et in corde tuo *om.* **42,** 3 faciet] fecit 16 deposuit] depossunt 17 iustitias 18 ut] unde 19 non] nunc **43,** 1 sunt *om.* 6 dico *om.* 12 prodesset] prodest 15 quia] qui 25 nulli] nulla **44,** 5 beneficiamus 6 contribulatione 9 aut] et | apponitur 16 superbia **45,** 4 cupientes 7 aut *om.* 8 versatur] labitur 12 dominus] deus 17 potestates 21 autem *om.* **46,** 4—5 Sive-ex illa *om.* **47,** 6 dilectionem 10 timorem 16 acceptabile] acceptum 21 culpandam] culpam **48,** 7 in firmitate 9 sequitur] consequitur 15 carnibus] carnalibus 16—17 sacrificantur **49,** 4 in *om.* 9 probatur 19 vestris *om.* **50,** 2—3 cum se-inveniat *om.* 4 *post* quia *add.* novit | non solum *om.* 5 sed etiam-Ergo *om.* 16 non] nunc **51,** 2 veritatem] caritatem 3 dei] christi 4 autem *om.* | sua *om.* 16 infirmus 17 fuerit **52,** 1 misericordiam dei. Explicit.

T Eiusdem familiae est codex Trecensis 40II, fol. 203, 480 : 325, membranaceus, qui saec. XII exaratus videtur. Foliis 43v—53v expositionem epistolae ad Romanos, fol. 53v—64 expositionem in epistolam ad Galatas, fol. 64v—76 expositionem inchoatam continet. Qui codex cum recentior sit quam *A*, tamen textum et melioribus lectionibus praeditum et minus omissis interruptum praebet.

C Quartus codex eiusdem familiae est codex Claravallensis 32, membranaceus, fol. 347, qui in monasterio Claravallensi Austriaco saec. XII a fratre Georgio de Zwetla scriptus est, qui fol. 3 haec scripsit: *Quicumque hac tabula utitur, in orationibus suis auctorem ipsius habere tenetur, qui dicitur*

frater Georgius de Zwetla[1]). Continet fol. 283—292 expositionem in epistola ad Romanos et fol. 295—313 expositionem in epistola ad Galatas. Qui codex hunc capitulorum expositionis ad Romanos habet ordinem: cap. 1—23, 27—28, 3 *quamvis adhuc*, 25—26, 28, 3 *quamvis adhuc* — 36, 1 *potest videri*, 38, 3 *et servimus* — 40, 1 *secundum spiritum*, 36, 1 *minus intelligentibus* — 38, 3 *obtemperamus et servimus*, 40, 2 *manifestissime — finem expositionis.*

B Codex Bruxellensis 1058 (48), membranaceus, foliorum 256, 360 : 255, saec. XV binis columnis exaratus nihil nisi opera Augustini continet. Fol. 228—234 expositionem ad Romanos inchoatam, fol. 234—241 expositionem quarundam propositionum ex epistola ad Romanos, fol. 241—254 expositionem in epistolam ad Galatas, fol. 254—256 retractationes duarum expositionum ad Romanos et expositionis ad Galatas invenimus. In tegumenti parte versa haec verba adhuc legi possunt, quae si ad monasterium 'Corsendonck' referas, ad verum proxime accesseris: *Hoc volumen scriptum est labore ac diligentia religiosi admodum patris Ioannis Mol huius domus ... professus ... in Facons ... quondam rector fuit.* Qui codex olim in bibliotheca Palatina Parisiis conservatus, cuius signum fol. 1 et 156 invenitur, in bibliothecam Regiam Bruxellensem translatus est. Cuius codicis quamvis recentioris quam *AWTC* in textu constituendo rationem habeas necesse est, in quo quamquam propriis lectionibus non caret, neque correctiones codicis *T* neque menda codicis *C* omissaque codicum *AWQ* inveniantur.

Q Cum codice *A* artissime coniunctus est codex Oxoniensis Merton Coll. ms. 49, saec. XV, qui fol. 153^{r}—163^{r} nostram expositionem continet.

Ad demonstrandum quibus lectionibus familia *d* a reliquis codicibus differat exempla potissima adferam:

---

[1]) Xenia Bernardina, Die Handschriftenverzeichnisse der Cisterciense rstifte I 2, Wien 1891.

Praef.	legis *d*	*om. cett.*
cap. 5	concupiscentia	desideria *cett.*
7,1	inviti fecerunt	fecerunt *om. cett.*
	non fecerunt	non *om. cett.*
12,6	peccandi	peccati *cett.*
23,8	interponens *AWTBQ*	disponens *cett.*
25,1	praeterita	praevaricatam *V*
		praevaricati *c*
		praevaricanti *E*
		praevaricata *cett.*
28,2	et	ut *cett.*
41,5	resolvitur *AWBQ*	solvitur *cett.*
6	calefieri *CBa*	calefacere *cett.*
44,9	timorem mortis vincit	a timore mortis vindicat *cett.*
50,7	interno lumine *AWTQ* interno volumine *B*	interno homine *et aliter cett.*
53,5	per spiritum sanctum dedit dilectionem *dVc*	per dilectionem dedit spiritum sanctum *cett.*
7	diffunditur (cf. Aug. I Retr. 22, 5)	diffusa est *cett.*
54,15	praescientia	praescius *cett.*
22	confringes	conteres *cett.*
63,4	desolatoriis *dX*	vastatoribus *cett.*
70,3	venumdabatur	vendebatur *cett.*
74,4	ex circumcisione	ex se *cett.*

Posterioris rivuli sunt tres familiae codicum et nonnulli codices antiquiores, id est *ONPV*, qui cuius cognationis sint non liquet. E quibus *ON* cum familia *a*, *P* cum ipsis familiis *a* et *b*, *V* cum familia codicum Italorum *c* videntur artius cohaerere.

O Codex Parisinus Latinus numero 1975 insignitus olim

Regius 4003-2 ex bibliotheca Udalrici Obrecht in bibliothecam Regiam translatus est. Qui foliorum 87, membranaceus, 225 : 160, saec. IX tantum expositiones ad Romanos et ad Galatas continet. Fol. 1 expositionem in epistola ad Romanos et fol. 32—87 expositionem in epistola ad Galatas habet.

N Huic codici simillimus est codex Parisinus Latinus 17394, fol. 78, membranaceus, 324 : 250, qui binis columnis saec. IX exaratus a posteriore manu correctus est. Praeter libros retractationum fol. 32—49 Expositionem quarundam propositionum ex epistola apostoli Pauli ad Romanos et fol. 49—78 eiusdem expositionem in epistolam ad Galatas continet. Eos codices in scriptorio Augiensi scriptos esse B. Bischoff me monuit.

a Cum his duobus codicibus cognata est familia *a*, quae ex quattuor codicibus constat, quorum vetustissimi in monasterio Sangallensi servantur.

S Codex Sangallensis 151, membranaceus, pag. 316, tres partes habet partim saec. IX ex. (pars 1 et 3) partim saec. XII scriptus. Qui litteris minusculis saec. IX ex. exaratus pag. 2—76 expositionem Augustini in epistolam ad Romanos et pag. 75—167 expositionem ad Galatas praebet.

G Alter codex Sangallensis 137, qui et ipse saec. IX ex. minusculis carolingicis pag. 458 exaratus est, pag. 305—360 expositionem quarundam propositionum ex epistola apostoli Pauli ad Romanos et pag. 360—458 eiusdem sancti Augustini expositionem in epistolam ad Galatas continet.

E Codex Einsidlensis 139, membranaceus, pag. 141, 235 : 170 saec. XII, utrum de altero codice Sangallensi dependeat an e vetustiore exemplari descriptus sit, non constat. Qui et easdem partes quas *S* et *G* omittit eisdemque locis errat, et, quod ex correctionibus codicis *G* perspicimus, propius ad codicem *S* accedit. Hoc in codice pag. 1—40 expositionem sancti Augustini quarundam propositionum ex epistola Pauli ad Romanos et pag. 40—110 expositionem sancti Augustini in epistolam ad Galatas invenimus.

J Parisinus Latinus 10444 (suppl. lat. 977-2), membranaceus, 88 fol., 254 : 163, saec. XII fol. 62^{v}—84^{v}, 52—57^{v} expositionem in epistolam ad Romanos, fol. 57^{v}—59 fragmentum expositionis ad Galatas continet.

P Codex miscellaneus Parisinus Latinus 12220, membranaceus, ante med. saec. IX, foliorum 155, qui inter familias *a* et *b* medius intercedit, iis mendis, quae utriusque familiae propriae sunt, caret. Quem e bibliotheca monasterii sancti Germani a Pratis in bibliothecam Regiam Parisinam translatum esse e signatura in primo folio scripta elucet: *n. 251 olim 216 sancti Germani a Pratis.* Infra sequitur subscriptio monasterii Sancti Petri Corbeiensis. Maurini qui hunc textum edendum curaverunt, etiamsi huius codicis mentionem in iis notis, quibus textus edendi rationem reddiderunt, non fecerunt, tamen videntur adhibuisse. Nam se codicem quendam Corbeiensem *designatum per C 2 in quo initium deest usque ad caput 9 medium* nosse in eisdem adnotationibus testantur[2]). Eum de quo disserimus codicem, quippe qui e nono capitulo libri *contra Adimantum* initium capiat non alium esse ac illum, quo Maurini usi sunt, perspicuum est. Praeter librum contra Adimantum continet fol. 31—50 expositionem in epistolam ad Romanos, fol. 50—88 expositionem in epistolam ad Galatas, fol. 97—155 *De praedestinatione.*

b Altera familia quam siglo *b* designavi, constat ex 7 codicibus, quorum praestantissimi sive in Gallia septentrionali sive in Belgia scripti sunt. Quorum antiquissimus est
B_3 codex Bruxellensis 1024 (Inv. 5504—12), membranaceus, fol. 151, 315 : 235, saec. XI, cuius litterae initiales summa cum arte scriptura capitali rustica exaratae sunt. Foliis 96—105^{v} expositionem in epistolam ad Romanos cum retractatione et fol. 105^{v}—122 praecedente retractatione ex-

---

[2]) cf. R. Kukula, Die Maurinerausgabe des Augustin, Wien 1890, V. Abhandlung p. 68 'Contra Adimantum'.

positionem in epistolam ad Galatas continet. Qui codex quo ex scriptorio provenerit, conicere non possumus; scimus tantum eum ab oppido cui nomen est Gembloux in bibliothecam Regiam translatum esse.

D De eo codice codicem Brugensem 103, chartaceum, 275 : 202, binis columnis descriptum esse constat, quem scriba tam accurate descripsit, ut ubicumque in codice B_3 variae lectiones infra lineas adduntur, ambas receperit. Codex *D* duobus ex partibus compositus est, e quibus altera, quae fol. 189 incipit, anno 1489 *pro festo Petronille virginis*[3]) a *Daukardo filio Everardi Valkeniis* confecta, ut fol. 313 legimus, fol. 262—269 Augustini expositionem in epistolam ad Romanos et fol. 269—280^v expositionem ad Galatas continet.

Z Eiusdem familiae est codex Vaticanus Chisianus A VII 212 (23—1350 ant.) membranaceus, fol. 119, binis columnis, 36 lineis, 340 : 240, qui saec. XIV exaratus ab eodem exemplari quo B_3 descriptus videtur, quod eadem capitula expositionis ad Galatas in B_3 et *Z* omissa sunt. Quae capitula in codice B_3 manus saec. XIII addidit, ut etiam in codice *D* a B_3 saec. XV descripto extarent. Expositionem ad epistolam ad Romanos (fol. 1^v retr., fol. 2^v—13^v expos.) et expositionem ad Galatas (14 retr. 14^v—34 expos.) et sermones sancti Augustini habet.

P_2 Cum iis codicibus coniunctus est codex Parisinus Latinus 1639 (olim Colbert 1039, Regius 3731-3-3a), membranaceus, fol. 192, 375 : 255, saec. XII, qui fol. 160^v—166^v expositionem quarundam propositionum ex epistola ad Romanos cum retractatione et fol. 166^v—176 expositionem epistolae ad Galatas cum retractatione praebet.

R Ad eandem familiam accedit etiam codex Remigensis 82 (E 246) membranaceus, foliorum 205, 310 : 205, saec. XII ex., qui fol. 139—152 expositionem in epistolam ad Romanos cum

[3]) Catalogue général des mss. des bibliothèques de Belgique II, 1934.

retractatione et fol. 152—176 expositionem ad Galatas cum retractatione continet.

Duorum qui sequuntur codicum exemplar secundum familiam *d* correctum esse constat, quod uterque codex lectiones vel familiae *b* vel familiae *d* praebet.

B_2 Codex Bruxellensis 1124 (312—20) membranaceus, saec. XIV fol. 171, 325 : 215, binis columnis a fratre Adriano Mes scriptus est, ut fol. 171 legimus: *Liber monasterii rubee vallis in Zonia iuxta Bruxellam scriptus per manus fratris Adriani Mes sacerdotis professi in eadem domo. Oretis ergo pro eo ferventer ex caritate.* In eodem folio signum bibliothecae Palatinae Parisinae invenimus, ex qua bibliotheca codex manuscriptus in bibliothecam Regiam Bruxellensem translatus est. Fol. 135^v—147 retractationem et librum sancti Augustini episcopi super epistolam ad Romanos et fol. 147^v—165^v retractationem et librum super epistolam ad Galatas continet.

V_1 Ex eodem codice quo B_2 codex Vaticanus Latinus 445, chartaceus, fol. II et 502, saec. XV, a scriba quodam, cui nomen est Petrus Beeckhuser descriptus est. Fol. 204^v epistolae ad Romanos inchoatam expositionem, fol. 209^v librum quaestionum sancti Augustini in epistolam apostoli ad Romanos, fol. 216—227 expositionem epistola ad Galatas invenimus.

V Vetustissimus quidem codex expositionum et ad Romanos et ad Galatas est codex Vaticanus Latinus 491, fol. 51, membr., 265 : 197, qui scriptura anglo—saxonica saec. VIII[4] in 24—37 lineis scriptus est. Tamen in formis litterarum scriptura insulari haud diligenter scriptarum nonnulla elementa, quae sunt eius scripturae, qua in continenti utebantur, propria agnosci possunt. Qui codex in Italiae septentrionalis scriptorio exaratus in bibliothecam Vaticanam per Angelum Mai translatus est, qui fol. 1 adnotavit: *ed. Maur. t. III part. 2 p. 903 A. Maius.* Cuius codicis textus a compluribus manibus litteris minusculis eius generis, quod in Italia septentrionali exerceba-

[4]) E. A. Lowe, Codices Latini Antiquiores I (1934), nr. 5a.

tur, correctus et auctus est. Perdifficile est diiudicatu, quae correctiones quibus manibus tribuendae sint, quod posterioris aetatis manus textum prae atramenti exilitate fere iam deletum ita restituere studebant, ut, ubi correctiones sint, vix intelligas. Continet fol. 1—14 expositionem ad Romanos et fol. 14—33 expositionem ad Galatas, cui manus saec. X subscriptionem addidit: *expositum in epistola ad Galatas eiusdem Augustini*, et fol. 34—50 Hypomnesticon, quod multis in codicibus Augustino attribuitur. In hoc codice multa menda et omissa familiae *c* inveniuntur, cui familiae etiam posteriorum manuum additamenta tribuenda sunt, quae et ipsa erroribus familiae Italicae non carentia postea in textum recepta esse verisimile est. Quare codicem *V* e codice quodam saec. VIII vel saec. IX, e quo etiam codices
c defluxerunt, quos siglo *c* complexus sum, correctum esse constat.

L_1 Codex Laurentianus bibliothecae Sanctae Crucis, plut. XVI dext. cod. VII saec. XIII, binis columnis exaratus e bibliotheca conventus fratrum minorum Sanctae Crucis iussu Petri Leopoldi, qui postea Austriae imperator factus est, ante diem XVII Kal. Nov. anno 1766 in bibliothecam Laurentianam translatus est. Praeter expositionem inchoatam (fol. 4—5), expositionem ad Romanos (fol. 70—78) et expositionem ad Galatas (fol. 78—93^{v}) continet.

L_2 Codex Laurentianus plut. XII, XXVIII, saec. XV, fol. 258, membranaceus, pulcherrima scriptura libraria humanistica confectus est. Fol. 151^{v}—163 expositio inchoata, fol. 163$^{r/v}$ retractatio expositionis inchoatae, fol. 163^{v}—178^{v} expositio ad Romanos, fol. 178^{v}—205^{v} expositio ad Galatas continentur.

M Tertius eiusdem familiae codex est codex Venetus Marcianus 1798 (III 42 Valentinelli, Z. L LXI Bess.) membranaceus, binis columnis, 376 fol., quem Bessarion, qui septem voluminibus omnia, quoad fieri posset, Augustini opera colligi voluit eaque a Francisco de Ugolinis scribi

iussit, qui ingens hoc opus anno 1471 confecit[5]. Fol. 1—8 expositionum quarundam propositionum in epistolam ad Romanos et fol. 8—22 expositionem epistolae ad Galatas praebet.

F Cum iis tribus codicibus artius coniunctus est codex Mediceus Faesulanus VIII, membranaceus, binis columnis, fol. 299, saec. XV, qui quamquam pulcherrime exaratus est, tamen multa menda habet. Fol. 124—129^{v} expositionem inchoatam, fol. 139^{v}—147^{r} expositionem quarundam propositionum ex epistola ad Romanos, fol. 147—160 expositionem ad Galtas continet.

Denique nonnullos codices contaminatos, quorum praestantissimus est codex Parisinus Latinus 12225 saec. XII, quoniam praeter multa menda lectiones optimas exhibent, silentio praeterire non volo.

P_1 Codex Parisinus Latinus 12225 (olim Sangermanensis 227 [220]) membranaceus, binis columnis saec. XII exaratus videtur. Fol. 31—41 expositionem quarundam propositionum ex epistola ad Romanos, fol. 41—60 expositionis epistolae ad Galatas librum continet. Qui codex in conventu Sangermanensi a monacho quodam nomine Gislemaro scriptus est, quod e his versibus in fol. 31 adiunctis videmus:

Hic Augustinus sua dicta retractat honestus
quae Germane tuus quidam conscripsit alumnus
Gislemarus in hoc vicitatus nomine libro
quem si quis furto tulerit trudatur averno

X Codex Assisi 90, 127 fol., 205 : 180, binis columnis qui olim in bibliotheca conventus fratrum minorum conservabatur, a compluribus manibus saec. XIII scriptus est. Fol. 39^{r}—43 expositionem quarundam propositionum ex epistola apostoli Pauli ad Romanos sancti Augustini episcopi et f. 44^{r}—54^{r} expositionem in epistolam ad Galatas invenimus.

I Codex Parisinus Latinus 1976 (Béthune theol. 209,

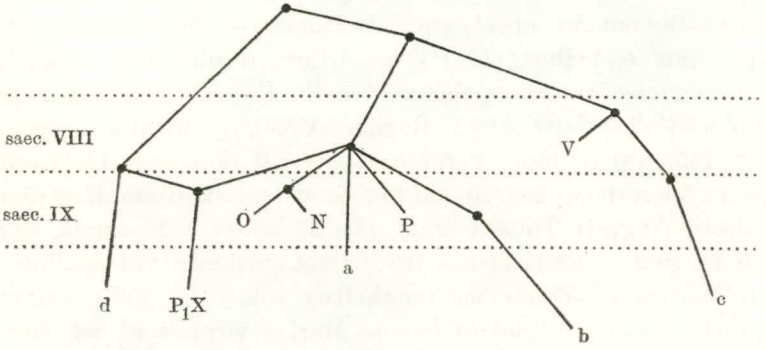
[5]) cf. vol. IV fol. 226.

Regius 4003) membranaceus, 136 fol., 245 : 165, saec. XII—XIII exaratus fol. 3—34 praecedente retractatione expositionem in epistolam ad Romanos et fol. 34^{v} sqq. expositionem ad Galatas continet.

H Codex Valencia 238, saec. XIV fragmentum tantum expositionis ad Romanos fol. 97^{r}/^{v} continet (cap. 1—23, 3 Ergo haec //).

K Codex Mantuanus bibliothecae communalis C. IV. 2 (n. 343) fol. 111, 260 : 360, binis columnis saec. XV exaratus expositionem ad Romanos fol. 84^{v}—90^{r} et expositionem ad Galatas fol. 90^{r}—100^{r} continet.

Omnium familiarum cognationem quoad fieri potest stemmate infra illustrabo.

IV. De codicibus expositionis in epistolam ad Galatas

Cum in textu expositionis in epistolam ad Romanos constituendo his codicibus, quos siglo *d* designavi, imprimis nisus sim, expositio in epistolam ad Galatas familia codicum Francogallicorum, e quibus codex *R* indole prominet, optime traditur. Omnes codices in tres familias dividere licet. Primae familiae sunt codices $RABP_1$, quorum si uniuscuiusque

lectiones altera cum altera congruunt, eaedem lectiones etiam in codicibus minoris momenti inveniuntur, quos in apparatum criticum non recepi. Qui sunt:

cod. Turonensis 288, s. X—XI? mut. } qui proxime accedunt ad *RA*
cod. Vendôme 192, s. XII }
cod. Paris. lat. 1976, s. XII—XIII
cod. Rhenotraiectinus 68, s. XV
cod. Assisi 90, s. XIII } qui cum codice P_1 cognati videntur
cod. Mantuanus C. IV, 2, s. XV
cod. Neapolitanus VI D 72, s. XIII—XIV

Alteram familiam, ad quam pertinent codices B_1GCTH siglo *d* designavi, tertia, ut iam supra in praefatione ad expositionem in epistolam ad Romanos demonstravi, ex quattuor codicibus *ONPV* et tribus rivulis *abc* constat.

R Primae familiae optimus est codex Parisinus Latinus 2700 (olim Colbertinus 4962 Regius A 550, 5) membranaceus, fol. 135, qui in monasterio Andegavensi non saec. IX[6]) sed saec. XI scriptus est, ut me litteris monet B. Bischoff. Olim Iacobi Augusti Thuani erat, qua de causa a Maurinis, qui eo in textu constituendo usi varias lectiones rubris lineis indicaverunt, Thuaneus nominatus est. In folio textui praefixo praeter laudem beatae Mariae virginis id est *salve regina* tabulam operum scriptam legimus: *In hoc volumine continentur libri sancti Augustini. Unde malum et de libero arbitrio libri II* (fol. 2—77) *De agone christiano* (fol. 77—94) *Deinde sententiae de opere monachorum. Ad ultimum explanatio super epistolam Pauli apostoli ad Galathas* (fol. 101—135^{v}).

A De eodem exemplari ac codex *R* etiam codex Andegavensis 159 (olim monasterii S. Sergii 151) descriptus est, qui saec. XIex. exaratus videtur, cuius notae quoque in margine additae plane eaedem sunt quae in codice *R*. Hunc

[6]) cf. G. Green, De libero arbitrio CSEL 74, p. VIII.

codicem licet lineas rubras ad varias lectiones demonstrandas non praebeat, a Maurinis, qui eum Sergiensem nominaverint, adhibitum esse verisimillimum est. In primo folio scriptam legimus *recordationem doni in manu domini Bernardi* facti, qui annis 1093—1102 monasterio Sergiensi praefuit. Fol. 110—144 expositionem in epistolam ad Galatas continet.

B Ad eandem familiam pertinet codex Bruxellensis 1058 (cf. pag. XVII).

P_1 De codice Parisino latino 12225 saec. XII cf. pag. XXIV.

d Codices quos infra descripturus sum, quamquam cohaerent cum iis codicibus, de quibus supra egi, tamen caput primum additamentis auctum praebent. Textus auctus in codice *C* caput primum integrum praecedit, cum in ceteris eiusdem familiae codicibus primi capitis loco positus sit. Qui factum sit, ut primi capitis textus ita variaret, hoc modo explanaveris. Textus ille auctus, quoniam nulla ratione ad ipsum Augustinum referri potest, quod nisi in his codicibus non traditur, ante saeculo X a nescio quo auctore loco primi capitis positus est. Cuius textus cum et initium et finis cum integro capite praeter nonnullas varias lectiones congruant, conicere licet illud caput, quo quis aucto totius expositionis sensum complecti voluerit primo, ut e codice *C* perspicitur, integrum textum praecessise deinde locum primi capitis tenuisse. Infra textum auctum a capite 1, 7 exeunte usque ad finem capitis exscribam. Quae ennuntiationes in textu et integro et aucto inveniuntur typis italicis denotabuntur: „*euangelium*, quod non est aliud, nisi (nisi si *TH*) aliqui sunt, qui vos conturbant et (et *om.* B_1TH) volentes convertere euangelium Christi. hanc autem conversionem euangelii vult intelligi, ut cum euangelium a servitute ad libertatem vocet (revocet *C*) isti a libertate (libertatem *C*) ad servitutem revocent (revocant *C*). Post illam ergo salutationem, quae est in vestibulo epistolae hoc modo exorsus est insinuans causam scribendi ad eos. *Quamquam et in* (in *om. TH*) *ipsa salutatione, cum dicit se*

apostolum: non ab hominibus neque per hominem, quod in nulla alia epistola dixisse invenitur, satis ostendat et illos, qui talia suadebant, *non esse a deo sed a hominibus et* ceteros apostolos, qui dominum ante passionem secuti sunt, quamquam a deo essent apostoli per hominem vocatos, id est, ipsum, quo indutum erat verbum. Proprie quippe eum hominem appellat, cum adhuc esset moriturus. Mortales sunt enim omnes homines. Iam vero (enim *TH*) morte devicta cum post resurrectionem ascendisset in caelum, apostolum Paulum vocavit, cum iam Christus minus proprie homo appellaretur ipsa iam carnis fragilitate mutata et immortalitate vestita. Quod alio loco sic dicit: etsi noveramus Christum secundum carnem, sed iam non novimus. Quod non ad exhonorandos illos dicit, qui per hominem sunt facti apostoli, sed ut non sit eius minor auctoritas ad praedicandum euangelium, cum per revelationem Iesu Christi iam sedentis ad dexteram patris vocatus sit, quando etiam illis rectissime fides habeatur, qui eum ante resurrectionem secuti sunt. Neque improbe fecisse videatur, quod ausus est Petrum ab illa simulatione corrigere quamvis praecessorem suum. Non enim minor debet esse Christi doctrina in caelo constituti quam in terra. Quod enim nemo ambigit, Petrus per mortalem Iesum vocatus est, Paulus per immortalem. Eadem veritate in utroque, sed non impudenter isto corrigente illum qua et ille istum posset, si forte etiam Paulus quamvis non per hominem apostolus, tamen ut homo laberetur. Non ergo ad hoc dicit ista Paulus, ut se praeferat, sed ut etiam ipsi non trepide fides (fides non trepide *G* non intrepide fides *C*) habeatur. Quod autem ait: Sed licet si nos aut angelus de caelo vobis aliter euangelizaverit, praeterquam quod annuntiavimus vobis, anathema sit, evidentissime docet non in se potius quam in ipsa euangelii veritate praesumendum esse. Quam non modo sibi sed etiam angelis praetulit, ut ex hoc intelligamus nihil eum ad gloriam suam superba facere, sed fidenter ad gloriam dei. *Singula*

igitur ab ipso epistolae vestibulo permittente domino et adiuvante studium nostrum sic consideranda et tractanda suscepimus."

B_1 Hunc textum auctum primus codex Bruxellensis 1087 (14920—22) membranaceus, 168 fol., 280 : 193, saec. X praebet. Quo in codice praeter expositionem ad Galatas (fol. 131^v—151^v) sermones invenimus.

G Alter codex eiusdem familiae est codex Genf ms. Latinus 15, qui binis columnis, 168 fol., 364 : 261, saec. XII exaratus fol. 68—88 sancti Augustini explanationem epistolae ad Galatas continet.

C Eiusdem saeculi est codex Clarovallensis 32 (cf. pag. XVI). Textum auctum opus praecedentem in apparatu critico asterisco addito (cap. 1, 1—7) adnotavi.

T De codice Trecensi 40^{II} cf. pag. XVI.

H Ad eandem familiam pertinet codex Gratianopolitanus 201, s. XII, qui fol. 68^v—90 nostram expositionem habet.

De tertio rivulo id est de codicibus *ONaPbVc* iam in expositionis ad Romanos praefatione disserui (cf. pag. XVIII sqq.).

O Codex Parisinus Latinus 1975, saec. IX (cf. pag. XVIII)

N Codex Parisinus Latinus 17394, saec. IX (cf. pag. XIX)

a
- *S* Codex Sangallensis 151, saec. IX ex. (cf. pag. XIX)
- S_1 Codex Sangallensis 137, saec. IX—X (cf. pag. XIX sub siglo *G*)
- *E* Codex Einsidlensis 139, saec. XII (cf. pag. XIX)
- *J* Codex Parisinus Latinus 10444, saec. XII (cf. pag. XX)

P Codex Parisinus Latinus 12220, saec. IX (cf. pag. XX)

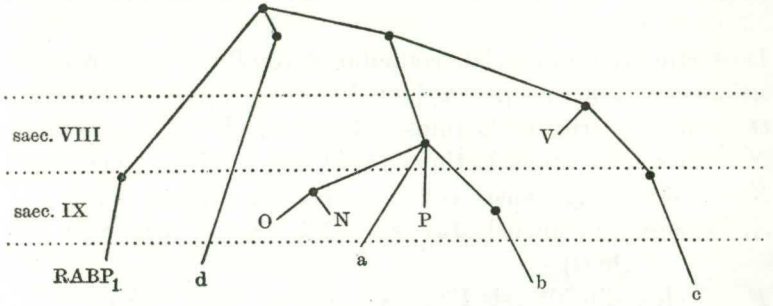
b
- B_3 Codex Bruxellensis 1024, saec. XI (cf. pag. XX)
- *D* Codex Brugensis 103, saec. XV (cf. pag. XXI)
- *Z* Codex Vaticanus Chisianus A VII 212, saec. XIV (cf. pag. XXI)
- P_2 Codex Parisinus Latinus 1639, saec. XII (cf. pag. XXI)
- R_1 Codex Remigensis 82, saec. XII ex. (cf. pag. XXI sub siglo *R*)
- B_2 Codex Bruxellensis 1124, saec. XIV (cf. pag. XXI)
- V_1 Codex Vaticanus Latinus 445, saec. XV (cf. pag. XXII)

V Codex Vaticanus Latinus 491, saec. VIII (cf. pag. XXII)

c { *L*1 Codex Laurentianus plut. XVI dext VII, saec. XIII (cf. pag. XXIII)
*L*2 Codex Laurentianus plut. XII, XXVIII, saec. XV (cf. pag. XXIII)
M Codex Venetus Marcianus 1798, saec. XV (cf. pag. XXIII)
F Codex Mediceus Faesulanus VIII, saec. XV (cf. pag. XXIV)

Duo codices, qui sequuntur, textum expositionis in epistolam ad Galatas in breviorem formam redactum praebent, quos quamquam contuli in apparatum criticum non recepi:

Codex Laurentianus S. Marco 637, saec. XI, qui ad textum expositionis inchoatae edendum plus valet, et Codex Vaticanus Urb. Lat. 69, qui ex eodem fonte fluxit ac codex S. Marco 637.

V. De codicibus expositionis in epistolam ad Romanos inchoatae

Expositio ad Romanos inchoata ex his tribus opusculis, quae edenda suscepi, tenuissima traditione ad nostram pervenit memoriam. Maurinos quoniam, ut ipsi affir-

mant[7]), unum solum codicem (id est codicem Vaticanum Latinum 445 saec. XV) noverant, consentaneum est multa illius codicis menda in textu constituendo secutos esse.

Quomodo codices inter se cognati sint, eo minus intelligas, quod soli codices Italici de eodem exemplari descripti videntur esse. Ceteri vero quamvis nonnullis locis inter se congruant, interdum tamen ita discrepant, ut certas eorum familias dinoscere non liceat. Inde sequitur eos de exemplaribus contaminatis esse descriptos.

O Codex vetustissimus, qui expositionem inchoatam continet est codex Oxoniensis Laud. misc. 134 olim 1553, membranaceus, III et 114 fol., 240 : 155, qui saec. IX[8]) exaratus fol. 11—14^{v} hanc expositionem habet. Hoc in codice opus nec titulo indicatur neque Augustino adscribitur.

B Etiam codex Bruxellensis 1058 (48), de quo pag. XVII egi, summi momenti est, qui quamquam saec. XV scriptus tamen lectiones interdum optimas conservavit.

Z Cum eo codice artius cohaeret codex Clarovallensis 296, saec. XII vel XIII, 216 fol., quamvis nonnullis in lectionisbus congruat cum codicibus Italicis eademque ac ii omittat. Fol. 183—196^{v} expositionem ad Romanos inchoatam invenimus.

T Codex Trecensis 40^{II} saec. XII, cf. pag. XVI.

B_1 Saeculi XIII est codex Bruxellensis 1115 (II 1072) 118 fol., 355 : 240, qui binis columnis litteris initialibus rubris ac cyaneis exaratus est. Fol. 111^{v}—116 expositionem inchoatam continet. In folio primo scriptum legimus: *Istum librum dedit ecclesiae Alnensi magister Benedictus decanus S. Iohannis in Leodio. Anima eius requiescat in pace. Amen.* Qui tomus anno 1880 a bibliotheca Regia Bruxellensi e collectione Philipps adquisitus est.

[7]) PL 35, 2087.

[8]) B. Bischoff-J. Hofmann, Libri sancti Kyliani, Quellen und Forschungen zur Geschichte des Bistums und Hochstifts Würzburg VI, 1952, 39.131.

R De eo codice descriptus est codex bibliothecae universitatis Rheno-Traiectinae 60 (Eccl. 186, antea 296) saec. XV, qui fol. 49—55^{v} expositionem inchoatam habet.

S Codex Laurentianus S. Marco 637, fol. II et 233, 235 : 153, saec. XI praeter expositionem in epistolam ad Galatas in breviorem formam redactam (cf. pag. XXX) fol. 103—110 expositionem inchoatam ad Romanos continet.

E Codex Erlangensis 77, 137 fol., 335 : 240, saec. XIV e monasterio Sanctae Mariae in Fontesalutis (Heilbronn) ortus est, cuius pars prior (fol. 1—127) e 16 quaternionibus constat. Sequitur fol. 128—137 expositio ad Romanos inchoata, quae ab alia manu scripta inscribitur: *Epistola Augustini in epistolam S. Pauli ad Romanos.*

Qui codex cum aliis iussu Heinrici de Hirschlach abbatis vel saec. XIII exeunte vel saec. XIV ineunte scriptus est, ut ex adnotatione in fol. 137^{v} scripta comperimus: *Iste liber sanctae Mariae in fontesalutis scriptus est sub domino Heinr(ico) abbate anno domini 1310 regnante heinrigo regi piissimo.* Ea verba saepius ab aliis manibus posterioris aetatis iterantur.

V Codex Vaticanus Latinus 445 saec. XV a Maurinis solus in textu constituendo adhibitus fol. 204^{v}—209 epistolae ad Romanos inchoatam expositionem beati Augustini episcopi continet (cf. pag. XXII). Qui codex artius cum cod. *T* cohaerere videtur.

U Eiusdem saeculi est codex Vaticanus Urbinas Latinus 69, membranaceus, 372 : 255, I et 348 fol., qui praeter expositionem in epistolam ad Galatas abbreviatam fol. 248—258 expositionem inchoatam praebet.

c Solos codices $L_1 L_2 MF$ ab eodem exemplari, quod hodie non iam servatur, descriptos esse elucet, qui sunt:

L_1 Codex Laurentianus plut. XVI dext. VII, saec. XIII (cf. pag. XXII).

L_2 Codex Laurentianus plut. XII, XXVIII, saec. XV fol. 151^{v}—163 expositionem inchoatam praebet (cf. pag. XXIII).

M Codex Venetus Marcianus 1801 (III 45 Valentinelli Z. L. LXVIII Bess.) est tomus quartus eius seriei omnium fere operum sancti Augustini iussu Bessarionis confectae (cf. pag. XXIII), qui fol. 229—235 expositionem ad Romanos inchoatam continet.

F Codex Mediceus Faesulanus VIII, saec. XV, fol. 124—129^{v} expositionem inchoatam habet (cf. pag. XXIV).

C Fragmentum tantum expositionis inchoatae in codice Casinensi 173 L, membranaceo, saec. XI, scriptura beneventana exarato qui pag. 175—179 eam expositionem a cap. 22, 2 (Si etiam . . .) usque ad finem continet, invenimus.

Restat ut omnibus, quorum auxilio in hoc Augustini operum volumine edendo adiutus sum, gratias agam, imprimis viro clarissimo Rudolpho Hanslik, magistro meo, cuius cura Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum dirigitur, tum omnibus praefectis bibliothecarum, qui exemplaria lucis ope expressa mihi in usum tradiderunt, deinde Ilsae Schuster, quae me in indice rerum et locutionum notabilium conficiendo adiuverit necnon Michaelae Zelzer, quae in plagulis corrigendis summam dedit operam, maxime vero Kurt Smolak, qui multa quae mihi usui essent, indicaverit.

Dabam Vindobonae m. Decembri anni MCMLXX

Johannes Divjak

EXPOSITIO QUARUNDAM PROPOSITIONUM EX EPISTOLA AD ROMANOS

Conspectus siglorum

A = Codex Parisinus Latinus 1449 nouv. acqu., saec. X–XI
W = Codex Guelferbytanus Wiz. 28, saec. IX
T = Codex Trecensis 40, saec. XII
C = Codex Clarovallensis 32, saec. XII
B = Codex Bruxellensis 1058, saec. XV
Q = Codex Oxoniensis Merton Coll. 49, saec. XV
d = Consensus codicum A W T C B Q

O = Codex Parisinus Latinus 1975, saec. IX
N = Codex Parisinus Latinus 17394, saec. IX
S = Codex Sangallensis 151, saec. IX ex.
G = Codex Sangallensis 137, saec. IX–X
E = Codex Einsidlensis 139, saec. XII
J = Codex Parisinus Latinus 10444, saec. XII
a = Consensus codicum S G E J

P = Codex Parisinus Latinus 12220, saec. IX
B_3 = Codex Bruxellensis 1024, saec. XI
D = Codex Brugensis 103, saec. XV
Z = Codex Vaticanus Chisianus A VII 212, saec. XIV
P_2 = Codex Parisinus Latinus 1639, saec. XII
R = Codex Remigensis 82, saec. XII ex.
B_2 = Codex Bruxellensis 1124, saec. XIV
V_1 = Codex Vaticanus Latinus 445, saec. XV
b = Consensus codicum B_3 D Z P_2 R B_2 V_1

V = Codex Vaticanus Latinus 491, saec. VIII
L_1 = Codex Laurentianus plut. XVI dext. VII, saec. XIII
L_2 = Codex Laurentianus plut. XII, XXVIII, saec. XV
M = Codex Venetus Marcianus 1798, saec. XV
F = Codex Mediceus Faesulanus VIII, saec. XV
c = Consensus codicum L_1 L_2 M F

P_1 = Codex Parisinus Latinus 12225, saec. XII
X = Codex Asisinas 90, saec. XIII
I = Codex Parisinus Latinus 1976, saec. XII–XIII
H = Codex Valentianus 238, saec. XIV fragm.
K = Codex Mantuanus C. IV. 2 (n. 343), saec. XV

EXPOSITIO QUARUNDAM PROPOSITIONUM EX EPISTOLA AD ROMANOS

Sensus hi sunt in epistola ad Romanos Pauli apostoli. Primo omnium, ut quisque intelligat in hac epistola quaestionem versari operum legis et gratiae.

1. (1) Quod autem dicit: Secundum spiritum sanctificationis ex resurrectione mortuorum, id est quia spiritus donum acceperunt post eius resurrectionem, mortuorum vero resurrectionem memorat, quia in ipso omnes crucifixi sumus et resurreximus. Rom. 1, 4

2. (2) Quod autem dicit: Ut gratiam vobis spiritualem impertiar, dilectionem scilicet dei et proximi, ut per caritatem Christi gentibus in evangelium vocatis minime inviderent. Rom. 1, 11

3. (3) Quod autem dixit: Revelatur ira dei de caelo super omnem impietatem et cetera, ait et Salomon de sapientibus mundi: *Si enim tantum potuerunt scire, ut possent* Rom. 1, 18

17—p. 4, 2 Sap. 13, 9

1 Expositio quarundam propositionum ex epistola Pauli apostoli ad Romanos sancti Augustini *A*, Diui Aurelii Augustini hipponensis episcopi expositionis quarundam propositionum ex epistola ad Romanos liber *B*, incipit expositio sancti Augustini episcopi in epistolam ad Romanos *C*, incipit expositio quarundam propositionum ex epistola apostoli Pauli ad Romanos sancti Augustini episcopi NSP_1XH, incipit liber questionum sancti Augustini in epistola ad Romanos $B_3ZP_2V_1$, *alii aliter*. **3** ad Romanos in epistola *c* Pauli apostoli ad Romanos *bIK* **4** quisque] quis $dONaVcP_1XIH$ **5** legis *d edd., om. cett.* **6** dicit] ait *d* **7—9** id—mortuorum *om. C* **8** acceperunt *om. c* **9** omnes *om. c* **10** crucifigimur *AWBQ* resurgimus *AWTBQ* **12** impertiar] impertiam *WBQ, om. P* dilectionem] diligendi *CQ*, dilectum NB_3DZRP_2, dilectum scilicet dilectionem *c* **15** dixit] dicit dB_2V_1 reuelabitur *CQ* **17** possent] possint *AWB*

aestimare saeculum, quomodo ipsius mundi dominum et creatorem non facilius invenerunt? (2) Sed quos arguit Salomon, non cognoverunt per creaturam creatorem, quos autem arguit apostolus, cognoverunt, sed gratias non egerunt et dicentes se esse sapientes stulti facti sunt et ad colenda simulacra deciderunt. (3) Nam sapientes gentium quod invenerint creatorem, manifeste idem apostolus, cum Atheniensibus loqueretur, ostendit. (4) Cum enim dixisset: *Quia in ipso vivimus et movemur et sumus*, addidit: *sicut et quidam secundum vos dixerunt.* (5) Hac autem intentione prius arguit impietatem gentium, ut ex hac probet etiam ad gratiam posse pertingere conversos. Iniustum est enim, ut poenam subeant impietatis et praemium fidei non accipiant.

Rom. 1, 21 **4.** (4) Quod autem dicit: Cognoscentes deum non ut deum glorificaverunt aut gratias egerunt, hoc caput est peccati, de quo dictum est: *Initium omnis peccati superbia.* (2) Qui si gratias egissent deo, qui dederat hanc sapientiam, non sibi aliquid tribuissent cogitationibus suis. Quapropter in desideria cordis sui traditi sunt a domino, ut facerent, quae non convenirent.

Rom. 1, 24 **5.** (5) Quod autem dicit: tradidit, intelligitur, dimisit in desideria cordis illorum. Mercedem autem mutuam dicit recepisse de deo, ut traderentur in desideria cordis sui.

2—6 quos—deciderunt *cf.* Rom. 1, 21—23 **8—10** Act. 17, 28 **16** Eccli. 10, 15

---

1 saeculum aestimare IK saeculum] secundum XH **3** quos autem] quos uero B, hos autem V^2MF, uos autem X **5** simulacra] ydola C **6** inuenerunt bV^2cXH **9** et movemur et *om.* B_2 c **10** *post* dixerunt *add.* Ipsius enim et genus sumus XH, *cf. Act. 17, 28* **11** hac] hoc AT **12** pertingere] pertinere $AWCB$, contingere RH **14** deum *om.* c **18** uel cogitationibus a, in cogitationibus $TPZB_2V_1P_1XH$ **19** desideriis $XIHK$ tradita N **20** convenirent] oporteret ACQ, oportet WB, conueniret TN **22** illorum] eorum $WBQR$ **23** de] a TB desideria] concupiscentia d sui] eorum BW

6. (6) Quod autem demum dicit: Tradidit illos deus in reprobam mentem et cetera, repletos ait omni iniquitate, datur intelligi ad nocendum pertinere ista, quae nunc dicit, id est facinora. (2) Superius autem dicebat de corruptelis quae flagitia nominantur, ex quibus ad facinora pervenitur, quoniam quisque perniciosam dulcedinem flagitiorum sequens, dum impedientes personas removere conatur, pergit in facinus. (3) Sic distinctus est etiam ille locus in Sapientia Salomonis, ubi cum enumerasset superiora flagitia, ait: *Circumveniamus pauperem iustum, quoniam inutilis est nobis* et cetera. Rom. 1, 28.29

7. (7—8) Quod autem dicit: Non solum qui ea faciunt, sed etiam qui consentiunt facientibus, significat, quia quaecumque fecerunt non inviti, sed, cum ad mala facta consentiunt, etiam illa quae non fecerunt approbant, et ideo de perfectis iam peccatis dicit: (2) Propterea inexcusabilis es, o homo omnis qui iudicas. Omnis autem cum dicit, subintrat iam, ut monstret non solum gentilem sed etiam Iudaeum, qui secundum legem volebat iudicare de gentibus. Rom. 1, 32 Rom. 2, 1

8. (9) Quod autem dicit: Thesaurizas tibi iram in die irae, iram dei ubique loquitur pro vindicta. Idcirco ait: Iusti iudicii dei. (2) Notandum autem quoniam et ira dei ponitur in novo testamento, quod cum in vetere audiunt Rom. 2, 5

10 Sap. 2, 12

1 demum] denuo *AWTB* **2** ait *om. AWCBQ* omni ait *T* **7** impedientes personas] impedientis persone *AW*, obstaculum impendientis personae *T* **9** *post* flagitia *add.* subiecit facinus *T* **10** ait] id est *AWT* **12** ea *om. Bc* faciunt ea P_1XH **13** qui *om. A* **14** *post* inviti *add.* fecerunt *d* sed] nam *d* male $OGERP_2V_1$ *c* **15** non *d*, *om. cett.*, *Migne* **16** *post* dicit *add.* Quod autem ait *AWTB* **18** autem] enim *c* **19** volebat *d*, uolebant *cett.* **21** thesaurizasti $NB_3DZRV^2MFP_1XH$ **22** diem *NR* ubique *om. c* **23** notandum] non tantum *ONSPV* quoniam et] quia *AWB*, quod L_1L_2, quod et *MF* **24** in *pr.*] et in $AWBQL_1L_2$ *edd.* ueteri $OabP_1XHK$ audiunt] legent *AW*, legunt *BG edd.*, audierunt *K*

homines, qui legi veteri adversantur, culpandam eam putant, cum deus utique sicuti nos perturbationibus non subiaceat dicente Salomone: *Tu autem domine virtutum cum tranquillitate iudicas.* (3) Sed ira, ut dictum est, in vindictae significatione ponitur.

Rom. 2, 15 **9.** (10) Quod autem dicit: Contestante conscientia illorum, secundum illum locum loquitur Iohannis apostoli, quo ait: *Dilectissimi, si cor nostrum nos reprehenderit, maior est deus conscientiae nostrae* et cetera.

Rom. 2, 29 **10.** (11) Quod autem dicit: spiritu, non littera, hoc est, ut secundum spiritum, non secundum quod habet littera, lex intelligatur, quod utique contigit illis, qui circumcisionem magis carnaliter quam spiritualiter acceperunt.

Rom. 2, 29 **11.** (12) Quod autem ait: Cuius laus non ex hominibus sed ex deo, illi convenit quod ait: Qui in secreto Iudaeus est.

Rom. 3, 20 **12.** (13—18) Quod autem ait: Quia non iustificabitur in lege omnis caro coram illo, per legem enim cognitio peccati et cetera similia, quae quidam putant in contumeliam legis obicienda, sollicite satis legenda sunt, ut neque lex improbata ab apostolo videatur neque homini arbitrium liberum sit ablatum. (2) Itaque quattuor istos gradus hominis distinguamus: ante legem, sub lege, sub gratia, in pace. Ante legem sequimur concupiscentiam carnis,

---

3—4 Sap. 12, 18 **8—9** I Ioh. 3, 20—21

---

2 sicut *A W B Q* **3** dominus *A W C B* **7** illum locum] illud *G b edd.* Iohannes apostolus *B* **8** quo] qui *N P*$_1$ *X H* si *om. A* nos reprehendat *A W*, reprehenderit nos *B*$_2$ *P*$_1$ *X H*, nos non reprehenderit *V*$_1$ **9** conscientia nostra *A W T B O a*, conscientia uestra *Q*, conscientiae meae *c* **12** lex] legis *P*$_1$ *X H* utique *om. W B* contingit *A X* **13** magis *d G P s. l., om. cett.* carnaliter intellexerunt *E*, carnaliter intelligebant *b* **17** ait] dicit *A W B Q G edd.* **21** improbata ab apostolo] ab apostolo improbata *A W B Q G P B*$_2$, in sabbato ab apostolo *c* **22** liberum arbitrium *P b X H* **24** concupiscentias *R P*$_2$ *V*$_1$

sub lege trahimur ab ea, sub gratia nec sequimur eam nec trahimur ab ea, in pace nulla est concupiscentia carnis. (3) Ante legem ergo non pugnamus, quia non solum concupiscimus et peccamus, sed etiam approbamus peccata. Sub lege pugnamus, sed vincimur, fatemur enim mala esse, quae facimus, et fatendo mala esse utique nolumus facere, sed quia nondum est gratia, superamur. (4) In isto gradu ostenditur nobis, quomodo iaceamus, et dum surgere volumus et cadimus, gravius affligimur. (5) Inde hic dicitur: *Lex subintravit, ut abundaret delictum.* Inde et quod nunc positum est: Per legem enim cognitio peccati, non enim ablatio peccati est, quia per solam gratiam aufertur peccatum. (6) Bona ergo lex, quia ea vetat, quae vetanda sunt, et ea iubet, quae iubenda sunt. Sed cum quisque illam viribus suis se putat implere, non per gratiam liberatoris sui, nihil ei prodest ista praesumptio, immo etiam tantum nocet, ut et vehementiore peccati desiderio rapiatur et in peccatis etiam praevaricator inveniatur. (7) *Ubi enim non est lex nec praevaricatio.* Sic ergo iacens cum se quisque cognoverit per seipsum surgere non valere, imploret liberatoris auxilium. Venit ergo gratia, quae donet peccata praeterita et conantem adiuvet et tribuat caritatem iustitiae et auferat metum. (8) Quod cum fit, tametsi desideria quaedam carnis, dum in hac vita sumus, adversus spiritum nostrum pugnant, ut eum ducant in peccatum, non tamen his desideriis consentiens spiritus, quoniam

---

9–10 Rom. 5, 20 **18** Rom. 4, 15

1–2 nec trahimur ab ea nec sequimur eam P_1XH, *om.* P **5** fatemur enim scientes ea C **5–6** mala–fatendo *om.* AW **6** nolumus] nolimus B_2, uolumus X **7** est *om.* B_3DRP_2 **11** enim *pr.*] etiam H, *om.* $AWCBQ$ **12–13** Bona est ergo Gb *edd.* **13** quia] quae $TPDZB_2P_2MFK$, qui V ea *pr. om.* TP_1X **14** illa c se *om.* WBQ **16** uehementiori $CaPbVP_1XH$ **17** peccati] peccandi d rapiatur] pariatur $ONbVcP_1XH$ **20** valere] ualebat AW **22** Quod cum] quodcumque P_1X **23** tametsi BQS, tam et A, etsi C, tamen *cett.* **25** consentiens est B_3DRV_1

est fixus in gratia et caritate dei, desinit peccare. (9) Non enim in ipso desiderio pravo, sed in nostra consensione peccamus. Ad hoc valet, quod dicit idem apostolus: *Non ergo regnet peccatum in vestro mortali corpore ad oboediendum desideriis eius.* (10) Hinc enim ostendit esse desideria, quibus non oboediendo peccatum in nobis regnare non sinimus. Sed quoniam ista desideria de carnis mortalitate nascuntur, quae trahimus ex primo peccato primi hominis, unde carnaliter nascimur, non finientur haec, nisi resurrectione corporis immutationem illam, quae nobis promittitur, meruerimus, ubi perfecta pax erit, cum in quarto gradu constituemur. (11) Ideo autem perfecta pax, quia nihil nobis resistet non resistentibus deo. Hoc est quod dicit apostolus: *Corpus quidem mortuum est propter peccatum, spiritus autem vita est propter iustitiam. Si ergo spiritus eius, qui suscitavit Iesum a mortuis habitat in vobis: qui suscitavit Iesum Christum a mortuis, vivificabit et mortalia corpora vestra per inhabitantem spiritum eius in vobis.* (12) Liberum ergo arbitrium perfecte fuit in primo homine, in nobis autem ante gratiam non est liberum arbitrium, ut non peccemus, sed tantum ut peccare nolimus. Gratia vero efficit, ut non tantum velimus recte facere, sed etiam possimus, non viribus nostris, sed liberatoris

---

3—5 Rom. 6, 12 **13—18** Rom. 8, 10—11

---

1 est *om. b* **3** ergo *om. A W B* **4** desideriis] concupiscentiis *A W B Q* **5** hinc] hic *d O V L_1 F P_1 X I H K* **7** ista desideria] ita desideria de carnis *A*, ita desideria carnis *W T C B Q* quae] quam *W T* **9** resurrectionem *b* **10** immutationem illam] immutata illa *A W B Q*, immutatione illa *N V c*, immutationemque illam *b*, in mutatione illa P_1 *X H* **10** *post* promittitur *add.* si *V c* meruimus *A B Q X K* **11** cum] quam *A* | *C B* constituemur *S P Z* V_1, constituimus *d*, constituimur *cett.* **12** resistit *A W* **16** christum iesum *A C B edd.* **16—17** a mortuis *om. A W B* **17** inhabitantem] habitantem *C N V* L_2 *F* **18** vobis] nobis *C O S V c K* **18—20** perfecte—arbitrium *om. b* **20** *post* arbitrium *add.* efficit *Z* V_1 ut non] non ut non *Z* V_1 **21** recte] recta *T*

auxilio, qui nobis etiam perfectam pacem in resurrectione tribuet, quae pax perfecta bonam voluntatem consequitur. (13) *Gloria* enim *in excelsis deo et in terra pax hominibus bonae voluntatis.*

13. (19) Quod autem dicit: Legem ergo evacuamus per fidem? Absit, sed legem statuimus, id est, firmamus. Sed quemadmodum firmanda erat lex nisi per iustitiam? (2) Iustitiam autem quae est per fidem, quia ea ipsa, quae non poterant impleri per legem, per fidem impleta sunt. Rom. 3, 31

14. (20) Quod autem ait: Si enim Abraham ex operibus iustificatus est, habet gloriam, sed non apud deum, hoc est, quia Abraham sine lege dum non ex operibus legis gloriam conquirit, quasi suis viribus legem impleat, cum adhuc lex ista data non esset, dei illa gloria, non sua est. (2) Non enim merito sui tamquam ex operibus, sed dei gratia fide iustificatus est. Rom. 4, 2

15. (21) Quod autem ait: Ei autem qui operatur, merces non imputatur secundum gratiam sed secundum debitum, dixit, quemadmodum homines hominibus reddant mercedem. (2) Nam deus per gratiam dedit, quia peccatoribus dedit, ut per fidem iuste viverent, id est, bene operarentur. Quod ergo bene operamur iam accepta gratia, non nobis sed illi tribuendum est, qui per gratiam nos iustificavit. (3) Nam si debitam mercedem vellet reddere, poenam redderet debitam peccatoribus. Rom. 4, 4

3—4 Luc. 2, 14

---

2 tribuit *AWBQ* perfectam *ONaPVcIK* **3** et *om. O* **5** ergo *om. AWBQ* **7** erat] fuerat *d* **8** iustitia *WCONJPVcP*$_1$*XH* per fidem] ex fide *AWB* ea] ex *AWB* **12** apud *CBQPRP*$_1$*XK*, ad *cett.* quia] qui *c* non ex *d*, non sine *ONaVcP*$_1$*XK*, sine *PbI*, *om. H* **15** enim merito sui tamquam] immeritus uitam quam *AWB*, enim meritis suis tamquam *T*, non meriti sui tamquam *Q*, enim meritos uitam quam *N (corr. al. man.)* **16** est *dP*$_2$*B*$_2$*V*$_1$*c*, *om. cett.* **20** reddunt *P*$_1$*H*, redeunt *X* **24** et penam *AB* **25** redderet] reddet *P*$_1$*X*

Rom. 4, 5 **16.** (22) Quod autem ait: Qui iustificat impium, hoc est ex impio pium facit, ut de cetero in ipsa pietate permaneat atque iustitia, quia ideo iustificatus est, ut iustus sit, non ut peccare sibi licere arbitretur.

Rom. 4, 15 **17.** (23) Quod autem ait: Lex enim iram operatur, vindictam significat et ad illum gradum pertinet, cum est quisque sub lege.

Rom. 4, 17 **18.** (24) Quod autem ait: Ante deum cui credidit, significavit fidem in interiore homine esse in conspectu dei, non in ostentatione hominum, sicuti est carnis circumcisio.

Rom. 4, 20 **19.** (25) Quod autem ait de Abraham: Dans gloriam deo, adversus illos positum est, qui gloriam suam de operibus legis coram hominibus quaerebant.

Rom. 5, 3 **20.** (26) Quod autem ait: Non solum autem, sed et gloriamur in tribulationibus, et cetera gradatim perducit usque ad caritatem dei, quam caritatem dicit nos habere per donum spiritus; monstrat illa omnia, quae possemus nobis tribuere, deo esse tribuenda, qui per spiritum sanctum gratiam dare dignatus est.

Rom. 5, 13 **21.** (27—28) Quod autem ait: Usque ad legem enim peccatum in mundo fuit, intelligendum est, quousque veniret gratia. (2) Contra eos enim dictum est, qui arbitrantur per legem auferri potuisse peccata. Dicit enim apostolus manifestata esse peccata per legem non autem ablata, cum dicit: Peccatum autem non deputabatur cum lex non esset. Non enim ait: non erat, sed: non deputabatur. (3) Neque cum lex data est, ablatum est, sed deputari coepit,

---

1 ait] dicit *a* **2** ex] de *d* facit pium DZV_1 **6** uindicta *N* secundum gradum *d* **8** deum] dominum $ABQK$ credidit] credidisti *T*, credit *c* **9** interiorem hominem $AWONDZRP_2V_1VcP_1XH$ **16** *post* caritatem *add.* dum *s. l. P, edd.* **17** monstratque *b* **17—18** possemus] possumus BPb, possimus $ACVcX$ **18** tribuere] tribuente *b* a deo P_1H **18—19** per spiritum sanctum gratiam BK *edd.*, spiritum sanctum per gratiam *cett.* **22** eos *om.* AW enim *om.* cK **23** enim] autem dP **23—24** manifesta DZ **26** non erat] non *om. c*

id est, apparere. Non ergo putemus usque ad legem ita dictum esse, quasi iam sub lege non esset peccatum, sed dictum est sic: usque ad legem, ut totum legis tempus adnumeres usque ad finem legis, quod est Christus.

22. (29) Quod autem ait: Sed regnavit mors ab Adam usque ad Moysen et in his, qui non peccaverunt in similitudinem praevaricationis Adae, duobus modis distinguitur; aut in similitudinem praevaricationis Adae regnavit mors, quia et qui non peccaverunt, ex origine mortalitatis Adam mortui sunt, aut certe: (2) Regnavit mors et in his, qui non in similitudinem praevaricationis Adae peccaverunt, sed ante legem peccaverunt, ut illi peccasse intelligantur in similitudinem praevaricationis Adae, qui legem acceperunt, quia et Adam accepta praecepti lege peccavit. (3) Sane etiam id quod dictum est: usque ad Moysen, totum tempus legis intelligendum est. Forma autem futuri dictus est Adam, sed a contrario, ut quomodo per illum mors, sic per dominum nostrum vita. Rom. 5, 14

23. (29) Quod autem ait: Sed non sicut delictum, ita est et donatio, duobus modis donatio praecellit, vel quod multo magis abundat gratia, quia utique in aeternum per illam vivitur, temporaliter autem per mortem Adae mors regnavit, vel quod unius delicti condemnatione mors multorum facta est per Adam, per dominum autem nostrum Iesum Christum multorum delictorum donatione data gratia in vitam aeternam. (2) Aliam vero differentiam sic explicat Rom. 5, 15–19

---

3 sic dictum est *d* est *om. b* **4** adnumeret *d* **6** his] iis *edd.* **7**–**p. 12, 25** duobus–multi *om. AWQ* **11** et] sed *TONaPb* similitudine *c* **15** praecepti] peccati *BDZ* lege praecepti V_1 **16** usque *om. B* **16**–**17** intelligendum est] intelligitur *B* **17** autem] enim *c* **18** *post* dominum *add.* uita in hunc mundum uenit *C* **22** abundet *B*, abundant V_1 **23** per illam *om. B* **24** condemnatione] condemptione *R* **27** uero] autem *R* **27**–**p. 12, 1** explicans dicit *B*

dicens: Et non sicut per unum peccantem ita est et donum. Nam iudicium quidem ex uno in condemnationem, gratia autem ex multis delictis ad iustificationem. (3) Ex uno ergo quod dictum est, subauditur delicto, quia sequitur: gratia autem ex multis delictis. Ergo haec differentia est, quod in Adam unum delictum damnatum est, a domino autem multa donata sunt. (4) Quod ergo sequitur, ambas istas differentias tenet, ut explicetur sic: Si enim ob unius delictum mors regnavit per unum, multo magis qui abundantiam gratiae et iustitiae accipiunt, in vita regnabunt per unum Iesum Christum. (5) Quod ergo dixit: Multo magis regnabunt, ad vitam aeternam pertinet, quod autem dixit: Abundantiam gratiae accipiunt, ad donationem multorum delictorum pertinet. (6) Post explicatas autem has differentias, redit ad formam unde coeperat, cuius ordinem suspenderat, cum diceret: *Sicut enim per unum hominem peccatum intravit in hunc mundum et per peccatum mors.* (7) Ad quod nunc redit, cum dicit: Itaque sicut per unius delictum in omnes homines ad condemnationem, ita et per unius iustificationem in omnes homines ad iustificationem vitae. Sicut enim per inoboedientiam unius hominis peccatores constituti sunt multi, ita et per unius oboedientiam iusti constituentur multi. (8) Haec est forma futuri Adam, de qua superius

17–18 Rom. 5, 12

1 peccantem] peccatum $ZRP_2B_2V_1$, peccantem uel peccatum B_3D **2** ex] ab B **3** ex multis CBK, in multis *cett.* **5** delictum B **6** *ab* differentia *def.* H **12** ergo] autem O regnabunt] regnauit $CONPbVc$ **13** dixit] ait C **13–14** abundantiae N, habundantia V **14** accipient B **14–15** multorum pertinet delictorum BK *edd.* delictorum *om.* B_3DZP_2 **17–18** in hunc mundum intrauit Vc **19** sicut *om.* N **20** homines *om.* B **21** iustificationem] iusticiam PB_2 in *om.* BP omnes homines *om.* P homines *om.* P_1X **24** constituentur] constituti sunt B **25** futuri forma Adam dP Adam *om.* O

loqui coeperat et eius aliquas differentias interponens distulerat ordinem, ad quem nunc redeundo conclusit dicens: Itaque sicut per unius delictum in omnes homines et cetera.

24. (30) Quod autem ait: Lex subintravit, ut abundaret delictum, ipso verbo satis significavit nescisse Iudaeos, qua dispensatione lex data sit. (2) Non enim data est, quae possit vivificare, quia gratia vivificat per fidem, sed data est lex ad ostendendum quantis quamque arctis vinculis peccatorum constringerentur, qui de suis viribus ad implendam iustitiam praesumebant. (3) Sic abundavit peccatum, cum et concupiscentia ex prohibitione ardentior facta est et peccantibus contra legem praevaricationis crimen accessit. Quod intelligit, qui secundum gradum in illis quattuor gradibus considerat. Rom. 5, 20

25. (31) Quod autem ait: Quid ergo dicemus? Permanebimus in peccato, ut gratia abundet? Absit. Qui mortui sumus peccato, quomodo vivemus in eo? hinc ostendit de praeteritis peccatis factum esse, ut donarentur, et in eo superabundasse gratiam, ut praeterita peccata dimitterentur. (2) Ergo quisquis adhuc quaerit augmenta peccati, ut augmentum gratiae sentiat, non intelligit secundum id agere, ut nihil in eo gratia operetur. Opus enim gratiae est, ut moriamur peccato. Rom. 6, 1.2

26. (32—34) Quod autem ait: Hoc scientes, quia Rom. 6, 6

---

1 interponens *AWCBQ*, disponens *cett.* **7** qua] quod B_3DZRP_2 enim] enim lex *T* **8** est *om. V* posset *T* **9** quamque] quamquam *B* arctis *B*, partis *XONV*, partibus V^2c, artis *cett.* **10** constringerentur] constricti tenentur *B*, constricti tenerentur *AWTCQ* **10—11** implendum P_1XK **18** Qui enim TZV_1 **19** peccatis *om. c* **20** et] ut NB_2VM superabundasse *dS*, superhabundare $ONGEPP_1XIK$, superabundaret *bVc* gratia *bc* praeterita *d* (uel praeuaricata *T s. l.*), praeuaricanti *E*, praeuaricatam *V*, praeuaricati *c*, praeuaricata *cett.* peccata] peccato *ON (corr. m²)* $B_3DP_2B_2$, a peccato *Vc* **22—23** secundum id] id se *d* **25** ait *ABQRVc*, dicit *cett* quia] quod *T*

vetus homo noster simul crucifixus est, ut evacuaretur corpus peccati, refertur ad illud, quod per Moysen dictum est: *Maledictus omnis, qui in ligno pependerit.* (2) Veteris enim hominis crucifixio significata est in cruce domini, sicut novi hominis instauratio in resurrectione significata est. (3) Manifestum est autem secundum eum nos agere veterem hominem, qui maledictus est, propter quem peccatum et de domino dictum esse nemo ambigit, quod peccata nostra portavit et peccatum pro nobis fecit et de peccato condemnavit peccatum. (4) Quid est autem evacuare corpus peccati? Ipse exposuit: Ut ultra non serviamus peccato, et illud quod ait: *Si mortui sumus cum Christo*, hoc est, si crucifixi sumus cum Christo. (5) Dicit enim alio loco: *Qui enim Christi Iesu sunt, carnem suam crucifixerunt cum vitiis et concupiscentiis.* Non ergo domino maledixit Moyses, sed, quid ostenderet eius crucifixio, prophetavit.

Rom. 6, 14 **27.** (35) Quod autem ait: Peccatum enim in vobis non dominabitur, non enim estis sub lege, sed sub gratia, utique ad tertium illum gradum iam pertinet, ubi homo iam mente servit legi dei, quamvis carne serviat legi peccati. Non enim obaudit desiderio peccati quamvis adhuc sollicitent concupiscentiae et provocent ad consensionem,

---

3 Deut. 21, 23 **8—9** quod—portavit *cf.* Is. 53, 11 **9** et—fecit *cf.* II Cor. 5, 21 **9—10** de—peccatum *cf.* Rom. 8, 3 **12** Rom. 6, 8 **14—15** Gal. 5, 24 **20—21** mente—peccati *cf.* Rom. 7, 25

1—2 euacuetur AT **3** pependerit in ligno a **4** enim *om.* $AWBQ$ significata signata A **6** est *alt. om.* B_3DZRP_2 autem] enim T **7** quem] *om.* $AWCBB_2V_1$, quod aIK **8** *post* quod *add.* dominus T **10** condemnavit] dampnauit P_1X est] sit T euacuari TD **11** exposuit dicens T **12** quod ait *om.* T **14** qui enim] qui autem d **15** domino] dominum d, *om.* P **16** ostenderet] ostenderit WBQ, ostendet P_1X, *om.* C **20** in carne N (in *del.* m^2) **21** adhuc] ad hoc WBQ

donec vivificetur etiam corpus et absorbeatur mors in victoriam. (2) Quia ergo non consentimus desideriis pravis, in gratia sumus et non regnat peccatum in nostro mortali corpore et omnino ex illo loco, ubi ait: *Qui mortui sumus peccato, quomodo vivemus in eo?* eum describit, qui est sub gratia constitutus. Cui autem dominatur peccatum, quamvis velit peccato resistere, adhuc sub lege est, nondum sub gratia.

28. (36) Quod autem dicit: Mulier enim sub viro vivo marito, vincta est legi; si autem mortuus fuerit vir eius, evacuata est a lege viri et cetera, animadvertendum est istam similitudinem in hoc differre ab ea re, propter quam adhibita est, quod hic virum dicit mori, ut mulier nubat cui volet liberata utique a lege viri; (2) ibi autem cum constituat animam quasi mulierem, virum autem quasi passiones peccatorum, quae operantur in membris, ut fructum ferant morti, id est, ut tali coniugio proles digna nascatur, et lex, quae data est non ad auferendum peccatum vel ad liberationem a peccato, sed ad ostendendum peccatum ante gratiam, per quod factum est, ut sub lege positi vehementiore desiderio peccandi raperentur et amplius etiam praevaricatione peccarent; (3) cum ergo et ibi tria sint, anima tamquam mulier, passiones peccatorum tamquam vir et lex tamquam lex viri, non ibi tamen peccatis mortuis tamquam viro mortuo liberari animam dicit, sed ipsam ani- Rom. 7, 2

1—2 absorbeatur—victoriam *cf.* I Cor. 15, 54 **3—4** non—corpore *cf.* Rom. 6, 12 **4—5** Rom. 6, 2

1—2 uictoria *d* **5** eum describit] eundem scribit $ONPVcP_1X$ **7** velit peccato resistere] peccato non resistat AWB nondum] non ABQ **8** dicit] ait *Vc* **8sq.** uiuo uiro *T* viro *om. C* **9** vivo *om. A* **12** adhibita est] adhibitam $ONVc$ dicit uirum DZP_2V_1 **13** utique *om. d* **14** cum *om. d* constituit *T* **15** quasi *CB, om. cett.* quae] quae autem *AW*, qui $ONaPVc$ **16** digna proles *E* **17** lex] legem *C* ad *om. WO* **19** *post* positi *add.* et *AB* **20** et *d*, ut *cett.* **21** praevaricatione] de praeuaricatione $AWBQ$ sunt P_1XI **23** tamen *om.* $AWBQPbVc$, *add. s.l.* ON

mam mori peccato et liberari a lege, ut sit alterius viri, id est Christi, cum mortua fuerit peccato quamvis adhuc quasi vivente ipso peccato: (4) Quod fit, cum adhuc manentibus in nobis desideriis et incitamentis quibusdam ad peccandum non oboedimus tamen neque consentimus mente servientes legi dei, quia mortui sumus peccato. (5) Morietur autem et peccatum, cum reformatio corporis in resurrectione facta fuerit, de qua post dicit: *Vivificabit et mortalia corpora vestra propter spiritum manentem in vobis.*

Rom. 7, 8 **29.** (37) Quod autem dicit: Occasione autem accepta peccatum per mandatum operatum est in me omnem concupiscentiam, intelligendum est non omnem fuisse concupiscentiam, antequam prohibitione aucta esset. (2) Augetur enim prohibitione concupiscentia, quando deest gratia liberantis, ideo nondum est omnis, antequam prohibeatur. (3) Cum autem prohibita fuerit desistente ut diximus, gratia, tantum crescit concupiscentia, ut ita in suo genere omnis, id est, consummata fiat, ut etiam contra legem fiat et praevaricatione crimen accumulet.

Rom. 7, 8.13 **30.** (37) Quod autem dicit: Sine lege enim peccatum mortuum est, non, quia non est, dixit, mortuum est, sed quia latet, quod in consequentibus manifestat, cum dicit: Sed peccatum, ut appareat peccatum, per bonum mihi operatum est mortem. (2) Bona est enim lex, sed sine gratia tantummodo ostendit peccata, non tollit.

8—9 Rom. 8, 11

---

1 viri *om. ACB* **2** fuerit] fuerat *B* **4** incitamentis] inuitamentis *A (corr. s.l.) WCBONPVIK*, inuitamentis uel incitamentis B_3D, irritamentis V^2c, inuita mente P_1X **8** uiuificauit *N (corr. s.l.) V* **9** manentem spiritum *T* **10—11** autem accepta] autem *om. AWBQ*, adhuc facta *K* **12** non] nisi V_1 **14—15** gratia deest *TP* **18—19** ut—fiat *om.* P_1X **19** fiat] faciat *T* praeuaricationem *c* crimen *om. C* **20** Quod] Cum *AWB* dicit] ait *CVc* **22** in sequentibus *E* **24** bonum *C* lex *om. C* **25** ostendit tantummodo *AWB edd.*

31. (38) Quod autem ait: Ego autem vivebam aliquando sine lege, intelligendum est, vivere mihi videbar, quia ante mandatum latebat peccatum. (2) Et quod ait: Adveniente autem mandato peccatum revixit, ego autem mortuus sum, intelligendum est, peccatum apparere coepit, ego autem mortuum me esse cognovi. Rom. 7, 9.10

32. (39) Quod autem ait: Peccatum enim occasione accepta per mandatum fefellit me et per illud occidit, ideo dictum est, quia desiderii prohibiti fructus dulcior est. (2) Unde etiam quaecumque peccata occulte fiunt, dulciora sunt, quamvis mortifera ista dulcedo sit. Inde est, quod apud Salomonem fallacis doctrinae imagine sedens mulier et invitans, ut ad se veniant insipientes, scribitur dicere: *Panes occultos libenter edite et aquam dulcem furtivam bibite.* (3) Ista dulcedo est occasio per mandatum inventa peccati, quae cum appetitur, utique fallit et in maiores amaritudines vertit. Rom. 7, 11

33. (40) Quod autem ait: Quod ergo bonum est, mihi factum est mors? Absit, sed peccatum, ut appareat peccatum, per bonum mihi operatum est mortem, hic evidenter ostendit, quod superius dixerat: (2) *Sine lege enim peccatum mortuum est*, ideo dixisse, quia latet, quandoquidem nunc dixit non illud bonum, id est, legem factum sibi esse mortem, sed peccatum operatum esse mortem per bonum legis, id est, ut appareret peccatum, quod Rom. 7, 13

14—15 Prov. 9, 17 **22** Rom. 7, 8

---

1 uiueuam *V* **2** sine lege aliquando *T* est *om. C* **4** autem *om. b* **7** enim *om. AWBQ* **9** desiderii prohibiti *dGEJ*, desiderii prohibitio *ONSPV*$_1$*VcP*$_1$*XIK*, desiderati prohibitio *T (al. man. in marg.) B*$_3$*DZRP*$_2$*B*$_2$ **14—15** furtiuam dulcem *CBIK*, dulcem futuram *V*$_1$ **16** et] ut *c*, *om. AT* maiores enim *WT* **17** uertet *CONaV*^{2}, uertat *Vc* **19** factum est mihi *C* **22** dixisse *B*$_3$*DRP*$_2$ **23** dicit *O* id est *om. NP*$_1$*XIK* legem legis *b*, *om. NP*$_1$*XIK* **24** factam *AWBQ edd.* **25** appareret *d*, appareat *cett.*

latebat sine lege. (3) Tunc enim se mortuum quisque cognoscit, cum illud, quod recte praeceptum esse confitetur, implere non potest, et praevaricationis crimine amplius peccat, quam si non prohiberetur. (4) Hoc est, quod in consequentibus dicit: Ut fiat supra modum peccator aut peccatum per mandatum, quod ante mandatum minus erat, quia ubi non est lex nec praevaricatio.

Rom. 7, 14 **34.** (41) Quod autem ait: Scimus quia lex spiritualis est, ego autem carnalis sum, satis ostendit non posse impleri legem nisi a spiritualibus, quales facit gratia dei. (2) Similis enim quisque factus ipsi legi facile implet, quod praecipit, nec erit sub illa sed cum illa, is est autem, qui iam non capitur temporalibus bonis nec terretur temporalibus malis.

Rom. 7, 14 **35.** (42) Quod autem ait: Venumdatus sum sub peccato, intelligendum est, quod unusquisque peccando animam suam diabolo vendit accepta tamquam pretio dulcedine temporalis voluptatis. (2) Unde et dominus noster redemptor dictus est, quia hoc modo, quo dictum est, venditi eramus.

Rom. 7, 15.13 **36.** (43) Quod autem ait: Quod enim operor, ignoro, potest videri minus intelligentibus contrarium esse illi sententiae, qua dixit: Peccatum, ut appareat peccatum,

---

8—11 Aug. I Retr. 22, 2

---

1 tunc enim se] enim tunc $OaPbVc$, se enim tunc NP_1XIK **4** prohibeatur $AWBQ$ **4—5** consequentibus] sequentibus $AWCQ$ **5—6** peccator aut peccatum] peccator peccans $AWCBQ$, peccans peccatum T, peccator per peccatum K **8** autem *om. c* quia $ACBQI$ *(cf. Aug. I Retr. 22, 2)*, quoniam *cett.* **10** facit] faciat $ONAPbVc$ **11** Similis enim $AWCBQ$, legi enim similis T, enim *om. cett.* ipse Vc **12** praecepit $AWTONaPb$, praesipit V erit] illa B_3DZP_2 est *om.* B_3DZRP_2 **13** non BVX *edd.*, nec V^2 *cett.* **15** ait $ABQaK$ sum *om. d* **17** accepta Gb, accepto *cett.* **17—18** dulcedinem VX **18—19** redemptor noster $AWCB$ **19** quo] quod DVc venditi] uenumdati V^2c **21** ait] dicit b **23** dicit ZB_2V_1

per bonum mihi operatum est mortem. Quomodo enim apparet, si ignoratur? (2) Sed ignoro sic dictum est hoc loco, ut intelligatur, non approbo. Quomodo enim tenebrae non videntur, sed lucis comparatione sentiuntur, hoc est autem sentire tenebras, quod est non videre. (3) Sic et peccatum, quia non illustratur luce iustitiae, non intelligendo dinoscitur, sicuti tenebras dictum est non videndo sentiri. Et ad hoc pertinet, quod in psalmis dicitur: *Delicta quis intelligit?*

37. (44) Quod autem ait: Non enim quod volo, hoc ago, sed quod odi, illud facio. Si autem quod nolo, hoc facio, consentio legi, quoniam bona est. satis quidem lex ab omni criminatione defenditur, sed cavendum, ne quis arbitretur his verbis auferri nobis liberum voluntatis arbitrium, quod non ita est. (2) Nunc enim homo describitur sub lege positus ante gratiam, tunc enim peccatis vincitur, dum viribus suis iuste vivere conatur sine adiutorio liberantis gratiae dei. (3) Libero autem arbitrio habet, ut credat liberatori et accipiat gratiam, ut iam illo, qui eam donat, liberante et adiuvante non peccet atque ita desinat esse sub lege, sed cum lege vel in lege implens eam caritate dei, quod timore non poterat. Rom. 7, 19.20

38. (45—46) Quod autem ait: Video aliam legem in membris meis repugnantem legi mentis meae et captivantem me sub lege peccati, quae est in membris meis, legem peccati dicit, qua quisque carnali con- Rom. 7, 23–25

8—9 Ps. 18, 13

---

2 *post* sed *add.* si *OaP* **4** sentiunt V_1 **6** illustratur] lustratur *Vc* **7** sicuti *AB edd.*, sicut *cett.* **8** ad *om. PVc* psalmo *WTONR* **11** odi] nolo *B edd.* illud] hoc *AWB edd.*, *om. Q*, hoc uel illud *R* **12** nolo] uolo *QX* est *om. COaPVc* **13—14** cauendum est *T* **15** voluntatis *om.* P_1X **17** vincitur] uincit *Vc* **18** In libero *d edd.*, liberum autem arbitrium *b* **19** liberatori] libera *A*, libere *B* **21** sub lege esse *b* **24—26** repugnantem—meis *om. AWBQ* **26** legem] et reliquam legem *B*

suetudine implicatus adstringitur. (2) Hanc repugnare ait legi mentis suae et se captivare sub lege peccati, unde intelligitur ille homo describi, qui nondum est sub gratia. (3) Si enim repugnaret tantum consuetudo carnalis et non captivaret, non esset damnatio. In eo enim est damnatio, quod obtemperamus et servimus desideriis pravis carnalibus. (4) Si autem existant et non desint talia desideria, non tamen his oboediamus, non captivamur et sub gratia iam sumus, de qua loquetur, cum exclamaverit et imploraverit liberatoris auxilium, ut possit per gratiam caritas, quod per legem timor non poterat. (5) Dixit enim: Infelix ego homo, quis me liberabit de corpore mortis huius? et subiecit: Gratia dei per Iesum Christum dominum nostrum. (6) Deinde incipit describere hominem sub gratia constitutum, qui tertius gradus est illorum quattuor, quos superius distinximus. Ad hunc gradum iam pertinet, quod statim subiungit: Igitur ego ipse mente servio legi dei, carne autem legi peccati, quia licet existentibus desideriis carnalibus iam non servit consentiendo ad faciendum peccatum, qui sub gratia constitutus mente servit legi dei, carne autem legi peccati. (7) Legem autem peccati dicit ex transgressione Adae conditionem mortalem, qua mortales facti sumus. Ex hac enim labe carnis concupiscentia carnalis sollicitat et secundum hanc dicit alio loco: *Fuimus et nos naturaliter filii irae sicut et ceteri.*

---

3 ille—gratia Aug. I Retr. 22, 2 **24—25** Eph. 2, 3

---

3 ille *om.* P_1X **5** enim *om.* AW est enim $aPVcP_1X$ **6** prauis et carnalibus P_1X **7** et non desint *om.* T talia] alia OZV_1c **9** loquitur $AWBQOaDZV_1IK$, loquebatur B_2 exclamauit B et imploraverit *om.* AWB ueri liberatoris C **10** caritatis a timoris a **11** dicit c **15** quos] quod OVc superius *om.* AB **18** carnalibus desideriis cK non iam $TCONaPbVP_1IK$, nam iam X **20** lege *pr.* BVM carne—peccati *om.* $ACBQ$ **21** ex transgressione] transgressionem $AWCB$ **21—22** conditionem] contradictionem T **24** alio loco *om.* B naturaliter] natura $AWBQ$ *Migne*

39. (47) Quod autem dicit: Nulla ergo condemnatio est nunc in his, qui sunt in Christo Iesu, satis ostendit condemnationem non esse, si existant desideria carnalia, sed si eis ad peccandum non oboediatur. (2) Quod contingit his, qui sub lege constituti sunt, nondum sub gratia. Nam sub lege constituti non solum repugnantem habent concupiscentiam, sed etiam captivi ducuntur, cum obtemperant ei. Non autem contingit his, qui mente serviunt legi dei. Rom. 8, 1

40. (48) Quod autem ait: Quod enim impossibile erat legi, in quo infirmabatur per carnem, deus filium suum misit in similitudine carnis peccati et de peccato damnavit peccatum in carne, ut iustitia legis impleretur in nobis, qui non secundum carnem ambulamus sed secundum spiritum, (2) manifestissime docet eadem ipsa praecepta legis propterea non impleta, quamvis essent implenda, quoniam quibus data erat lex ante gratiam, dediti erant carnalibus bonis et ex his beatitudinem acquirere cupiebant neque metuebant, nisi cum talibus bonis imminebat adversitas, et ideo, cum illa bona temporalia turbarentur, facile recedebant a praeceptis legis. (3) Infirmabatur ergo lex non implendo, quod praecipiebat, non sua culpa sed per carnem, id est, eos homines, qui carnalia bona appetendo non amabant legis iustitiam sed ei temporalia commoda praeponebant. (4) Ideo liberator noster dominus Iesus Christus suscipiendo mortalem carnem venit in similitudine carnis peccati. Carni enim peccati mors debita est. Rom. 8, 3.4

---

2 in his] in *om. W T Q N Migne* **4** non *om. d E P b K* **5** sunt constituti *a* **7** ei *om. A W B Q* **7—8** non autem] non hoc autem *T b* **8** seruiunt mente *B* **9** ait] dicit *b* enim *B C Q V, om. cett.* **10** quo] qua $d B_3 D R P_2 V^2 c$ **11** similitudine $a P B_3$, similitudinem *cett.* **13** iustitia] iustificatio *A W B Q* **16** quamvis] quae ab eis *b* **19** imminebant aduersitates *O* bona *om. A W B* **20** recedebant a praeceptis] cedebant ad praecepta *C* **22** per carnem] carnis *b* per eos homines *d*, eorum hominum *b* **23** sed] et $P_1 X$ **24** Ideo] et ideo *d* **25** suscipiendo] suscipit *T* venit $B B_2 V_1$ *edd.*, hoc est *A W T C Q, om. cett.* **25—26** similitudinem *d O a P D X K* **26** mors debita] mors addicta *A W*, debita mors *B K*

(5) At vero illa mors domini dignationis fuit, non debiti, et tamen hoc quoque apostolus peccatum vocat susceptionem mortalis carnis quamvis non peccatricis, ideo quia immortalis tamquam peccatum facit, cum moritur. (6) Sed de peccato inquit, damnavit peccatum in carne. Id enim egit mors domini, ne mors timeretur et ex eo iam non appeterentur temporalia bona nec metuerentur temporalia mala, in quibus carnalis erat prudentia illa, in qua impleri legis praecepta non poterant. (7) Hac autem prudentia in homine dominico destructa et ablata iustitia legis impletur, cum secundum carnem non ambulatur, sed secundum spiritum. (8) Unde verissime dictum est: *Non veni legem solvere sed adimplere. Plenitudo ergo legis caritas.* Et caritas eorum est, qui secundum spiritum ambulant. (9) Haec enim ad gratiam pertinet spiritus sancti. Quando enim non erat caritas iustitiae sed timor, lex non implebatur.

Rom. 8, 7 **41.** (49) Quod autem ait: Quia prudentia carnis inimica in deum, legi enim dei non est subiecta; nec enim potest, ostendit, quid dixerit: inimica, ne quis putaret tamquam ex adverso principio aliquam naturam, quam non condidit deus, inimicitias adversus deum exercere. (2) Inimicus ergo dei dicitur, qui legi ipsius non obtemperat et hoc per carnis prudentiam, id est, cum appetit temporalia bona et timet temporalia mala. (3) Definitio enim prudentiae in appetendis bonis et vitandis malis explicari solet. Qua-

---

12 Matth. 5, 17 **13** Rom. 13, 10

---

3 carnis—immortalis *om.* B_3DZRP_2 **4** facit *d*, fecit *cett.* **5** damnavit] condemnauit *d* **7** nec] ne DZV_1 **8** illa prudentia *d* **9** hac] hec $ONZRP_1X$ **10** destructa] distincta AWR, extincta B legis non impletur B_3DZP_2, legis impleretur *Vc* **11** ambulat B_3ZRP_2 **12** soluere legem BQ adimplere] implere $AWTQONaPVL_1MP_1X$ *edd.* **17** autem] enim O **18** inimica est in dZV_1K **20** adverso] diuerso bK, uel aduerso *add.* D principio] principe C **21** condidit] creauit *c post* inimicitias *add.* se $DRVL_1L_2$ aduersum $TNPB_3DZc$ **23** per *om.* NP_1XK prudentia NP_1XK **24** mala *om. c*

propter recte appellat apostolus carnis prudentiam, qua haec appetuntur pro magnis bonis, quae non perseverant cum homine, et ne haec amittantur timetur, quae quandoque amittenda sunt. (4) Non potest autem talis prudentia legi dei obtemperare, sed tunc obtemperatur legi, cum haec prudentia extincta fuerit, ut ei succedat prudentia spiritus, qua nec in bonis temporalibus spes nostra est neque in malis timor. (5) Eadem namque animae natura et prudentiam carnis habet, cum inferiora sectatur, et prudentiam spiritus, cum superiora eligit, quemadmodum eadem aquae natura et frigore congelascit et calore resolvitur. (6) Sic ergo dictum est: Legi dei non est subiecta prudentia carnis, nec enim potest, quomodo recte diceretur nivem non posse calefieri, neque enim potest, sed cum adhibito calore solvitur et calescit aqua, iam nemo potest eam nivem dicere.

42. (50) Quod autem ait: Corpus quidem mortuum est propter peccatum, spiritus autem vita est propter iustitiam, corpus mortuum dicitur mortale. (2) Ex ipsius enim mortalitate indigentia rerum terrenarum sollicitat animam et quaedam desideria excitat, quibus ad peccandum non obtemperat, qui iam mente servit legi dei. Rom. 8, 10

43. (51) Quod autem ait: Si spiritus eius, qui suscitavit Iesum Christum a mortuis, habitat in vobis; qui suscitavit Iesum Christum a mortuis, vivificabit et mortalia corpora vestra per inhabi- Rom. 8, 11

---

7 qua] quia *b* nec] neque *PZDP*$_2$*VcP*$_1$*XK* in *pr. om. OVc, add. s. l. NPB*$_3$ temporalibus bonis *AWB edd.* **8** eadem] eademque *B* prudentia *cK* **10** eligit] elegit diligi *AQ*, elegit et diligit *C*, elegit diligit *WB* eadem *ACB, om. cett.* naturae *AW* **11** resolvitur *AWBQ*, soluitur *cett.* **13—14** quomodo—calefieri *om. AWQ* diceretur—sed] diceretur nix calida esse non potest. Nam *T (al. text. in marg.)* **14** calefieri *CBa*, calefacere *cett.* neque—potest *om. Q* solvitur] resoluitur *CQ* **15** calescit] calescens fit *T* nemo *CBQM*, non *cett.* potes *EJc* **16** quidem] autem *c* **18** mortuum *om. B*$_3$*DZRP*$_2$ dicitur] dicit *d* **22** si spiritus eius *BP*$_2$*VIK*, *om. cett.* **22—24** qui—vobis *om. AWCQb* **24** a mortuis *om. B* **25** corpora uestra mortalia *c*

tantem spiritum eius in vobis, iam quartum gradum demonstrat ex illis quattuor, quos superius distinximus. (2) Sed gradus iste in hac vita non invenitur. Pertinet enim ad spem, qua exspectamus redemptionem corporis nostri, quando corruptibile hoc induet incorruptionem et mortale hoc induet immortalitatem. (3) Ibi pax perfecta est, quia nihil molestiarum anima de corpore patitur iam vivificato et in caelestem qualitatem immutato.

Rom. 8, 15.16

44. (52) Quod autem ait: Non enim accepistis spiritum servitutis in timorem, sed accepistis spiritum adoptionis filiorum, in quo clamamus abba, pater, evidentissime duorum testamentorum distincta sunt tempora, illud enim ad timorem pertinet, novum autem ad caritatem. (2) Sed quaeritur, quis sit spiritus servitutis? Nam spiritus adoptionis filiorum utique spiritus sanctus est, spiritus ergo servitutis in timore ille est, qui potestatem habet mortis, quia ipso timore per totam vitam rei erant servitutis, qui sub lege agebant, non sub gratia. (3) Nec mirandum est, quod eum acceperunt per divinam providentiam, qui bona temporalia sectabantur, non quia ipsius est lex et mandatum. (4) Nam *lex sancta et mandatum sanctum et iustum et bonum*, ille autem spiritus servitutis non utique bonus, quem accipiunt qui praecepta datae legis implere non possunt, dum serviunt desideriis carnalibus nondum gratia liberatoris

---

5—6 corruptibile—immortalitatem *cf.* I Cor. 15, 53—54 **21** Rom. 7, 12

---

1 eius *om.* B_3DZP_2 vobis] nobis OaB_3DV_1Vc **3** in hanc uitam PB_3DZP_2V **4** qua] quam $TDZP_2c$ **6** perfecta] perpetua *a* **7** patitur] patietur $AWBQ$ **8** immutato $ACBQL_1$, mutato *cett.* **9** Quod] cum $AWBQ$ **10—11** servitutis—spiritum *om. A* **10** *post* servitutis *add.* iterum $WCBQ$ timorem] timore $TBQbcK$ **11** filiorum *om.* CNP VcP_1X **14** *post* caritatem *add.* pertinet $ONaPB_3VcP_1X$ quis] qui $ONPVcP_1X$ **16** timore] tempore N **17** ipso] in ipso $AWBQ$ **18** mirandum *codd.*, mirum *P, edd.* **20** est *dK, om. cett.* **21** sancta est ABQ **23** datae legis] quae est implere legis *c*

assumpti in filiorum adoptionem, quia et ipse spiritus servitutis non habet quemquam in potestate, nisi qui ei per ordinem divinae providentiae traditus fuerit dei iustitia sua cuique tribuente. (5) Quam potestatem acceperat apostolus, cum dicit de quibusdam: *Quos tradidi satanae, ut discant non blasphemare*, et iterum de alio: *Iam iudicavi*, inquit, *tradere huiusmodi satanae in interitum carnis, ut anima salva sit.* (6) Qui ergo nondum sub gratia sunt et sub lege constituti vincuntur peccatis ad oboediendum desideriis carnalibus et praevaricatione augent reatum criminum suorum, spiritum acceperunt servitutis, id est spiritum eius, qui potestatem mortis habet. (7) Nam si spiritum servitutis ipsum spiritum hominis intellexerimus, incipit et spiritus adoptionis ipse intelligi tamquam in melius commutatus. (8) Sed quia spiritum adoptionis spiritum sanctum accipimus, quem manifeste ostendit, cum dicit: Ipse spiritus testimonium reddit spiritui nostro, (9) restat, ut spiritum servitutis illum intelligamus, cui serviunt peccatores, ut quemadmodum spiritus sanctus a timore mortis vindicat, sic spiritus servitutis, qui potestatem habet mortis, eiusdem mortis terrore reos teneat, ut se ad liberatoris auxilium quisque convertat etiam ipso diabolo invito, qui eum semper in potestate habere desiderat.

45. (53) Quod autem ait: Nam expectatio creaturae revelationem filiorum dei expectat. Vanitati enim Rom. 8, 19–23

5—6 I Tim. 1, 20 **6—7** I Cor. 5, 3—5

---

1 quia] sed quia *T* **2** potestatem *NPb* **3** dei *om. O* **6** alio] alio loco B_3ZR **8** Qui] quid *A* sunt *om. T* et] sed *d* **10** criminum suorum reatum *T* **10—11** acceperunt spiritum *b*, quoniam spiritum acceperunt P_1, qui spiritum acceperunt *X* **13** ipse] ipsum *c* **14** in melius *om.* B_3DZR quia *om.* NP_1XK **15** quem] quod *B* **19** a timore mortis vindicat] timorem mortis uincit *d* **20** habet] habeat *T* eiusdem *om. c* mortis *om.* $ABQL_2MF$ **21** reos] hostem *DZ*, hominem *R*, eos P_1XIK teneat] tenebat *ONac* ad se *c* **22** potestatem ZV_1

creatura subiecta est non sponte et cetera usque ad id quod ait: Et ipsi in nobismetipsis ingemiscimus adoptionem expectantes redemptionem corporis nostri, (2) sic intelligendum est, ut neque sensum dolendi et gemendi opinemur esse in arboribus et oleribus et lapidibus et ceteris huiuscemodi creaturis — hic enim error Manichaeorum est — (3) neque angelos sanctos vanitati subiectos esse arbitremur et de his existimemus, quod liberabuntur a servitute interitus, cum interituri utique non sint, sed omnem creaturam in ipso homine sine ulla calumnia cogitemus. (4) Non enim creatura ulla esse potest nisi aut spiritualis, quae excellit in angelis, aut animalis quae etiam in vita bestiarum satis apparet, aut corporalis, quae videri aut tangi potest, omnis autem est etiam in homine, quia homo constat spiritu et anima et corpore. (5) Ergo creatura revelationem filiorum dei expectat, quicquid nunc in homine laborat et corruptioni subiacet, illam scilicet manifestationem, de qua idem dicit apostolus: (6) *Mortui enim estis et vita vestra abscondita est cum Christo in deo; cum Christus apparuerit vita vestra, tunc et vos apparebitis cum illo in gloria.* (7) Dicit et Iohannes: *Dilectissimi, nunc filii dei sumus et nondum apparuit, quid erimus; scimus autem, quia, cum apparuerit, similes ei erimus, quoniam videbimus eum sicuti est.* (8) Hanc ergo revelationem filiorum dei expectat creatura, quae in homine nunc vanitati subiecta est, quamdiu dedita est temporalibus rebus, quae transeunt tamquam umbra. (9) Unde

18—20 Col. 3, 3—4 **21—23** I Ioh. 3, 2

1 sponte] uolens CB_2 **2** nobismetipsis] nobis *d* **4—5** gemendi et dolendi $ACBQ$ **10** ipso homine] ipsum hominem V^2c **13** aut *alt.*] et ABQ **14** non potest ZR *(corr.)* in homine etiam P_1X **16** *post* expectat *add.* id est manifestationem filiorum dei expectat C **17** *post* manifestationem *add.* sustinet Tb **19** cum enim christus P **20** apparebitis cum ipso $TQRB_2K$ *Migne,* cum ipso apparebitis $AWBQ$ **21** et *pr.*] enim et BK, enim AWQ **22** quid] quidquid *c* autem *om. d* **26** rebus *om.* NP_1XK

et in psalmo dicitur: *Homo vanitati similis factus est, dies eius velut umbra praetereunt.* (10) De vanitate etiam Salomon loquitur, cum dicit: *Vanitas vanitantium et omnia vanitas, quae abundantia homini in omni labore suo, quo ipse laborat sub sole?* (11) De qua item David dicit: *Utquid diligitis vanitatem et quaeritis mendacium?* Non sponte autem dicit esse subiectam vanitati creaturam, quoniam poenalis est ista subiectio. (12) Non enim homo sicut sponte peccavit, sic etiam sponte damnatus est, quae tamen damnatio non sine spe reparationis irrogata est naturae nostrae. (13) Et ideo: Propter eum, inquit, qui subiecit eam in spe, quia et ipsa creatura liberabitur a servitute interitus, in libertatem gloriae filiorum dei, id est, etiam ipsa, quae tantummodo creatura est, nondum per fidem aggregata numero filiorum dei, sed tamen in eis, qui crediturі erant, videbat apostolus, quod dicit, quia creatura liberabitur a servitute interitus, ut interitui non serviat, cui serviunt omnes peccatores. (14) Peccatori enim dictum est: *Morte morieris. Liberabitur* autem *in libertatem gloriae filiorum dei*, id est, ut et ipsa perveniat ad libertatem gloriae filiorum dei per fidem, quae fides cum in ea non erat tantummodo creatura dicebatur et ad ipsam refert, quod sequitur: Scimus enim, quia creatura congemiscit et dolet usque adhuc. (15) Erant enim adhuc crediturі, qui etiam spiritu subiacebant

---

1–2 Ps. 143, 4 **3–5** Eccle. 1, 2–3 **5–6** Ps. 4, 3 **18–19** Gen. 2, 17

---

3 vanitas vanitantium *AWPI, cf. Aug. I Retr. 6, 4,* uanitas uanitatium *NSGV,* uanitas uanitatum *cett.* **3–4** et omnia vanitas *dO, om. cett.* **4** quo] quem *d* **5** qua uanitate *O* item] idem *AQNaPB₃DZV₁VcK, om. T* David *om. AWB* **11** eam *om. WTP,* eum *Vc,* etiam V_1K **13** etiam ipsa natura *BK* **15** crediturі] creatura B_3DZR **18** peccatores omnes *ONaPbVc* **19** dei *om. b* **23** adhuc] huc B_3DZR **24** crediturі–spiritu] creaturae quaedam etiam christo *C* (*add. in marg.* non credentes)

laboriosis erroribus. Sed ne quis putaret de ipsorum tantum labore dictum esse, subiungit etiam de his, qui iam crediderant. (16) Quamquam enim spiritu, hoc est, mente servirent legi dei, tamen quia carne servitur legi peccati, quamdiu molestias et sollicitationes mortalitatis nostrae patimur, ideo addidit dicens: (17) Non solum autem sed et nos ipsi primitias spiritus habentes et ipsi in nobismetipsis ingemiscimus. (18) Non solum ergo inquit ipsa, quae tantummodo creatura dicitur in hominibus, qui nondum crediderunt et ideo nondum in filiorum dei numero constituti sunt, congemiscit et dolet, sed etiam nosmetipsi, qui credimus et spiritus primitias habemus, quia iam spiritu adhaeremus deo per fidem et ideo non iam creatura sed filii dei appellamur, (19) tamen et ipsi in nobismetipsis ingemiscimus adoptionem expectantes redemptionem corporis nostri. (20) Haec enim adoptio, quae iam facta est in his qui crediderunt spiritu non corpore facta est. Nondum enim etiam corpus reformatum est in caelestem illam immutationem, sicut spiritus iam mutatus est reconciliatione fidei ab erroribus conversus ad deum. (21) Ergo etiam in his, qui crediderunt, expectatur adhuc illa manifestatio, quae in corporis resurrectione proveniet, quae pertinet ad quartum illum gradum, ubi ex toto perfecta pax erit et quies aeterna

---

3—4 mente—peccati *cf.* Rom. 7, 25

1—2 labore tantum *dK* **2—3** crediderunt B_3DZR **4** seruitur] seruire NP_1X, seruirent *K* quamdiu] quamdiu in hac uita $AWTBQ$, quamdiu hac uita *C* **5** sollicitationes] solicitudines $AWBQO$ *(corr.)* DZ **7** nobismetipsis] nobis $AWBQ$ **8** *post* ingemiscimus *add.* adoptionem expectantes redemptionem corporis nostri ABQ, *cf. Rom. 8, 23* **10** ideo *om. c* **12** quia] quod *B* **13** ideo] in eo *Vc* **14** nobismetipsis] nobis *B* **16** his *codd.*, iis *edd.* **17** in spiritu *d* **18—19** immutationem *edd.*, mutationem *codd.* **20** deum] dominum *Vc* **22** proveniet] perueniet DV_1X quartum] certum V^2c **23** perfecta *om.* P_1X quies] requies AWB aeterna] sempiterna *b*

nulla nobis ex aliqua parte corruptione resistente aut sollicitante molestia.

46. (54) Quod autem ait: Similiter et spiritus adiuvat infirmitatem nostram; quid enim oremus, sicut oportet, nescimus, manifestum est eum de spiritu sancto dicere, quod in consequentibus clarum est, ubi ait: (2) Quia secundum deum interpellat pro sanctis. Nos ergo quid oremus, sicut oportet, nescimus duas ob res, quod et illud, quod futurum speramus et quo tendimus, nondum apparet et in hac ipsa vita multa possunt nobis prospera videri, quae adversa sunt, et adversa quae prospera. (3) Nam et tribulatio quando accidit servo dei ad probationem vel emendationem, videtur nonnumquam minus intelligentibus inutilis, sed si referatur ad illud quod dictum est: (4) *Da nobis auxilium de tribulatione et vana salus hominis*, intelligitur quia plerumque de tribulatione nos adiuvat deus, et frustra salus optatur, quae aliquando adversa est, cum delectatione et amore huius vitae implicat animam. (5) Inde est etiam illud: *Tribulationem et dolorem inveni et nomen domini invocavi.* Cum enim dicit: *inveni*, significat utilem, non enim recte gratulamur nos invenisse, nisi quod quaerebamus. (6) Ergo quid oremus, sicut oportet, nescimus. Deus enim novit et quid nobis in hac vita expediat et quid post hanc vitam daturus sit. (7) Sed ipse spiritus interpellat gemitibus inenarra- Rom. 8, 26.27

14—15 Ps. 59, 13 **19** Ps. 114, 3—4

---

1 nobis] ex nobis $NPVcP_1X$ resistente] existente B **5—8** manifestum—nescimus *om.* AWQ **5—6** de spiritu sancto eum dicere T eum] enim CBc, *om.* PK **6** consequentibus] sequentibus $CBOEK$ **9** quod et illud] quia et illud T, quod *om.* $AWBQ$ quo] quod Oc **10** nondum] necdum $AWBQ$, *om.* B_2 vita *om.* $NaB_3DZRVcP_1$ **12** quando] que T **13** emendationem] defensionem emendationem c **15** hominis $ACBQV_1P_1XK$, hominum *cett.* **17** optatur dbK, operatur *cett.* aliquando] aliquandum V **18** Inde est] id est NV *(corr. m²)*, P_1X, idem b **19** et—invocavi *om.* $AWBQ$ **21** quid] quod ac **22** novit *om.* T **23** daturus sit ipse scit T **24** interpellat pro nobis T

bilibus. Gemere dicit spiritum, quod nos gemere faciat caritate concitans desiderium futurae vitae, sicut dicit: *Temptat vos dominus deus vester, ut sciat, si diligitis eum*, id est, ut scire vos faciat. Non enim deum aliquid latet.

Rom. 8, 28–30 **47.** (55) Quod autem ait: Quos vocavit, ipsos et iustificavit, potest movere et quaeri, utrum omnes, qui vocati sunt, iustificentur. Sed alibi legimus: *Multi vocati, pauci autem electi.* (2) Tamen quia ipsi quoque electi utique vocati sunt, manifestum est non iustificatos nisi vocatos, quamquam non omnes vocatos sed eos, qui secundum propositum vocati sunt, sicut superius dicit. (3) Propositum autem dei accipiendum est, non ipsorum. Ipse autem exponit, quid sit secundum propositum, cum dicit: Quoniam quos ante praescivit et praedestinavit conformes imaginis filii eius. (4) Non enim omnes, qui vocati sunt, secundum propositum vocati sunt, hoc enim propositum ad praescientiam et ad praedestinationem dei pertinet. Nec praedestinavit aliquem, nisi quem praescivit crediturum et secuturum vocationem suam, quos et electos dicit. (5) Multi enim non veniunt, cum vocati fuerint, nemo autem venit, qui vocatus non fuerit.

Rom. 8, 29 **48.** (56) Quod autem dicit: Ut sit primogenitus in multis fratribus, satis docet aliter intelligendum dominum nostrum unigenitum aliter primogenitum. (2) Nam ubi unigenitus dicitur, fratres non habet et naturaliter est filius dei,

---

3 Deut. 13, 3 **7—8** Matth. 22, 14

---

2 caritatem *c* **3** dominus deus uester uos $CONaPVcP_1$ **6** quaeri] quaeritur $ONaPbP_1XK$ **8** autem] uero bK utique] iustique *c* **9—11** vocati—dicit *om. b* manifestum—sunt *om.* AWQ **11** sicuti $CBNacP_1X$ dicit] dixit BK **13** propositum *om.* B_2DZV_1 **14** conformes fieri V^2cK **15** imagini CVc eius] dei B uocati sunt sancti T **18** quem *om.* AW **18—19** et secuturum] esse AW **19** vocationem suam] esse sanctorum uocationem B **20** veniunt] uenerunt AC **22** ipse primogenitus sit P_1X **23** dominum] deum AWB **25** fratres *om. Vc*

verbum in principio, per quod facta sunt omnia. (3) Secundum susceptionem autem hominis et incarnationis dispensationem, per quam nos etiam non naturaliter filios in adoptionem filiorum vocare dignatus est, primogenitus dicitur cum adiunctione fratrum. (4) Ubi enim primus dicitur, non utique solus sed consecuturis fratribus in id quod ipse praecessit. Unde et alio loco primogenitum eum a mortuis dicit, ut sit ipse primatum tenens. (5) Resurrectio enim mortuorum, ut iam non moriantur, ante illum nulla, post illum autem multorum sanctorum est, quos fratres non confunditur appellare propter ipsam communicationem humanitatis.

49. (57) Quod autem dicit: Quis nos separabit a caritate Christi? tribulatio an angustia an persecutio? et cetera, ex superiore sententia pendet, ubi ait: (2) *Si tamen compatimur, ut et glorificemur, existimo enim, quod non sint condignae passiones huius temporis ad futuram gloriam, quae revelabitur in nobis.* (3) Ad ipsam enim hortationem omnis huius loci intentio directa est, ne illi, quibus loquitur, persecutionibus frangerentur, si viverent secundum prudentiam carnis, qua temporalia bona appetuntur et timentur temporalia mala. Rom. 8, 35

50. (58) Quod autem dicit: Certus sum enim et non dixit: opinor enim, plena fide tenuit, quod nec mors ulla nec vita temporalis promissa nec cetera subsequentia possunt credentem a caritate dei detorquere. (2) Nemo ergo separat, Rom. 8, 38.39

---

1 verbum—omnia *cf.* Ioh. 1, 1—3 **7—8** primogenitum—tenens *cf.* Col. 1, 18 **15—17** Rom. 8, 17—18

---

1 in principio *om. TP* **6** consecuturis] cum secuturis *QbK* in id quod] in quo *ABWQ*, in id quo *edd.* **7** sit ipse] sit in omnibus ipse *d*, *cf. Col. 1, 18* **8** Resurrectio enim] resurrectionem *Vc* **9** illum *(bis)*] eum P_1X **10** non confundetur appellare fratres *Vc* **12** dicit] ait *TEP* **14** superiori *COa* **15** compatimur *dJPB*$_2$, compatiamur *cett.* **16** sunt *WBEPP*$_1$*X edd.* condignae *ACBEPB*$_2$$P_1XK$, *om.* L_2, dignae *cett.* **19** loquitur] loquebatur *T* uiuerent *corr. ex* liberent *N* **22** dicit] ait *B* **23** ulla] illa *ONPbVc*P_1X

neque qui minatur mortem, quia qui credit in Christo licet moriatur vivet, neque qui pollicetur vitam, quia ille dat vitam aeternam. (3) Nam temporalis vitae pollicitatio aeternae comparatione contemnenda est. Neque *angelus* separat, quia *licet angelus*, inquit, *de caelo descendat et annuntiet vobis, praeterquam quod accepistis, anathema sit*, (4) neque principatus, id est contrarius, quia exuit se ipse hos principatus et potestates triumphans eos in semetipso; (5) neque praesentia neque futura, id est temporalia, vel quae delectant vel quae premunt vel quae spem dant vel quae incutiunt timorem, neque virtus — (6) et hic virtutem contrariam oportet intelligi, secundum quam dicit: *Nemo vasa fortis diripiet, nisi prius alligaverit fortem — neque altitudo neque profundum.* (7) Plerumque enim inanis curiositas earum rerum, quae inveniri non possunt aut frustra etiam inveniuntur sive in caelo sive in abysso, separat a deo, nisi caritas vincat, quae ad certa spiritualia non vanitate rerum, quae foris sunt, sed interno homine invitat. (8) Neque creatura alia. Quod duobus modis intelligi potest, aut visibilis creatura, quia et nos id est anima creatura sumus, sed invisibilis, ut hoc dixerit, quod nos non separat alia creatura, id est amor corporum, aut certe quia nos non separat alia creatura a caritate dei, ex eo quod nulla creatura est alia inter nos et deum, quae se opponat et a

4—6 Gal. 1, 8—9 **7—8** exuit—semetipso *cf.* Col. 2, 15 **12—13** Matth. 12, 29

1 neque *a*, nec *d edd., om. cett.* mortem] a morte *V* **2** qui *om. W O* **3** *post* aeternae *add.* uitae *d* **5** inquit angelus P_1X **7** quia] qua NB_2VMFP_1X se *om.* CaK **8** semetipsos *Vc* **10** dant spem *T* **15** non *om.* P_1XK **16** separant $ONaPbVc$ **17** spiritualium AWB **17—18** interno homine] interno lumine $AWTQ$, interno uolumine *B*, inter homine *N*, interna hominem *a*, intra homine P_1X, ueritate que intus sunt homines *IK*, veritate quae intus homines *edd.* **19** aut—est *om. Vc* **19—20** nos id est anima creatura] nos et animae creatura $AWCQ$, nostrae animae creatura *B* **20** sumus] sunt *B* nos *om. WBQ* **21** separet WBQ *post* creatura *add.* a caritate dei *d* **22** quia] quod *Vc* dei *om. c* ex *om. T*

complexu eius excludat. (9) Supra humanas enim mentes, quae rationales sunt, iam nulla creatura sed deus est.

51. (59) Quod autem dicit: Quorum patres, ex quibus Christus secundum carnem et adiecit: Qui est super omnes deus benedictus in saecula, plenissimam fidem commendat, quia dominum nostrum et secundum susceptionem carnis filium hominis confitemur, et secundum aeternitatem verbum in principio deum benedictum super omnes in saecula. (2) Huius autem confessionis Iudaei quoniam partem tenuerunt, refelluntur a domino. Nam cum eos interrogasset, cuius filium dicerent esse Christum, responderunt David. (3) Hoc autem secundum carnem est. De divinitate vero eius, quod deus est, nihil responderunt. Ideo dominus ait eis: *Quomodo ergo David in spiritu vocat eum dominum?* (4) Ut intelligerent hoc se confessos esse tantum, quod Christus filius est David, hoc autem tacuisse quod est Christus dominus ipsius David. (5) Illud enim est secundum susceptionem carnis, hoc secundum aeternitatem divinitatis. Rom. 9, 5

52. (60) Quod autem ait: Nondum enim nascentium neque agentium aliquid boni aut mali, ut secundum electionem propositum dei maneret, non ex operibus sed ex vocante dictum est ei: „Quia maior serviet minori", sicut scriptum est: Iacob dilexi, Esau autem odio habui, (2) nonnullos movet, ut putent apostolum Paulum abstulisse liberum voluntatis arbitrium, quo promeremur deum bono pietatis vel malo impietatis offendimus. (3) Dicunt enim, quod ante opera Rom. 9, 11–13

11—12 interrogasset—David *cf.* Matth. 22, 42—43 **14—15** Matth. 22, 43

---

1 complexu] conspectu *T* **3** patres et *dK* **5** omnes] omnia *d* **5—6** plenissima fide *AWBQ* **6** quia] quod *AWCBQVc*, qua *T* et] *om. AWB*, non *C* **9** omnes] omnia *T* **11** christum esse *CB* **13** vero eius] eius uero *ONaB*$_3$*VcP*$_1$*X* Ideo] id est *V* **16** dauid est *b* **20** aut mali ut] autem aliud *Vc* **22** ei *om. O* **26—27** vel malo impietatis *om. Vc*

aliqua seu bona seu mala duorum nondum nascentium deus unum dilexerit, alterum odio habuerit. (4) Sed respondemus praescientia dei factum esse, qua novit etiam de nondum natis, qualis quisque futurus sit. Sed ne quis dicat: Opera ergo elegit deus in eo, quem dilexit, quamquam nondum erant, quod ea futura praesciebat; quod si opera elegit, quomodo dicit apostolus non ex operibus factam electionem? (5) Propterea ergo intelligendum est opera bona per dilectionem fieri, dilectionem autem esse in nobis per donum spiritus sancti, sicut idem dicit apostolus: (6) *Caritas dei diffusa est in cordibus nostris per spiritum sanctum, qui datus est nobis.* Non ergo quisquam gloriari debet ex operibus tamquam suis, quae per donum dei habet, cum ipsa dilectio in eo bonum operatur. (7) Quid ergo elegit deus? Si enim cui vult, donat spiritum sanctum, per quem dilectio bonum operatur, quomodo elegit, cui donet? (8) Si enim nullo merito non est electio, aequales enim omnes sunt ante meritum nec potest in rebus omnino aequalibus electio nominari. (9) Sed quoniam spiritus sanctus non datur nisi credentibus, non quidem deus elegit opera, quae ipse largitur, cum dat spiritum sanctum, ut per caritatem bona operemur, sed tamen elegit fidem. (10) Quia nisi quisque credat in eum et in accipiendi voluntate permaneat, non accipit donum dei, id est spiritum sanctum, per quem diffusa caritate bonum possit operari. (11) Non ergo

10—11 Rom. 5, 5 **24—p. 35, 4** Aug. I Retr. 22, 3

1 bona seu mala dP, mala seu bona *cett.* nondum] necdum $AWBQ$ **2** dilexerit et $AWBQ$, dilexit c **6** erant] erat c ea] erant BNP_1X **7** dicit] dicat $ONaVcP_1X$ **9** in nobis *om.* b **12** quisquam $WTCBQ$, quisque *cett.* **13** in eo] in eum $aPVc$, in eum uel in eo T **14** operatur] operetur b eligit $DZRV_1$ **16—20** Si—elegit *om.* AWQ, *add. al. man.* A **16** eligit $DZRV_1$ **17** omnes enim T sunt omnes B_2P_1X **19—20** quidem deus elegit] quidem eligit deus $TPbV$, cuius elegit deus V^2c **21** eligit T **22** quisque] quis $AWBQ$ in eum et in WBP_1XI, in eum et K, in eum N, eum et in VF, et in $ATCQL_1L_2M$, cum OPB_3DZR, et cum JB_2V_1, ut cum uel SG (et in G *in marg.*), ut et in E accipienda WT **24** diffusa] infusa d, fusa OPB_3DZVc, diffusa *corr. ex* fusa NR Non] haec c

elegit deus opera cuiusquam in praescientia, quae ipse daturus est, sed fidem elegit in praescientia, ut quem sibi crediturum esse praescivit ipsum elegerit, cui spiritum sanctum daret, ut bona operando etiam aeternam vitam consequeretur. (12) Dicit enim idem apostolus: *Idem deus, qui operatur omnia in omnibus*, nusquam autem dictum est: deus credit omnia in omnibus. Quod ergo credimus, nostrum est, quod autem bonum operamur, illius, qui credentibus in se dat spiritum sanctum. (13) Hoc autem exemplum quibusdam Iudaeis obiectum est, qui Christo crediderunt et de operibus ante gratiam gloriabantur et dicebant se ipsam evangelii gratiam per sua bona opera praecedentia meruisse, cum bona opera in nullo esse possint, nisi qui acceperit gratiam. (14) Est autem gratia, ut vocatio peccatori praerogetur, cum eius merita nulla, nisi ad damnationem praecesserint. (15) Quod si vocatus vocantem secutus fuerit, quod est iam in libero arbitrio, merebitur et spiritum sanctum per quem bona possit operari, in quo permanens — quod nihilominus est in libero arbitrio — merebitur etiam vitam aeternam, quae nulla possit labe corrumpi.

53. (61) Quod autem ait: Miserebor, cui misertus ero, et misericordiam praestabo, cui misericors fuero, hinc ostenditur non esse iniquitatem apud deum, quod possunt dicere quidam cum audiunt: Antequam nascerentur Iacob dilexi, Esau autem odio habui. (2) Miserebor enim, inquit, cui misertus ero. Primo enim misertus est nostri deus, cum peccatores essemus, ut

Rom. 9, 11–15

5—9 Aug. I Retr. 22, 4 5—6 I Cor. 12, 6

---

1 daturus] donaturus *T* **3** elegerit] eligeret *T* **4** uitam aeternam *B* **5** Idem] id est *c* deus *om. aPVcP*$_1$*X* **8** illius est *d* in se *om. d* **10** crediderant *d* **11** ipsam *om. d* **12—14** cum—praerogetur *om. B*$_3$*DZR* **13** possunt *c* **14** peccatoris prorogetur *AWB* **15** nulla *om. P*$_1$*X* praecesserunt *Vc* **17** merebit *Vc* et *om. Oa* **22—23** misericors fuero] misericordiam praestabo *WT* **26** enim *om. d*

vocaret nos. (3) Cui ergo misertus ero, inquit, ut eum vocem, miserebor adhuc eius, cum crediderit. Quomodo autem adhuc, nisi ut credenti et petenti det spiritum sanctum? (4) Quo dato misericordiam praestabit, cui misericors fuerit, id est, ut faciat eum misericordem, quo bona possit per dilectionem operari. (5) Nemo ergo sibi audeat tribuere, quod misericorditer operatur, quia deus illi per spiritum sanctum dedit dilectionem, sine qua nemo potest esse misericors. (6) Non ergo elegit deus bene operantes sed credentes potius, ut ipse illos faciat bene operari. (7) Nostrum enim est credere et velle, illius autem dare credentibus et volentibus facultatem bene operandi per spiritum sanctum, per quem caritas dei diffunditur in cordibus nostris, ut nos misericordes efficiat.

Rom. 9, 15–21

54. (62) Quod autem ait: Igitur non volentis neque currentis, sed miserentis est dei, non tollit liberum voluntatis arbitrium, sed non sufficere dicit velle nostrum, nisi adiuvet deus misericordes nos efficiendo ad bene operandum per donum spiritus sancti ad hoc referens, quod superius dixit. (2) Miserebor, cui misertus ero, et misericordiam praestabo, cui misericors fuero, (3) quia neque velle possumus, nisi vocemur, et cum post vocationem voluerimus, non sufficit voluntas nostra et cursus noster, nisi deus et vires currentibus praebeat et perducat, quo vocat.

10—13 nostrum—nostris Aug. I Retr. 22, 5 **12—13** caritas—efficiat *cf.* Rom. 5, 5 **20—p. 37, 2** Aug. I Retr. 22, 6

---

3 ut *om.* B_3DZR det credenti et petenti $AWCBQ$ *Migne* **5** misericordem eum faciat *a* bona *om.* P_1X **6** audeat sibi $aVMF$ **7—8** per spiritum sanctum dedit dilectionem *dVc,* per dilectionem dedit spiritum sanctum *S,* per dilectionem spiritum sanctum dedit *cett.* **10** bene *om. C post* operari *add.* remendauit hic se quoniam deus est, qui operatur et uelle idem ipse per spiritum donat et fidem V^2c est enim $CaPB_2K$ **11** dare *om. b* **12** operandi dare *b* **13** diffunditur *d (cf. Aug. I Retr. 22, 5),* diffusa est *cett.* **15** tollit *d,* tulit *cett.* **17** nos *om.* P_1X **23** quo dV_1P_1XK, quos *cett.*

(4) Manifestum est ergo non volentis neque currentis, sed miserentis dei esse, quod bene operamur, quamquam ibi sit etiam voluntas nostra, quae sola nihil posset. (5) Unde sequitur etiam de Pharaonis supplicio testimonium, cum ait scriptura de Pharaone: Quia ad hoc te excitavi, ut ostendam in te potentiam meam et ut annuntietur nomen meum in universa terra, sicut enim legimus in Exodo: (6) obduratum est cor Pharaonis, ut tam evidentibus signis non moveretur. Quod ergo tunc Pharao non obtemperabat praeceptis dei, iam de supplicio veniebat. (7) Non autem quisquam potest dicere obdurationem illam cordis immerito accidisse Pharaoni, sed iudicio dei retribuentis incredulitati eius debitam poenam. (8) Non ergo hoc illi imputatur, quod tunc non obtemperaret, quandoquidem obdurato corde obtemperare non poterat, sed quia dignum se praebuit, cui cor obduraretur priore infidelitate. (9) Sicut enim in his, quos elegit deus, non opera sed fides inchoat meritum, ut per munus dei bene operentur, sic in his, quos damnat, infidelitas et impietas inchoat poenae meritum, ut per ipsam poenam etiam male operentur, sicut et superius idem dicit apostolus: (10) *Et quoniam non probaverunt deum in notitia habere, tradidit illos deus in reprobum sensum, ut faciant, quae non conveniunt.* (11) Quapropter ita concludit apostolus: Ergo cuius vult miseretur et quem vult obdurat. (12)

---

8 obduratum—Pharaonis *cf.* Ex. 10, 1 **16—20** sicut—operentur Aug. I Retr. 22, 7 **21—23** Rom. 1, 28

---

2 miserentis $ACBQZV_1P_1XK$, *N in marg.*, miserantis *T*, *om. cett.* bene] bonum ON **3** possit *O* **4** etiam sequitur *a* **6** ut *om.* TE **7—8** in exodo legimus *P* in Exodo *om. c* **8** ut tam] ut tam in L_1, ut in tam L_2MF **9** tunc *om. c* obtemperabat] obtemperauit *C*, obtemperat *O* **10** autem] enim *c* **12** accedisse SGJ incredulitatis ONS $GJPV$ **14** non obtemperaret tunc *a* obtemperarit *d* **16** priori ATB **18** operentur] operarentur V^2L_1, operaretur L_2MF **20** et *om.* PK idem] item *C*, *om.* VcP_1XK dicit idem *Pb* apostolus dicit $OaVc$ **21** notitia BQ *edd.*, notitiam *cett.* **23** conclusit *b* **24** cuius] cui WP

Cuius enim miseretur, facit eum bene operari et, quem obdurat, relinquit eum, ut male operetur. Sed et illa misericordia praecedenti merito fidei tribuitur et ista obduratio praecedenti impietati, (13) ut et bona per donum dei operemur et mala per supplicium, cum tamen homini non auferatur liberum voluntatis arbitrium sive ad credendum deo, ut consequatur nos misericordia, sive ad impietatem, ut consequatur supplicium. (14) Qua conclusione illata infert quaestionem tamquam a contradicente. Ait enim: Dicis itaque mihi: Quid adhuc conqueritur? nam voluntati eius quis resistit? (15) Cui sane inquisitioni sic respondet, ut intelligamus spiritualibus viris et iam non secundum terrenum hominem viventibus patere posse prima merita fidei et impietatis, quomodo deus praescius eligat credituros et damnet incredulos, (16) nec ex operibus illos eligens nec istos ex operibus damnans, sed illorum fidei praestans, ut bene operentur, et istorum impietatem obdurans deserendo, ut male operentur. (17) Qui quoniam intellectus ut dixi spiritualibus patet, a carnali autem prudentia longe remotus est, sic refellit inquirentem, ut intelligat se deponere debere prius hominem luti, ut ista per spiritum investigare mereatur. (18) Itaque inquit: O homo, tu quis es, qui respondeas deo? Numquid dicit figmentum ei, qui se finxit: Quare sic me fecisti? Annon habet potestatem

1—4 Cuius—impietati Aug. I Retr. 22, 8

1 cuius] cui *A W T* bene] bonum *A W T* **2** relinquet *W O N (corr. s. l.) V* male] mala *d* et *om. A W T* V_1 **5** homini non] hominum *c* **6—7** nos consequatur *O* **7** consequatur nos *B* **10** conqueritur] conquiritur *O P*, queritur *A W T Q b*, consequitur *X* **11** inquisitioni] quaestioni *B* **12** viris *om. T* **14** praescius] praescientia *d* **15** nec *pr.*] non *A W T* illos ex operibus *d* **16** praestans] praestat *D Z R (corr.)*, V_1 **17—18** et—operentur *om. W* P_1 *X* **17** in istorum impietate *P Vc* deserendo obdurans *T C O a P b Vc* **19** a *om. P* autem *om. c K* **20** debere *om. A W* **20—21** prius hominem luti debere *T* **21** mereatur] mereamur *A W C B* **22** quis] qui *N V* L_1 *X*

figulus luti ex eadem conspersione vas facere, aliud quidem in honorem, aliud in contumeliam? (19) Quamdiu figmentum es, inquit, et ad massam luti pertines nondum perductus ad spiritualia, ut sis spiritualis omnia iudicans et a nemine iudiceris, cohibeas te oportet ab huiusmodi inquisitione et non respondeas deo. (20) Cuius consilium quis scire cupiens oportet, ut prius in eius amicitiam recipiatur, quod contingere nisi spiritualibus non potest iam portantibus imaginem caelestis hominis. Iam enim inquit: *non vos dicam servos sed amicos, omnia enim, quae audivi a patre meo, nota feci vobis.* (21) Quamdiu itaque vas fictile est, conterendum est hoc ipsum in te prius virga illa ferrea, de qua dictum est. (22) *Reges eos in virga ferrea et tamquam vas figuli conteres eos,* ut corrupto exteriore homine et interiore renovato possis in caritate radicatus et fundatus comprehendere longitudinem, latitudinem, altitudinem et profundum, cognoscere etiam supereminentem scientiam caritatis dei. (23) Nunc itaque cum ex eadem conspersione deus alia vasa in honorem fecit, alia in contumeliam, non est tuum discutere, quisquis secundum hanc conspersionem adhuc vivis, id est, terreno sensu et carnaliter sapis.

10–11 Ioh. 15, 15 **13–14** Ps. 2, 9 **15–18** interiore–dei *cf.* Eph. 3, 16–19

2 honore WPB_3ZRB_2Vc contumelia WPB_3ZRB_2Vc **4** perductus es V^2M, perductus est F **5** iudiceris] iudicatus B, iudicaris P_1X **7** quis] quisque $AWTCQ$, quisquis B **11** uobis feci $WCONaB_3V$ **12** fictile] figuli d est] es ON illa *om.* NP_1XK **13** Reges–ferrea *om.* P **14** et *om.* ATB conteres] confringes d, confringes uel conteres R **15** renovato] innouato d radicatus] redactus DB_2Vc, radicatus *corr. ex* redactus R **16** latitudinem longitudinem d **17** et *om.* T **17–18** supereminentem scientiam] supereminentiam scientiae d *(T s. l. altera lectio)* **18** dei] christi d, *post* christi *add.* ut implearis omni plenitudine dei C, *cf. Eph. 3, 19* cum *om.* c **19** honore Vc fecit] facit bP_1X, faciat TK **19–20** contumelia Vc **20** quisquis] si WT hanc] eandem ABQ **21** terrenum sensum b

Rom. 9, 22 **55.** (63) Quod autem ait: Attulit in multa patientia vasa irae, quae perfecta sunt in perditionem, hinc satis significavit obdurationem cordis, quae in Pharaone facta est, ex meritis venisse occultae superioris impietatis, (2) quam tamen patienter sustinuit deus, donec ad illud tempus perduceretur, quo opportune in eum vindicta procederet, ad correctionem eorum, quos ab errore instituerat liberare et ad cultum suum pietatemque revocando perducere precibus eorum et gemitibus opem praebens.

Rom. 9, 24.25 **56.** (64) Quod autem ait: Quos et vocavit nos non solum ex Iudaeis sed etiam ex gentibus, sicut et in Osee dicit: Vocabo non plebem meam, plebem meam et cetera, totius huius disputationis propositum ad hoc perducit, ut quoniam docuit misericordiae dei esse, quod bene operamur, non tamquam ex operibus Iudaei glorientur, qui cum evangelium percepissent tamquam meritis suis id tribuendum existimantes nolebant gentibus dari; (2) a qua superbia iam debent desistere intelligentes, quoniam si non ex operibus sed misericordia dei vocamur, ut credamus, et credentibus praestatur, ut bene operemur, non est gentibus ista invidenda misericordia quasi praelato merito Iudaeorum quod nullum est.

Rom. 9, 27 **57.** (65) Quod autem dicit: Isaias autem clamat pro Israel. Si fuerit numerus filiorum Israel quasi

---

18—21 quoniam—misericordia Aug. I Retr. 22, 9

---

3 obdurationem illam *d* **6—7** uindictae procederent *OabVc* **7** correctionem] correptionem *CONaPB*$_3$*DRB*$_2$*c* **8** pietatemque revocando] pietate uocando *AWTBQ edd.*, pietatemque uocandi *C* **11** in *b, om. cett.* **12** plebem meam *om. bcP*$_1$*X* **14** ut quoniam docuit ad hoc perducit *c* misericordiam dei *d* esse quod] est ut *c* bene] bona *AWT*, bonum *BQ* **15** operemur *c* **16—17** tribuendum] retribuendum *d* **17** nolebant] nolentes *B*$_3$*DZ, R corr.* **19** vocamur] uocemur *aVP*$_1$*X* **19—20** vocamur—credentibus] et uocatione hoc credentibus *AWT* **21** istam inuidendam misericordiam *T* Iudaeorum] eorum *T* **23** dicit] ait *TB* Isaias] Esaias *ONaPVL*$_2$, Ysaias *QB*$_2$*V*$_1$*L*$_1$, Ysayas *RDM*, Esias *X* **24** quasi *d*, tamquam *cett.*

arena maris, reliquiae salvae fient, ostendit quemadmodum sit deus lapis angularis utrumque parietem in se coniungens. (2) Testimonium enim Osee prophetae dictum est pro gentibus: *Vocabo non plebem meam, plebem meam et non dilectam, dilectam*, et Isaiae testimonium dictum pro Israel, quoniam *reliquiae salvae fient*, ut ipsae deputentur in semen Abrahae, quae crediderunt in Christum. (3) Ita concordes ambos populos facit secundum et domini testimonium dicentis in evangelio de gentibus: *Habeo alias oves, quae non sunt de hoc ovili, quas oportet me adducere, et erit unus grex et unus pastor.*

58. (66) Quod autem ait: Fratres, bona voluntas cordis mei et deprecatio ad deum fit pro illis in salutem, hinc iam incipit de spe Iudaeorum loqui, ne etiam gentes superbire audeant adversus eos. (2) Sicut enim Iudaeorum superbia refellenda erat tamquam ex operibus gloriantium, sic et gentibus occurrendum est, ne tamquam Iudaeis praelati superbiant. Rom. 10, 1

59. (67) Quod autem dicit: Prope est verbum in ore tuo et in corde tuo; hoc est verbum fidei, quod praedicamus, quia si confitearis in ore tuo, quia dominus est Iesus, et credideris in corde tuo, quia deus illum suscitavit a mortuis, salvus eris. Corde enim creditur ad iustitiam, ore autem con- Rom. 10, 8–10

2—3 deus—coniungens *cf.* Eph. 2, 20 **4—5** Os. 2, 24 **6** Is. 10, 22 **9—11** Ioh. 10, 16

---

2 deus] dominus *d* **3** coniungens] iungens *d* in Osee propheta B_3DZR **4** pro] de *c* **5** Isaie] Esaie *aP*, Ysaiae $DRB_2V_1L_1K$, Esaye *X* dictum est *CBE edd.*, dictum dum *PVc* **6** *post* Israel *add.* clamat *Vc* **7** semine V^2c Abraham *NPbVc* quae] qui *d* **8** et *om. ABQa* **10** de] ex TcP_1XK **12** fratres *om. d* **13** et deprecatio *om. b* ad deum] *om. d* P_1XK, ad dominum *a* fit *om. AWC* **14** in salute *NVc* de spe Iudeorum loqui incipit *b* **15** eos] Iudeos *d edd.* **16** operibus *CBQG* $B_3V_1L_2$, opere *cett.* **18** praelate bP_1X **19** prope te *Vc* **24** ore] oris *AWB*

fessio fit in salutem, (2) totus hic locus ad illud refertur, quod superius dixit: *Verbum enim consummans et brevians faciet dominus super terram.* (3) Remotis enim innumerabilibus et multiplicibus sacramentis, quibus Iudaicus populus premebatur, per misericordiam dei factum est, ut brevitate confessionis fidei ad salutem perveniremus.

Rom. 10, 19 **60.** (68) Quod autem dicit secundum testimonium Moysi: Ego ad aemulationem vos perducam in non gentem, in gentem insipientem irritabo vos, dicendo gentem insipientem exposuit, quid dixerit: in non gentem, quasi quod nec gens dicenda sit, quae insipiens est. (2) De cuius tamen fide irritandum dicit populum Iudaicum, quia illi apprehenderunt, quod isti respuerunt. Vel certe in non gentem, in gentem insipientem, quia cum esset gens insipiens, omnis populus idola colens tamen gentilitatem credendo deposuit. (3) Unde etiam illud est: *Si igitur praeputium iustitiae legis custodiat, nonne praeputium eius in circumcisione deputabitur?* ut sit hic sensus: ego in aemulationem vos adducam in eam, quae non gens facta est, deponendo gentilitatem per fidem Christi, cum fuisset gens insipiens colendo idola.

Rom. 11, 1 **61.** (69) Quod autem ait: Numquid reppulit deus plebem suam? Absit, nam et ego Israelita sum ex semine Abraham de tribu Beniamin, ad hoc refertur, quod superius dixit: (2) *Non potest autem excidere verbum*

2—3 Rom. 9, 28 **16—18** Rom. 2, 26 **25—p. 43, 3** Rom. 9, 6—7

---

1 in NPB_3RVP_1X, ad *cett.* *post* totus *add.* enim NX **3** faciet] facit *c* **7** dicit] ait BEK Moysi testimonium AWQ, testimonium fidei Moysi B **8** perducam] adducam *d* **9—14** irritabo—insipientem *om.* AW **9—15** irritabo—insipiens *om.* Q **9** vos] eos *c* **11** nec] ne Oac nec gens] negans V **13** certe] a re B_3DZR **15** populus] gens B, plebs K **16** deposuit] deponunt AB **18** hic sensus sit TP **19** in eam] meam *c* *post* eam *add.* gentem $AWCB$ **20** fuisset] suis sed *c* **23** Israhelita $ABaPB_2VF$, Israhel ita L_2M **24** de] ex *c, om.* $AWObV$

dei. Non enim omnes qui sunt ex Israel, hi sunt Israelitae, neque quia sunt semen Abraham omnes filii, sed in Isaac vocabitur tibi semen, (3) ut de ipso scilicet populo Iudaeorum illi deputentur in semen, qui domino crediderunt. De hoc item dicit superius: *Reliquiae salvae fient.*

62. (70) Quod autem dicit: Dico ergo, numquid sic deliquerunt, ut caderent? Absit. Sed illorum delicto salus gentibus, non ideo dicit, quia non ceciderunt, sed quia casus ipsorum non fuit inanis, quoniam ad salutem gentium profecit. (2) Non ergo ita deliquerunt, ut caderent, id est, tantummodo ut caderent, quasi ad poenam suam solum, sed ut hoc ipsum, quod ceciderunt, prodesset gentibus ad salutem. (3) Deinde incipit ex hoc loco Iudaeorum populum commendare etiam de ipso casu infidelitatis, ut non superbiant gentes, quia etiam casus Iudaeorum tam pretiosus extitit pro salute gentium, sed magis debent cavere gentes, ne dum superbiunt, similiter cadant. Rom. 12, 20

63. (71) Quod autem ait: Si esurierit inimicus tuus, ciba illum, si sitit, potum da illi, hoc enim faciens carbones ignis congeres super caput eius, multis videri potest repugnare illi sententiae, qua dominus praecepit, ut diligamus inimicos nostros et oremus pro his, qui nos persequuntur, vel huic etiam, quam idem apostolus superius dixit: (2) *Benedicite persequentes vos, benedicite et nolite maledicere,* et iterum: *Nulli malum pro malo reddentes.* Quomodo enim quisque diligit eum, cui propterea cibum et Rom. 12, 20

5 Rom. 9, 27 **21—23** illi—persequuntur *cf.* Matth. 5, 44 **24—25** Rom. 12, 14 **25** Rom. 12, 17

1 ex $CBQV_1ZP_1X$, *om. cett.* **2** quia] qui $TCBB_2cK$ semen sunt PZB_2V_1 **3** de *om. Vc* **4** in semine P_1X **6** dic *O* sic *om. d* **7** ut caderent *om.* P_1X **8** salus est gentibus *Vc*, salus gentibus est $AWTBQ$, salus gentibus facta est *C in marg.* **10** proficit *CO* **11** ut tantummodo AWT **18** esurit OVK **20** congeris *Nc* **21** praecipit V^2c **24** dixit *d*, dicit *cett.* benedicite—vos *om.* $AWCVMF$ persequentes BPP_1XK, persequentibus *cett.*

potum dat, ut carbones ignis congerat super caput eius, si carbones ignis hoc loco aliquam gravem poenam significant? (3) Quapropter intelligendum est ad hoc dictum esse, ut eum, qui nos laeserit, provocemus ad poenitentiam facti sui, cum ei nos benefacimus. (4) Isti enim carbones ignis ad exustionem id est contribulationem spiritus valent, qui est quasi caput animae, in qua exuritur omnis malitia, cum homo in melius per poenitentiam commutatur, ut sunt illi carbones ignis, de quibus dicitur in psalmis: *Quid detur tibi aut quid apponatur tibi ad linguam subdolam? Sagittae potentis acutae cum carbonibus vastatoribus.*

Rom. 13, 1 **64.** (72) Quod autem ait: Omnis anima potestatibus sublimioribus subdita sit: non est enim potestas nisi a deo, rectissime admonet, ne quis ex eo, quod a domino suo in libertatem vocatus est factus christianus, extollatur in superbiam et non arbitretur in huius vitae itinere servandum esse ordinem suum et potestatibus sublimioribus, quibus pro tempore rerum temporalium gubernatio tradita est, putet non se esse subdendum. (2) Cum enim constemus ex anima et corpore et, quamdiu in hac vita temporali sumus, etiam rebus temporalibus ad subsidium degendae eius vitae utamur, oportet nos ex ea parte, quae ad hanc vitam pertinet, subditos esse potestatibus, id est, homi-

9—11 Ps. 119, 3—4

5 exustionem] excusationem *O (corr.)* NaB_3DZVcP_1X, accusationem *ex* exustionem *corr. R* **6** spiritus] spirituum *Vc*, spiritum NP_1X ualet NP_1X *post* caput *add.* Si caput *Vc* **7** exuritur] uritur *C*, exoritur $NPB_3DRB_2VcP_1$ **8** per *CB edd.*, post *cett.* commutatur *om. c* ignis *om. d* **9** detur] dabitur *C*, datur *ONa*, det *X* aut] et *ATB* apponatur] adiciatur *C*, apponetur $BONaP_1X$ **10** subdolam] dolosam $dPRB_2V_1XK$ **11** vastatoribus] desolatoriis *dX* **14** admonet *d*, iam monet *cett., edd.* **15** factus *d*, factusque *cett., edd.* **17** et] ut *d* **19** putet] existimet *AWTB, om. CQ* se non *EbK* subdendum] subiecendum B_3DZR **20** corpore] corpus *V* et *alt. om. dF* **22** degendae eius] degendae huius *d*, gentium *c* utimur *T* **22—p. 45, 2** quae—parte *om. C*

nibus res humanas cum aliquo honore administrantibus. (3) Ex illa vero parte, qua credimus deo et in regnum eius vocamur, non nos oportet esse subditos cuiquam homini idipsum in nobis evertere cupienti, quod deus ad vitam aeternam donare dignatus est. (4) Si quis ergo putat, quoniam christianus est, non sibi esse vectigal reddendum aut tributum aut non esse exhibendum honorem debitum eis, qui haec curant potestatibus, in magno errore versatur. (5) Item si quis sic se putat esse subdendum, ut etiam in suam fidem habere potestatem arbitretur eum, qui temporalibus administrandis aliqua sublimitate praecellit, in maiorem errorem labitur. Sed modus iste servandus est, quem dominus ipse praescribit, ut reddamus Caesari, quae sunt Caesaris, et deo, quae dei sunt. (6) Quamquam enim ad illud regnum vocemur, ubi nulla erit potestas huius mundi, in hoc tamen itinere dum agimus, donec perveniamus ad illud saeculum, ubi fit evacuatio omnis principatus et potestatis, conditionem nostram pro ipso rerum humanarum ordine toleremus nihil simulate facientes et in eo ipso non tam hominibus quam deo, qui haec iubet, obtemperantes.

65. (73) Quod autem ait: Vis autem non timere potestatem? bonum fac et habebis laudem ex illa, potest movere aliquos, cum cogitaverint ab istis potestatibus persecutionem saepe passos fuisse christianos. (2) Numquid ergo non faciebant bonum, quia non solum non sunt laudati

Rom. 13, 3.4

12—14 quem—sunt *cf.* Matth. 22, 21

---

7 exhibendum honorem *d*, honorem exhibendum *cett.* **8—12** Item—labitur *om. AW* **8** potestatibus] potestati *c* **9** sic se putat] putat se *BK* putet *O* sua fide *b* **13** praescribit] praesciuit *OaB*$_3$*DZVc, corr. R,* praescripsit *PB*$_2$ Caesaris sunt *d* **13** deo] dei *c* **15** huius mundi] huiusmodi *ATCBO* **16** fit] sit *TB* **17** principatus *om. DZV*$_1$ **18** ordine humanarum *c* toleremus] toleramus *c* **22** illa] ea *AWB* **24** saepe] se *dONPVc, om. aP*$_1$*XK* **24—25** christianos—faciebant] Christiani ergo non faciebant *d* **25** quia] qui *Ba, om. AW*

ab istis potestatibus, sed etiam poenis affecti et necati sunt? Consideranda ergo sunt verba apostoli. Non enim ait: bonum fac et laudabit te potestas, sed ait: bonum fac et habebis laudem ex illa. (3) Sive enim probet factum tuum bonum sive persequatur: laudem habebis ex illa, vel cum eam in obsequium dei lucratus fueris vel cum eius persecutione coronam merueris. (4) Hoc etiam in consequentibus intelligitur cum dicit: Dei enim minister est tibi in bonum, etiam si sibi in malum.

Rom. 13, 5 **66.** (74) Quod autem ait: Necessitate subditi estote, ad hoc valet, ut intelligamus, quia necesse est propter hanc vitam subditos nos esse oportere non resistentes, si quid illi auferre voluerint, in quod sibi potestas data est, temporalibus rebus, quae quoniam transeunt ideo et ista subiectio non in bonis quasi permansuris sed in necessariis huic tempori constituenda est. (2) Tamen quoniam dixit: Necessitate subditi estote, ne quis non integro animo et pura dilectione subditus fieret huiusmodi potestatibus addidit dicens: Non solum propter iram sed etiam propter conscientiam, id est, non solum ad iram evacuandam, quod potest etiam simulate fieri, sed ut in tua conscientia certus sis illius dilectione te facere, cui subditus fueris iussu domini tui, *qui omnes vult salvos fieri et in agnitionem veritatis venire.* (3) Et hoc enim cum diceret apostolus, de ipsis potestatibus agebat. Hoc est, quod servis alio loco suadet: *Non ad oculum*

---

23 I Tim. 2, 4 **25—p. 47, 1** Eph. 6, 6

---

1 etiam] et AWB poenis] penam NP_1X **2** sunt ergo b **3** bonum $ACBQDZV_1$ *add. al. man. R, om. cett.* **6** persecutionis $ONaPVP_1X$ **8** dei] domini a **9** etiam—malum *om.* B_2V_1 si sibi] siue V^2c sibi *om.* $ONPB_3DZRP_1XK$ **10** *post* ait *add.* Ideoque d necessitati $CBPB_3V_1$ **13** quod] quo d **13—14** de temporalibus rebus d **14** transeunt ideo et] transeunt decet B_3ZR, transeunti decet D **15** permansuri PVc **16** necessitati $CBPB_3V_1$ **17** estote] esse NP_1 **20** evacuandam] euadendam d **23** agnitione V **24** potestatibus *om.* P_1XK **25** agebat] aiebat $AWTB$

servientes quasi hominibus placentes, ut id ipsum, quod subduntur dominis suis, non eos oderint aut fallaciis promereri desiderent.

67. (75) Quod autem dicit: Qui enim diligit alterum, legem implevit, ostendit consummationem legis in dilectione positam, id est in caritate, (2) unde et dominus in illis duobus praeceptis totam legem pendere dicit et omnes prophetas, id est in dilectione dei et proximi. (3) Unde et ipse, qui legem venit implere, dilectionem donavit per spiritum sanctum, ut, quod antea timor implere non poterat, caritas postmodum impleret. (4) Inde est et illud eiusdem apostoli: Plenitudo autem legis caritas et illud: *Finis autem praecepti est caritas de corde puro et conscientia bona et fide non ficta.* Rom. 13, 8–10

68. (76) Quod autem ait: Et hoc scientes tempus, quia hora est iam nos de somno surgere, illuc spectat, quod dictum est: *Ecce nunc tempus acceptabile, ecce nunc dies salutis.* Tempus enim evangelii significatur et illa opportunitas salvos faciendi credentes in deum. Rom. 13, 11

69. (77) Quod autem ait: Et carnis providentiam ne perfeceritis in concupiscentiis, ostendit non esse culpandam carnis providentiam, quando ea providentur, quae ad necessitatem salutis corporalis valent. (2) Si autem ad superfluas delectationes atque luxurias, ut quisque in his gaudeat, quae carne cupit, recte reprehenditur, quia provi- Rom. 13, 14

6—8 unde—proximi *cf.* Matth. 22, 37—40 12—13 I Tim. 1, 5 16—17 II Cor. 6, 2

2 fallacius B_3DZR promereri *om.* B_3DZR 3 desiderauerint B_3DZR 4—5 alterum] proximum *d* 5 implebit $ONaVcIK$ 9 dilectionem *om.* P_1X 10 antea] ante $ONPc$ 11—12 eiusdem—et *add.* V^2 *in marg.* 12 et] est *c* illud *om.* *V* 12—13 et—caritas *om.* B_3ZR 13 est *om.* $ONPV_1VcP_1XK$ 15 illuc] illud $AWBQab$, ad illud TK 16 spectat] expectat $WQNaPB_3DZRVcP_1X$ 19 Et *om.* $WTBQ$ 20 perfeceritis] feceritis *d* 23 luxuriam *d* 24 quae carne cupit ABV, quae carne capit $TCQX$, quae carnem capit $ONPP_1L_1$, quae carne capiant *a*, quae carnem capiunt B_3DZR, qui carnem sapit B_2V_1, quae caro est capit L_2, quae carnem cupit M, quae carnem accipit F, quae caro cupit IK

dentiam carnis in concupiscentiis facit, *quoniam qui seminat in carne sua, de carne metet corruptionem*, id est, qui delectationibus carnalibus gaudet.

Rom. 14, 1–3 **70.** (78) Quod autem dicit: Infirmum autem in fide recipite, non in diiudicationibus cogitationum, hoc dicit, ut eum, qui infirmus in fide est, recipiamus et nostra firmitate infirmitatem eius sustineamus neque diiudicemus cogitationes eius, id est, quasi ferre audeamus sententiam de alieno corde, quod non videmus. (2) Ideo sequitur et dicit: Alius quidem credit manducare omnia; qui autem infirmus est, olus manducet. Quia illo iam tempore multi iam firmi in fide et scientes secundum scientiam domini non commaculare ea, quae in os intrant, sed quae exeunt, indifferenter sumebant cibos salva conscientia. Quidam vero infirmiores abstinebant a carnibus et a vino, ne vel nescientes inciderent in ea, quae idolis sacrificabantur. (3) Omnis enim tunc immolaticia caro in macello vendebatur et de primitiis vini libabant gentes simulacris suis et quaedam in ipsis torcularibus sacrificia faciebant. (4) Iubet ergo apostolus et his, qui salva conscientia talibus alimentis utebantur, non spernere infirmitatem illorum, qui se a talibus cibis et potu abstinebant, et illis infirmis, ne eos, qui carnibus non abstinebant et vinum bibebant, tamquam pollui iudicarent. (5) Ad hoc valet, quod consequenter dicit: Qui manducat, non manducantem non iudicet, hoc est spernat, et qui non manducat, mandu-

1—2 Gal. 6, 8 **12—14** et—exeunt *cf.* Matth. 15, 11—20

2 sua *om.* DZV_1 qui *om.* AWB **7** eius] eum L_1F, enim L_2, ei M **9** corde alieno *b* **10** Et alius $AWTB$ credit se manducare TB_2, credit manducare se P_1X **12** iam *alt. om.* $AWCB$ **13** scientiam] sententiam $AWEbL_2FP_1I$ non commaculare] quod non macularent *d*, non maculare *b* os] nos *a*, eos *edd.* **18** vendebatur] uenumdabatur *d* libabant] laudem dabant *C*, bibebant *c* simulacris] idolis *a* **21** illorum] eorum DZV_1 **23** non abstinebant] uescebantur *d* **25—26** iudicet hoc est *om.* dP_1XK, *edd.* **26—p. 49, 1** hoc est—iudicet *om. c*

cantem non iudicet. Firmi enim infirmiores contumaciter contemnebant et infirmi firmos temere iudicabant.

71. (79) Quod autem dicit: Tu quis es, qui iudices alienum servum? ad hoc dicit, ut in his rebus, quae possunt et bono animo fieri et malo, iudicium deo dimittamus nec audeamus de alterius corde, quod non videmus, ferre sententiam. (2) In his vero rebus, quae ita comprehenduntur, ut eas bono et casto animo non posse fieri manifestum sit, non improbatur, si iudicemus. Itaque hoc, quod de cibis dicit, quia ignoratur, quo animo fiat, non vult nos esse iudices, sed deum, de illo autem nefario stupro, ubi uxorem patris sui quidam habuerat, praecepit debere iudicari. (3) Non enim poterat ille dicere bono animo se tam immane flagitium commisisse. Ergo quaecumque facta ita manifestantur, ut non possit dici: bono animo feci, iudicanda sunt a nobis, quaecumque autem ita fiunt, ut quo animo fiant, incertum sit, non sunt iudicanda sed reservanda iudicio dei, sicut scriptum est: *Quae occulta sunt deo, quae autem palam sunt, vobis et filiis vestris.* Rom. 14, 4

72. (80) Quod autem ait: Alius quidem iudicat alternos dies, alius autem iudicat omnem diem, sequestrata interim meliore consideratione non de duobus hominibus mihi videtur dictum, sed de homine et deo. (2) Qui enim alternos dies iudicat, homo est, potest enim hodie aliud, cras aliud iudicare, id est, ut quemcumque hodie Rom. 14, 5.6

11—12 de illo—iudicari *cf.* I Cor. 5, 1 **18—19** Deut. 29, 29

---

2 infirmi firmos] infirmos $ONaPbVc$ **3** dicit] ait *a*, dixit *K* quis] qui $ONaPVMFK$ iudicas $CBQVcP_1X$ **4** ad] et Oa dicit] dixit *a* **5** et *pr. om.* Oa **7** vero] enim uero *N* **10** quo animo] quomodo *Vc* **12** habuerit $AWQOc$, habuit *corr. ex* habuerit *N*, habuit $CBPP_1XK$ deberi *c* **14** ita] ita tam OB_3DZRVc **15** dici] dicere $AWTB$ **16** quo animo] quomodo *Vc* *post* animo *add.* ita AB **17** reservanda] seruanda $AWTB$ **19** vestris *d*, uestris erunt *cett., edd.* **22** sequestrat $OaVc$ **25** ut quemcumque] ut quaecumque $AWQNP_1X$, ut quem *B*, quaecumque *D*, quicumque L_1L_2

malum convictum confessumve damnaverit, cras bonum inveniat, cum se correxerit, vel contra, cum aliquem iustum hodie laudaverit, cras inveniat depravatum. (3) Qui autem iudicat omnem diem, deus est, quia, non solum qualis quisque sit, sed etiam qualis omni die futurus sit novit. (4) Ergo unusquisque in suo intellectu abundet, inquit, id est quantum humano intellectui vel unicuique homini concessum est, tantum audeat iudicare. Qui sapit, inquit, diem, domino sapit, id est quia hoc ipsum, quod praesentem diem bene iudicat, domino sapit. (5) Hoc est autem bene iudicare ad diem, ut noveris de correctione eius non esse desperandum in futurum, de cuius culpa manifesta in praesentia iudicaveris.

Rom. 14, 22 **73.** (81) Quod autem ait: Beatus, qui non iudicat semetipsum in quo probat, ad id potissimum referendum est, quod superius dixit: *Non ergo blasphemetur bonum nostrum.* (2) Hoc est enim etiam, quod nunc ait ante istam sententiam: Tu fidem, quam habes penes temetipsum, habe coram deo, ut quoniam bona est haec fides, qua credimus omnia munda mundis, et in ea fide nos probamus, bene utamur ipso bono nostro, ne forte, cum ad offendiculum infirmorum fratrum eo bono abusi fuerimus, peccemus in fratres et in eo ipso bono nos iudicemus, cum scandalizamus infirmos, in quo bono nos probamus, cum ipsa fides nobis placet.

---

16 Rom. 14, 16 **19—20** qua—mundis *cf.* Tit. 1, 15

---

1 confessumve] confessumque AWT, confessum B_3DR **2—3** cum se—laudaverit] et quem bonum uiderit T cum se—inveniat *om.* A **5** Ergo *om.* d **7** quantum] quanto OcP_1X **8—9** inquit diem ABQ, diem inquit *cett.* **9** quia] qui T quod] ad $AWTB$ **10** domino] deo a, *om.* P_1XK **11—12** non esse de correctione eius desperandum AWT **11** correctione] correptione $OSGB_3ZRB_2VL_2MFP_1X$, corruptione L_1 **14** non *om.* $AWBQ$ **17** enim *om.* $ATBPB_3K$ **18** habe] habes c **21** ad] per AT, *om.* W **24** ipsa] ipsorum Oa

74. (82) Quod autem ait: Dico enim Christum ministrum fuisse circumcisionis propter veritatem dei ad confirmandas promissiones patrum, gentes autem super misericordia glorificare deum, ad hoc dicit, ut intelligant gentes dominum Christum ad Iudaeos esse missum et non superbiant. (2) Iudaeis enim repellentibus, quod ad ipsos missum est, factum est, ut et gentibus evangelium praedicaretur, quod et in Actibus apostolorum manifestissime scribitur, cum dicunt apostoli Iudaeis: *Vobis primum oportuit praedicari verbum, sed quoniam indignos vos iudicastis, ecce convertimus nos ad gentes.* (3) Secundum etiam ipsa domini testimonia cum dicit: *Non sum missus nisi ad oves perditas domus Israel*, et iterum: *Non est bonum panem filiorum mittere canibus.* (4) Quod gentes si bene considerent, intelligunt ista sua fide, qua iam credunt omnia munda mundis, non se debere insultare his, si qui forte infirmi ex circumcisione fuerint, qui propter communicationem idolorum nullas omnino carnes attingere audeant. Rom. 15, 8.9

75. (83) Quod autem dicit: Ut minister sim Christi Iesu in gentibus consecrans evangelium dei, ut fiat oblatio gentium acceptabilis sanctificata in spiritu sancto, hoc intelligitur, offerantur gentes deo tamquam acceptabile sacrificium, cum in Christum credentes per evangelium sanctificantur, sicut et superius dicit: Rom. 15, 16

9—11 Act. 13, 46 **12—13** Matth. 15, 24 **13—14** Matth. 15, 26

---

1 Dico enim *om. d* christum iesum *BK* **4** misericordiam *ACB* B_3*DZVc*, m *del.* m^2*R* **5** gentes *om.* P_1*X* **6** enim *d edd., om. cett.* **7** et *om. d edd.* **8—9** manifestissime] manifeste *d* **10** primum] primo *ONAPbVc* oportebat P_1*X* **11** conuertimur B_3*DZR* **11—12** ipsa etiam *WTB*, etiam ipsam *C* **13** perditas] quae perierunt *Ec* **15** intelligent *A* (*corr. ex* -ant) *TCQ*, intelligant *WBF* ista sua fide] ex ista fide *T* **17** circumcisione *d edd.*, se *cett.* **18** audeant carnes attingere *d* audent *c* **19** dixit *OabVc* minister sim] minister sum *B*, ministrem *b* **22** intelligitur ut *WCBQ edd.* offerant *Vc* **23** christo *AWBQ* **24** et *om. DZV*$_1$

(2) *Obsecro itaque vos, fratres per misericordiam dei, ut exhibeatis corpora vestra hostiam vivam, sanctam, deo placentem.*

Rom. 16, 17.18

76. (84) Quod autem ait: Obsecro vos, fratres, ut intendatis in eos, qui dissensiones et scandala praeter doctrinam, quam vos didicistis, faciunt, de his intelligitur dicere, de quibus et ad Timotheum scribit dicens: (2) *Sicut rogavi te, ut sustineres Ephesi, cum irem in Macedoniam, ut denuntiares quibusdam, ne aliter docerent neque intenderent fabulis et genealogiis interminatis, quae quaestiones praestant magis quam aedificationem dei, quae est in fide,* et ad Titum: (3) *Sunt enim multi non subditi, vaniloqui et mentis seductores, maxime qui ex circumcisione sunt, quos oportet refelli, qui universas domos subvertunt docentes, quae non oportet turpis lucri gratia: dixit quidam ex ipsis proprius eorum propheta: Cretenses semper mendaces, malae bestiae, ventres pigri.* (4) Ad hoc enim refertur, quod et hic ait: Hi enim Christo domino non serviunt, sed suo ventri, de quibus alio loco dicit: *Quorum deus venter est.*

1—2 Rom. 12, 1 **7—11** I Tim. 1, 3—4 **11—16** Tit. 1, 10—12 **18** Phil. 3, 19

---

1 dei *des. W* **3** autem *om. BQ* **4** *post* scandala *add.* quae CB_3DRB_2c **5** praeter] propter *c* **6** de *alt. CBP, om. cett.* et *om. BK* scripsit ATQ $OaPP_1XK$ **7** Ephesi] efesi PV, me *b* irem] irent *c* **10** magis praestant *edd.*, praestant *om.* P_1X dei *om.* CBP_1XK **12** maxime qui] qui maxime BQ, maxime quae *c* **13** subvertunt] subierunt CBQ P_1XK, refellunt *F* **16** uentris OEb

Explicit in epistola ad Romanos *A*, Explicit liber beati Augustini episcopi in epistola pauli apostoli ad romanos *T*, Finis *B*, Explicit liber Aurelii Augustini ex epistola Pauli ad Romanos quarundam propositionum expositio $NSGJP_1X$, Explicit liber Aureli Augustini ex epistula Pauli ad Romanos PV, *deest subscriptio in* B_3DZK

EPISTOLAE AD GALATAS
EXPOSITIONIS LIBER UNUS

Conspectus siglorum

R = Codex Parisinus Regius Latinus 2700, saec. XI
A = Codex Andegavensis 159, saec. XI
B = Codex Bruxellensis 1058, saec. XV
P_1 = Codex Parisinus Latinus 12225, saec. XII

B_1 = Codex Bruxellensis 1087, saec. X
G = Codex Genf, 15, saec. XII
C = Codex Clarovallensis 32, saec. XII
$*C$ = alter prologus eiusdem codicis *cf.* p. XXX
T = Codex Trecensis 40^{II}, saec. XII
H = Codex Gratianopolitanus 201, saec. XII
d = Consensus codicum B_1GCTH

O = Codex Parisinus Latinus 1975, saec. IX
N = Codex Parisinus Latinus 17394, saec. IX

S = Codex Sangallensis 151, saec. IX ex.
S_1 = Codex Sangallensis 137, saec. IX–X
E = Codex Einsidlensis 139, saec. XII
J = Codex Parisinus Latinus 10444, saec. XII (frgm.)
a = Consensus codicum SS_1EJ

P = Codex Parisinus Latinus 12220, saec. XII
B_3 = Codex Bruxellensis 1024, saec. XI
D = Codex Brugensis 103, saec. XV
Z = Codex Vaticanus Chisianus A VII 212, saec. XIV
P_2 = Codex Parisinus Latinus 1639, saec. XII
R_1 = Codex Remigensis 82, s. XII ex
B_2 = Codex Bruxellensis 1124, saec. XIV
V_1 = Codex Vaticanus Latinus 445, saec. XV
b = Consensus codicum $B_3DZP_2R_1B_2V_1$

V = Codex Vaticanus Latinus 491, saec. VIII
L_1 = Codex Laurentianus plut. XVI dext. VII, saec. XIII
L_2 = Codex Laurentianus plut. XII, XXVIII, saec. XV
M = Codex Venetus Marcianus 1798, saec. XV
F = Codex Mediceus Faesulanus VIII, saec. XV
c = Consensus codicum L_1L_2MF

EPISTOLAE AD GALATAS EXPOSITIONIS LIBER UNUS

1. Praefatio. Causa propter quam scribit apostolus ad Galatas, haec est, ut intelligant gratiam dei id secum agere, ut sub lege iam non sint. (2) Cum enim praedicata eis esset evangelii gratia, non defuerunt quidam ex circumcisione quamvis Christiani nomine nondum tamen tenentes ipsum gratiae beneficium et adhuc volentes esse sub oneribus legis, quae dominus deus imposuerat non iustitiae servientibus sed peccato iustam scilicet legem iniustis hominibus dando ad demonstranda peccata eorum non auferenda; non enim aufert peccata nisi gratia fidei, quae per dilectionem operatur, sub hac ergo gratia iam Galatas constitutos illi volebant constituere sub oneribus legis asseverantes nihil eis prodesse evangelium, nisi circumciderentur et ceteras carnales Iudaici ritus observationes subirent. (3) Et ideo Paulum apostolum

---

3—4 Causa—Galatas Aug. I Retr. 23, 6

---

1 Incipit prefatio Aurelii Augustini in epistola ad Galatas *RA*, incipit eiusdem sancti Augustini expositio in epistola ad Galathas P_1S_1, expositio sancti Augustini in epistola ad Galatas B_1, incipit expositio sancti Augustini in epistola ad Galathas *C*, incipit eiusdem sancti Augustini expositio ad Galatas *S*, incipit eiusdem ad Galatas expositio *P*, explanatio eiusdem in epistola ad Galatas B_3, incipit expositum in epistola ad Galatas eiusdem Augustini *V*, *alii aliter*.

3—4 Intencio apostoli in epistola quae ad Galathas scribitur haec est **C* **5—6** praedicaret eis quid esset euangelii **C* **9** seruientes **C* **11** auferret P_1**CNPV*, offerret *c* **14** asseverantes] adserentes **C* **15** carnales *om.* **C* **16** apostolum Paulum *d*

suspectum habere coeperant, a quo illis evangelium praedicatum erat, tamquam non tenentem disciplinam ceterorum apostolorum, qui gentes cogebant iudaizare. (4) Cesserat enim talium hominum scandalis apostolus Petrus et in simulationem ductus erat, tamquam et ipse hoc sentiret nihil prodesse gentibus evangelium, nisi onera legis implerent, a qua simulatione idem apostolus Paulus eum revocat, sicut in hac ipsa epistola docet. (5) Talis quidem quaestio est et in epistola ad Romanos: verumtamen videtur aliquid interesse, quod ibi contentionem ipsum dirimit litemque componit, quae inter eos, qui ex Iudaeis et eos, qui ex gentibus crediderant, orta erat, cum illi tamquam ex meritis operum legis sibi redditum evangelii praemium arbitrarentur, quod praemium incircumcisis tamquam immeritis nolebant dari, illi contra Iudaeis se praeferre gestirent tamquam interfectoribus domini. (6) In hac vero epistola ad eos scribit, qui iam commoti erant auctoritate illorum, qui ex Iudaeis erant et ad observationes legis cogebant; coeperant enim eis credere, tamquam Paulus apostolus non vera praedicasset, quod eos circumcidi noluisset. (7) Et ideo sic coepit: *Miror, quod sic tam cito transferimini ab eo, qui vos vocavit in gloriam Christi, in aliud evangelium.* (8) Hoc ergo exordio causae quaestionem breviter insinuavit. Quamquam et ipsa salutatione, cum dicit

---

7 a qua—revocat *cf.* Gal. 2, 14 **20—22** Gal. 1, 6

---

1 habere coeperant] habebant **C* **1—2** habere—disciplinam *om. c* illis] istis *GH* **4** et in] qui in *c* **7** idem—revocat] eum apostolus Paulus reuocat *d*C* **8** in hac epistola ad Romanos docet **C* ipsa *om. d* **8—9** Talis—Romanos *om. *C* **10** et litem *d* **14** tamquam immeritis *om. *C* **15** gestiebant **C* **16** In—scribit] Hic uero ad eos scribit *d*C* **17** commoti] commoniti $P_1ONSEPbVMF$, comminiti S_1 auctoritati *c* illorum] eorum *c* **18** obseruationem *C* cogebat et **CTH* enim *om. *CH* **19** apostolus Paulus **C* *post* non *add.* eis *d* **21** transferimini] transgredimini B_1GH **22—p. 57, 7** Hoc—noverit *al. text. d, cf. praef. p.* XXVII **22** quaestione *c* **23** in ipsa salutatione *RABC,* ipsam salutationem *ONAPVc*

se apostolum *non ab hominibus neque per hominem*, quod in nulla alia epistola dixisse invenitur, satis ostendit et illos, qui talia persuadebant, non esse a deo sed ab hominibus et ceteris apostolis, quantum ad auctoritatem testimonii evangelici pertinet, imparem se haberi non oportere, quandoquidem non ab hominibus neque per hominem, sed per Iesum Christum et deum patrem se apostolum noverit. (9) Singula igitur ab ipso epistolae vestibulo permittente domino et adiuvante studium nostrum sic consideranda et tractanda suscepimus.

2. Paulus apostolus non ab hominibus neque per hominem sed per Iesum Christum et deum patrem, qui suscitavit illum a mortuis, et qui mecum sunt omnes fratres, ecclesiis Galatiae. (2) Qui ab hominibus mittitur, mendax est, qui per hominem mittitur, potest esse verax, quia et deus verax potest per hominem mittere, qui ergo neque ab hominibus neque per hominem sed per deum mittitur, ab illo verax est, qui etiam per hominem missos veraces facit. (3) Priores ergo apostoli veraces, qui non ab hominibus sed a deo per hominem missi sunt per Iesum Christum scilicet adhuc mortalem. Verax etiam novissimus apostolus, qui per Iesum Christum totum iam deum post resurrectionem eius missus est. (4) Priores sunt ceteri apostoli per Christum adhuc ex parte hominem, id est mortalem, novissimus est apostolus Paulus per Christum iam totum deum, id est omni ex parte immortalem. (5) Sit ergo testimonii eius aequalis auctoritas, in cuius honorem implet clarificatio domini, si quid habebat ordo temporis minus. (6) Ideo enim cum dixisset: et deum patrem,

Gal. 1, 2

1 Gal. 1, **1** **18—25** Aug. I Retr. 23, 2

1 apostolus *Vc* **3** talia] ita *b* **7—8** ab ipso *om. C* **8** uestibula *C* *post* adiuvante *add.* et *c* **10** *Subscr.* explicit prefatio incipit expositio *R*, incipit eiusdem in eadem beati pauli epistola *A* **13** ecclesiae B_1M **18** homines CEB_2 ergo] uero *RA* **23** christum iesum *P* **24** Paulus apostolus $RABOP_1a$ **26** honore *bVc* **27** habebat] habeat B_3DR_1

addidit: qui suscitavit illum a mortuis, ut etiam ex hoc modo breviter iam a clarificato missum se esse commemoraret.

Gal. 1, 3–5 **3.** Gratia vobis et pax a deo patre et domino Iesu Christo. (2) Gratia dei est, qua nobis donantur peccata, ut reconciliemur deo, pax autem, qua reconciliamur deo. (3) Qui dedit semetipsum pro peccatis nostris, ut eximeret nos de praesenti saeculo maligno. Saeculum praesens malignum propter malignos homines, qui in illo sunt, intelligendum est, sicut dicimus et malignam domum propter malignos inhabitantes in ea. (4) Secundum voluntatem dei et patris nostri, cui est gloria in saecula saeculorum. Amen. (5) Quanto igitur magis homines non debent arroganter ad seipsos referre, si quid operantur boni, quando et ipse dei filius in evangelio non gloriam suam se quaerere dixit neque voluntatem suam venisse facere sed voluntatem eius, qui eum misit? (6) Quam voluntatem gloriamque patris nunc commemoravit apostolus, ut ipse quoque domini exemplo, a quo missus est, non se quaerere gloriam suam significaret nec facere voluntatem suam in praedicatione evangelii, sicut paulo post dicit: *Si hominibus placerem, Christi servus non essem.*

Gal. 1, 6–9 **4.** Miror, quod sic tam cito transferimini ab eo, qui vos vocavit in gloriam Christi, in aliud evangelium, quod non est aliud. (2) Evangelium enim si aliud est, praeter id quod sive per se sive per aliquem dominus dedit, iam nec evangelium recte dici potest. (3) Vigilanter autem cum dixisset: Transferimini ab eo, qui vos

---

5—7 Aug. I Retr. 23, 3 **15—16** quando—dixit *cf.* Ioh. 8, 50 **16—17** neque—misit *cf.* Ioh. 6, 38 **21—22** Gal. 1, 10

---

1 ex *om.* B_1 **2** iam *om.* B_1F a *d b, om. cett.* **4** patre nostro ZV_1 domino nostro B_1C **5** est *om. c* **6** a deo *A* **7** a deo *A* **10** dicimus etiam *B,* et dicimus B_1 **11** in *om. P* **15** suam gloriam *d* **16** dixit] dicit *B,* dixerit B_1GTH, dixerat *C* suam] se *d* **17** misit eum *S E* **26** aliquem] alium B_1GTH, quem *C*

vocavit, adiunxit: in gloriam Christi, quam volebant illi evacuare, quasi frustra venerit Christus, si iam circumcisio carnis atque huiusmodi opera legis tantum valebant, ut per illam homines salvi fierent. (4) Nisi aliqui sunt conturbantes vos et volentes convertere evangelium Christi. Non quemadmodum istos conturbant, ita etiam convertunt evangelium Christi, quia manet firmissimum, sed tamen convertere volunt, qui ab spiritualibus ad carnalia revocant intentionem credentium. (5) Illis enim ad ista conversis manet evangelium non conversum. Et ideo cum dixisset: conturbantes vos, non dixit: et convertentes, sed: volentes inquit, convertere evangelium Christi. Sed licet si nos aut angelus de caelo vobis evangelizaverit praeterquam quod evangelizavimus vobis, anathema sit. (6) Veritas propter seipsam diligenda est, non propter hominem aut propter angelum, per quem annuntiatur. Qui enim propter annuntiatores diligit eam, potest et mendacia diligere, si qua forte ipsi sua protulerint. Sicut praediximus et nunc iterum dico, si quis vobis evangelizaverit, praeterquam quod accepistis, anathema sit. (7) Aut praesens hoc praedixerat aut, quia iteravit, quod dixit, propterea voluit dicere: sicut praedximus. Tamen ipsa iteratio saluberrime intentionem movet ad firmitatem retinendi eam, quae sic commendatur, fidem.

5. Modo ergo hominibus suadeo an deo? aut quaero hominibus placere? Si adhuc hominibus Gal. 1, 10

---

1 adiunxit *RA*, addidit dR_1m_2, *om. cett.* **2** si cum *c* iam *om.* RAP_1ac *post* iam *add.* uenerit *BONDZVc* circumcisionis *c* **3** valebant] uolebant B_3DZ, *ex* uolebant *corr.* R_1 **4** illa *Bd* salvi fierent] saluarentur *d* nisi $RABCL_1$, nisi si *cett.* sunt aliqui *P* sunt *om. c* **6** etiam ita *P* **7** quia] quod *a* **9—10** Illis—conversum *om. RA* **13** si *om.* dV_1 **13—14** euangelizauerit uobis *d* **14** praeterquam] propterquam *N*, *om. P* **15** seipsam] semetipsam DZV_1 **17** eam diligit *dbc* **18** et mendacia] etiam mendacie BB_1Ca ipsi] ipsa *O* protulerunt *RA* **20** quod *om. B* accepistis] euangelizauimus uobis *d* **23** saluberrimam *GCH* **24** commendat *cH*

placerem, Christi servus non essem. (2) Nemo deo suadet, quia manifesta sunt illi omnia, sed hominibus ille bene suadet, qui non se illis placere vult, sed ipsam, quam suadet, veritatem. (3) Qui enim placet hominibus, non ab ipsis suam gloriam quaerens sed dei, ut salvi fiant, non iam hominibus sed deo placet, aut certe iam cum et deo placet simul et hominibus, non utique hominibus placet. (4) Aliud est enim placere hominibus, aliud et deo et hominibus. Item qui hominibus propter veritatem placet, non iam ipse illis sed veritas placet. (5) Placere autem dixit, quantum in seipso est, id est quantum ad eius voluntatem attinet, ac si diceret: placere vellem. Non enim si hoc eo non agente placeat alicui quasi propter seipsum et non propter deum atque evangelium, quod annuntiat, superbiae ipsius potius, quam errori eius, cui perverse placet, tribuendum est. (6) Iste itaque sensus est: Modo ergo hominibus suadeo an deo? aut quia hominibus suadeo, quaero hominibus placere? Si adhuc hominibus quaererem placere, Christi servus non essem. (7) Iubet enim ille servis suis, ut discant ab ipso mites esse et humiles corde, quod nullo modo potest, qui propter seipsum, id est propter suam quasi privatam et propriam gloriam placere hominibus quaerit. (8) Dicit autem et alibi: *Hominibus suademus deo autem manifestati sumus*, ut intelligas, quod hic ait: Hominibus suadeo an deo? non utique deo, sed hominibus suaden-

---

19 ut—corde *cf.* Matth. 11, 29 **22—23** II Cor. 5, 11

---

2 suadet] suadeat RA, suadere potest B **3** placere se illis B_1, illis se placere B_2 **4** hominibus placet B_1 **5** gloriam suam b iam non DZV_1 iam *om.* B_1 **6** certe *om.* RA iam *om.* d **6—7** simul et hominibus placet dVc **9** iam] enim RAP_1ONa, *om.* B **10** placerem $B_1CB_2V_1$ **11** id est $B_1CHB_2V_1$, *om. cett.* **12** agenti aVc placet RA **14** quam] quae B eius errori dV **16** ergo] enim d, *om.* P_1 **18** quaererem placere] placerem B_1, placere quaererem P **19** corde *om.* RA **23** manifestati] manifesti BP_1db intelligas] intelligamus GTH quod] quid a **24—p. 61, 1** suadendum] subaudiendum d

dum. (9) Non ergo moveat quod alibi dixit: *Sicut et ego omnibus per omnia placeo*, addidit enim: *Non quaerens, quod mihi prodest, sed quod multis, ut salvi fiant.* (10) Nulli autem prodest, ut salvus fiat, si homo ei propter seipsum placeat, qui non placet utiliter, nisi cum propter deum placet, id est ut deus placeat et glorificetur, cum dona eius attenduntur in homine aut per ministerium hominis accipiuntur, cum autem sic homo placet, non iam homo sed deus placet. (11) Utrumque ergo recte dici potest: et ego placeo et non ego placeo. Si enim adsit bonus intellector piusque pulsator, patebit utrumque et nulla inter se repugnantia repellet intrantem.

6. Notum enim vobis facio, fratres, evangelium, Gal. 1, 11.12
quod evangelizatum est a me, quia non est secundum hominem. Neque enim ego ab homine accepi illud neque didici sed per revelationem Iesu Christi. (2) Evangelium, quod secundum hominem est, mendacium est. Omnis enim homo mendax, quia quicquid veritatis invenitur in homine non est ab homine sed a deo per hominem. (3) Ideo iam quod secundum hominem est nec evangelium dicendum est, quale illi afferebant, qui in servitutem ex libertate attrahebant eos, quos deus ex servitute in libertatem vocabat.

7. Audistis enim conversationem meam aliquando in Iudaismo, quia supra modum persequebar ecclesiam dei et vastabam illam et proficiebam in Iudaismo supra multos coetaneos meos in genere meo abundantius aemulator existens paternarum mearum traditionum. (2) Si persequendo et Gal. 1, 13.14

1—3 I Cor. 10, 33 **18** omnis—mendax *cf.* Ps. 115, 11

1 dicit *d* **3** prodest] prodesse *A* **5** utiliter] aliter *d* **8** autem *om. B* homo sic *GT* **11** repellent *TZV*$_1$*c* **13** euangelium fratres *GTH* **15** accipi *V* **17** est secundum hominem *GTH* **20** quod *om.* P_1 **21** est dicendum *RA* **25—26** persequebar] persecutus sum P_1

vastando ecclesiam dei proficiebat in Iudaismo, apparet Iudaismum contrarium esse ecclesiae dei non per illam spiritualem legem, quam acceperunt Iudaei, sed per carnalem conversationem servitutis ipsorum. (3) Et si aemulator, id est imitator paternarum suarum traditionum persequebatur Paulus ecclesiam dei, paternae ipsius traditiones contrariae sunt ecclesiae dei, non autem legis illius culpa est. (4) Lex enim spiritualis est nec carnaliter se cogit intelligi, sed illorum vitium est, qui et illa, quae acceperunt, carnaliter sentiunt et multa etiam sua tradiderunt dissolventes, sicut dominus dicit, mandatum dei propter traditiones suas.

Gal. 1, 15–19 **8.** Cum autem placuit deo, qui me segregavit de ventre matris meae et vocavit per gratiam suam, revelare filium suum in me, ut annuntiarem eum in gentibus, continuo non acquievi carni et sanguini. (2) Segregatur quodammodo de ventre matris, quisquis a carnalium parentum consuetudine caeca separatur, acquiescit autem carni et sanguini, quisquis carnalibus propinquis et consanguineis suis carnaliter suadentibus assentitur. (3) Neque veni Hierosolimam ad praecessores meos apostolos, sed abii in Arabiam et iterum reversus sum Damascum. Deinde post annos tres ascendi Hierosolimam videre Petrum et mansi apud illum diebus quindecim. (4) Si cum evangelizasset Paulus in

---

7—8 lex—est *cf.* Rom. 7, 14 **10—11** multa—suas *cf.* Matth. 15, 3

---

2 Iudaismum contrarium esse *d*, contrarium esse Iudaismum *B*, Iudaismum *om. cett.* illam *om. d* **4** servitutis] seruitutem *GH* **6** ecclesiae dei sunt *b* **7** *post* autem *add.* ista *d* illius] ipsius DZP_2V_1 **12** deo] ei DZV_1 **14** in me] per me B_1 adnuntiem *c* **20** *post* veni *add.* in BP_1ONSS_1JbVc, *edd.* iherosolimam $BP_1TL_1L_2$, ierusolimam *G*, hiesolima B_3, hiyerosolimam B_2 **23** in hierosolimam *RA*, iherosolimam $P_1TDV_1L_2$, ierusolimam *GH* illum] eum EPB_2 **24** Si] Sic B_3c cum] autem *c* *post* cum *add.* iam *GTH*

Arabia, postea vidit Petrum, non ideo ut per ipsum Petrum disceret evangelium, nam ante eum utique vidisset, sed ut fraternam caritatem etiam corporali notitia cumularet. (5) Alium autem apostolorum non vidi nisi Iacobum fratrem domini. Iacobus domini frater vel ex filiis Ioseph de alia uxore vel ex cognatione Mariae matris eius debet intelligi.

9. Quae autem scribo vobis, ecce coram dei, quia non mentior. Qui dicit: ecce coram deo, quia non mentior, iurat utique. Et quid sanctius hac iuratione? (2) Sed non est contra praeceptum iuratio, quae *a malo est* non iurantis sed incredulitatis eius, cui iurare cogitur. Nam hinc intelligitur ita dominum prohibuisse a iurando, ut quantum in ipso est quisque, non iuret, quod multi faciunt in ore habentes iurationem tamquam magnum aut suave aliquid. (3) Nam utique apostolus noverat praeceptum domini et iuravit tamen. Non enim audiendi sunt, qui has iurationes esse non putant. (4) Quid enim facient de illa: *Cotidie morior per vestram gloriam, fratres, quam habeo in Christo Iesu domino nostro?* quam graeca exemplaria manifestissimam iurationem esse convincunt. (5) Quantum ergo in ipso est, non iurat apostolus, non enim appetit iurationem cupiditate aut delectatione iurandi. (6) Amplius est enim quam: *est, est, non, non* et ideo: *a malo est*, sed infirmitatis aut incredulitatis

Gal, 1, 20–24

11, 23—24 Matth. 5, 37 **18—20** I Cor. 15, 31

---

1 *post* ideo *add.* uidit $RAGTH$ per] post uisum c Petrum ipsum B_2 **2** ante eum] eum ante $CPbV$, ante utique uidisset eum GTH, eum utique ante c **4** autem *om.* B_3Z non vidi] uidi neminem BB_2 **5—7** Iacobus—intelligi *om.* BGH **5** ex filiis] filius RA **9** quia *alt. om.* $ONETV_1c$ **10** iurat] iurauit GH **11—12** non est iurantis dB_2V_1, est non est iurantis $B_3DZP_2R_1$ **12** eius] enim c *post* eius *add.* culpa est P_1 cui] a quo RA **13** hinc] hunc P_1, hic B_1C dominum] deum b ut] in c **17** tamen iurauit P_1 **18** enim facient *om.* B_3D ZP_2R_1 cottidie CaV **23** delectatione] dilectione $RANSS_1$, uel delectatione *add. in marg. A*

eorum, qui non aliter moventur ad fidem. (7) Deinde veni in partes Syriae et Ciliciae. Eram autem ignotus facie ecclesiis Iudaeae, quae in Christo sunt. Animadvertendum non in sola Hierosolima Iudaeos in Christo credidisse nec tam paucos fuisse, ut ecclesiis gentium miscerentur, sed tam multos, ut ex illis ecclesiae fierent. (8) Tantum autem audientes erant, quia qui aliquando nos persequebatur, nunc evangelizat fidem, quam aliquando vastabat; et in me magnificabant deum. (9) Hoc est, quod dicebat non se placere hominibus utique per seipsum sed ut in illo magnificaretur deus, hoc est, quod etiam dominus dicit: *Luceant opera vestra coram hominibus, ut videant bona facta vestra et glorificent patrem vestrum, qui in caelis est.*

Gal. 2, 1.2 **10.** Deinde post annos quattuordecim iterum ascendi Hierosolimam cum Barnaba assumpto etiam Tito, tamquam testimoniis pluribus agit, cum etiam istos nominat. (2) Ascendi autem secundum revelationem, ne moveret eos, quare vel tunc ascenderit, quo tam diu non ascenderat. Quapropter si ex revelatione ascendit, tunc proderat, ut ascenderet. (3) Et exposui illis evangelium, quod praedico in gentibus, seorsum autem his, qui videntur. Quod seorsum exposuit evangelium eis, qui eminebant in ecclesia, cum iam illud exposuisset coram omnibus, non ideo factum est, quod aliqua falsa dixerat,

12—14 Matth. 5, 16

2 Sirie $P_1CS_1B_2$ **4** iherosolima P_1BF, ierusolima GH, irosolima EDV_1 **5** christum RG **8** persequebantur Vc euangelizant Vc **9** uastabant Vc **9—10** magnificabant] clarificabant b **11** illo] me B_1H, eo G **12** est etiam quod V_1c **16** iherosolimam BP_1TD, ierosolimam EV_1F **17** agit] ait V *(corr. m_2)*, c **18** nominauit b **19** ascenderet P **21** ascenderet] ascenderat B_3 illis] eis d **22** autem *om.* $RABP_1ONa$ **23** uidebantur $BaZV_1$, *add.* aliquid esse ne forte in vacuum currerem aut cucurrissem ZV_1 *(cf. Gal. 1, 2)* eis euangelium GH **24** qui *om.* B_1

ut seorsum paucioribus vera diceret, sed aliqua tacuerat, quae adhuc parvuli portare non poterant, qualibus se ad Corinthios lac dicit dedisse, non escam. (4) Falsum enim dicere nihil licet, aliquando autem aliquid veri tacere utile est. Perfectionem ipsius opus erat, ut scirent ceteri apostoli. (5) Non enim sequebatur, ut, si fidelis esset veramque et rectam teneret fidem, iam etiam apostolus esse deberet. (6) Illud autem quod subiungit: Ne forte in vacuum curro aut cucurri, non ad illos, cum quibus seorsum contulit evangelium, sed ad istos, quibus scribit, quasi per interrogationem dictum intelligendum est, ut ex eo appareret non eum in vacuum currere aut cucurrisse, quia iam etiam attestatione ceterorum nihil ab evangelii veritate dissentire approbatur.

11. Sed neque Titus, qui mecum erat, inquit, cum esset Graecus, compulsus est circumcidi. Quamvis Titus Graecus esset et nulla eum consuetudo aut cognatio parentum circumcidi cogeret, sicut Timotheum, facile tamen etiam istum circumcidi permisisset apostolus. (2) Non enim tali circumcisione salutem docebat auferri, sed si in ea constitueretur spes salutis, hoc esse contra salutem ostendebat. (3) Poterat ergo ut superfluam aequo animo tolerare secundum sententiam, quam alibi dixit: *Circumcisio nihil est et praeputium nihil est, sed observatio mandatorum dei.* (4) Propter: subintroductos autem falsos fratres non est compulsus Titus circumcidi, id est, non ei potuit ex- Gal. 2, 3–5

3 lac—escam *cf.* I Cor. 3, 2 23—24 I Cor. 7, 19

2 qualibus] quibus B_1H, qualiter V_1 3 enim *om.* $B_3DP_2R_1$ 4 aliquid *om.* P_1 veri tacere] ueritate B *(corr. in marg.)*, L_1, dici ueritate tacere M, de ueritate tacere F 5 perfectioni a, perfectione B_3B_2 *post* perfectionem *add.* autem d 10 scripsit GTH 12 etiam *om.* dE 14 approbatur] approbatus est d 16 Graecus] gentilis V_1 *add.* grecus *s. l.*, Z 19 etiam *om.* B_1 istum etiam B_2c 22 ostendebant c animo *om.* c 24 praeputium nihil est] nihil est *om.* P

torqueri, ut circumcideretur, quia illi, qui subintroierunt, dicit, proscultare libertatem eorum, vehementer observabant et cupiebant circumcidi Titum, ut iam circumcisionem etiam ipsius Pauli attestatione et consensione, tamquam saluti necessariam praedicarent et sic eos, ut ait, in servitutem redigerent, id est sub onera legis servilia revocarent. (5) Quibus se nec ad horam, id est nec ad tempus cessisse dicit subiectioni, ut veritas evangelii permaneret ad gentes.

Gal. 2, 6–9 **12.** Denotabant autem suspectumque haberi volebant invidi apostolum Paulum, quod aliquando persecutor ecclesiarum fuerit, et ideo dicit: De his autem, qui videntur esse aliquid, quales aliquando fuerint, nihil mea interest. (2) Quia et qui videntur esse aliquid, carnalibus hominibus videntur esse aliquid, nam non sunt ipsi aliquid. Et si enim boni ministri dei sunt, Christus in illis est aliquid, non ipsi per se. (3) Nam si ipsi per se essent aliquid, semper fuissent aliquid. Quales aliquando fuerint, id est, quia et ipsi peccatores fuerunt, nihil sua dicit interesse, quia deus hominis personam non accipit, id est sine personarum acceptione omnes ad salutem vocavit non reputans illis delicta eorum. (4) Et ideo absentibus illis, qui priores facti erant apostoli, Paulus a domino perfectus est, ut quando cum eis contulit nihil esset, quod perfectioni eius adderent, sed potius viderent eundem dominum Iesum Christum, qui sine personarum acceptione salvos facit, hoc dedisse Paulo, ut ministraret gentibus, quod etiam Petro dederat, ut ministraret

---

1 qui *om. P* subintroierant *d* **2** dicit] ut dicit *d*, quos dicit V_1 proscultare] perscrutari *C* **10** suspectumque] suspectamque B_1, quem suspectum *C*, despectumque *a*, eum suspectumque B_2, suspectum quae *V* **12** uidebantur *a* **14—15** carnalibus—aliquid *pr. om. P b* **15** esse *om. c* nam *om. b* **16** sunt dei *b* **17** si] etsi B_1 **18** *post* quales *add.* autem $B_1 G$ **19** fuerint $D V_1$ suam *a P* dicit sua *V* **20** personam hominis $S_1 P b$ **22** eorum] illorum $Z V_1$ **23** quando cum] quandocumque *Vc* **25** dominum nostrum $R A d S_1 E$

Iudaeis. (5) Non ergo inventi sunt in aliquo dissentire ab illo, ut, cum ille se perfectum evangelium accepisse diceret, illi negarent et aliquid vellent tamquam imperfecto addere, sed e contrario pro reprehensoribus imperfectionis approbatores perfectionis fuerunt. (6) Et dederunt dexteras societatis, id est consenserunt in societatem et paruerunt voluntati domini consentientes, ut Paulus et Barnabas irent ad gentes, ipsi autem in circumcisionem, quae praeputio, id est, gentibus contraria videtur. (7) Nam etiam sic potest intelligi, quod ait: e contrario, ut ordo iste sit: Mihi enim qui videntur, nihil apposuerunt, sed e contrario, ut nos quidem in gentes iremus, quae sunt contrariae circumcisioni, ipsi autem in circumcisionem, consenserunt mihi et Barnabae, hoc est, dexteras societatis nobis dederunt.

13. Neque in contumeliam praecessorum eius putet quis ab eo dictum: Qui videntur esse aliquid, quales aliquando fuerint, nihil mea interest. (2) Et illi enim tamquam spirituales viri volebant resisti carnalibus, qui putabant aliquid ipsos esse et non potius Christum in eis, multumque gaudebant, cum persuaderetur hominibus et seipsos praecessores Pauli, sicut eundem Paulum ex peccatoribus iustificatos esse a domino, qui personam hominis non accipit, quia dei gloriam quaerebant non suam. (3) Sed quia carnales et superbi homines, si quid de vita ipsorum praeterita dicitur, irascuntur et in contumeliam accipiunt, ex animo suo coniciunt apostolos. (4) Petrus autem et Iacobus et Iohannes honoratiores in apostolis erant, quia ipsis tribus se in monte

---

2 se ille *RA* **6** paruerunt] peruenerunt B_1G **8** circumcisione *b* **9** uideretur B_1G **10** enim] autem *RAO* **11** uidebantur *a* *post* videntur *add.* aliquid ZV_1L_1 *edd.* adposuerunt *RAV* **12** in] ad B_1T contrariae circumcisioni] contra circumcisionem B_1C **13** circumcisionem] circumcisione *bc* **16** uidebantur *a* **19** putabant] putarent B_1G **21** seipsos sicut praecessores B_1 **22** hominis] hominum B_1 **23** quaerebat *C* **25** contumelia *C* **26** Ioannes *RGCaZ* **27** in *pr.*] inter *c*, *om. RA* erant in apostolis P_1 apostolos *c* **27—p. 68, 1** tribus—dominus] tribus seorsum dominus in monte *RA*, uel semotus *add. in marg. R*

dominus ostendit in significatione regni sui, cum ante sex dies dixisset: *Sunt hic quidam de circumstantibus, qui non gustabunt mortem, donec videant filium hominis in regno patris sui.* (5) Nec ipsi erant columnae sed videbantur. Noverat enim Paulus sapientiam aedificasse sibi domum et non tres columnas constituisse sed septem, qui numerus vel ad unitatem ecclesiarum refertur — (6) solet enim pro universo poni, sicut in evangelio dictum est: *Accipiet in hoc saeculo septies tantum*, ac si diceret: *Quasi nihil habentes et omnia possidentes.* (7) Unde etiam Iohannes ad septem scribit ecclesias, quae utique universitatis ecclesiae personam gerunt — vel certe ad septenariam operationem spiritus sancti magis refertur septenarius numerus columnarum, sapientiae et intellectus, consilii et fortitudinis, scientiae et pietatis et timoris dei, quibus operationibus domus filii dei, hoc est ecclesia continetur.

Gal. 2, 10 **14.** Quod autem ait: Tantum ut pauperum memores essemus, quod et studui hoc ipsum facere, communis cura erat omnibus apostolis de pauperibus sanctorum, qui erant in Iudaea, qui rerum suarum venditarum pretia ad pedes apostolorum posuerant. (2) Sic ergo ad gentes missi sunt Paulus et Barnabas, ut ecclesiae gentium, quae hoc non fecerant, ministrarent hortatione ipsorum eis, qui hoc fecerant, sicut ad Romanos dicit: (3) *Nunc autem pergam*

2—4 Matth. 16, 28 **5—6** sapientiam—septem *cf.* Prov. 9, 1 **8—9** Accipiet—tantum Matth. 19, 29 **9—10** Quasi—possidentes II Cor. 6, 10 **10—11** Unde—ecclesias *cf.* Apoc. 1, 4 **13—15** sapientiae—dei *cf.* Is. 11, 2 **17—18** qui—posuerant *cf.* Act. 4, 35 **24—p. 69, 5** Rom. 15, 25—27

---

3 *post* hominis *add.* uenientem RA **6—7** unitatem] uniuersitatem d **7** ecclesiae d **9** septies *corr. ex* sapiens N, septiens V et] sed $BP_1ONabVL_2F$ **11** universitatis] uniuersalis GEb gerunt] ferunt B_1 **12** magis] imaginis B_1C **16** ecclesiae ZV_1 **18** ipsum] ipsud V, ipsius c **19** curae b **21** posuerunt B_1 **23** hortatione RAd, oratione $P_1BONPbV$, ratione a, orationem c eis *om.* P_1B_2

Hierusalem ministrare sanctis; placuit enim Macedoniae et Achaiae communionem aliquam facere in pauperes sanctorum, qui sunt in Hierusalem. Placuit enim illis et debitores eorum sunt. Si enim spiritualibus eorum communicaverunt gentes, debent et in carnalibus ministrare eis.

15. In nulla ergo simulatione Paulus lapsus erat, quia servabat ubique, quod congruere videbat, sive ecclesiis gentium sive Iudaeorum, ut nusquam auferret consuetudinem, quae servata non impediebat ad obtinendum regnum dei, (2) tantum admonens, ne quis in superfluis poneret spem salutis, etiam si consuetudinem in eis propter offensionem infirmorum custodire vellet. (3) Sicut ad Corinthios dicit: *Circumcisus quis vocatus est? non adducat praeputium. In praeputio quis vocatus est? non circumcidatur.* (4) *Circumcisio nihil est et praeputium nihil est sed observatio mandatorum dei. Unusquisque in qua vocatione vocatus est, in ea permaneat.* (5) Hoc enim ad eas consuetudines vel conditiones vitae retulit, quae nihil obsunt fidei bonisque moribus. Non enim si latro erat quisque, cum vocatus est, debet in latrocinio permanere. (6) Petrus autem, cum venisset Antiochiam, obiurgatus est a Paulo non, quia servabat consuetudinem Iudaeorum, in qua natus atque educatus erat, quamquam apud gentes eam non servaret, sed obiurgatus est, quia gentibus eam volebat imponere, cum vidisset quosdam venisse

Gal. 2, 11–16

13—16 I Cor. 7, 18—20

---

1 iherosolimam BP_1D, ierosolimam EV_1F **1—3** placuit—Hierusalem *om.* DZ **2** facere aliquam *c* **3** in *om. d* eorum] illorum *B* **3—4** sunt eorum B_2V_1 **4** spirituales B_1 **6** In *om. c* nullam ergo simulationem dPB_2F lapsus est Paulus B_1 **7** seruabatur P_1ONPB_3 $DZVMF$ ubique] utrumque *C* congruere $RAdaB_2V_1$, congregari *B*, congregare *cett.* videbat] iubebat Pm_2, uidebant *Z* **9** quae—dei dB_2V_1, *om.* RA, dum regnum dei praedicaret *a*, dum regnum dei *cett.* **15** est *alt. om. c* **18—19** si etiam latro *d* **21** servabat] conseruabat *B* **22** educatus] doctus B_1G, uel educatus *in marg. G*, edoctus uel educatus *T* **23** non servaret] conseruaret RAP_1N est *om.* RAP_1 **24** uolebat eam GT

ab Iacobo, id est a Iudaea, nam ecclesiae hierosolimitanae Iacobus praefuit. (7) Timens ergo eos, qui adhuc putabant in illis observationibus salutem constitutam, segregabat se a gentibus et simulate illis consentiebat ad imponenda gentibus illa onera servitutis, quod in ipsius obiurgationis verbis satis apparet. (8) Non enim ait: Si tu, cum Iudaeus sis, gentiliter et non Iudaice vivis, quemadmodum rursus ad consuetudinem Iudaeorum reverteris? sed quemadmodum, inquit, gentes cogis iudaizare? Quod autem hoc ei coram omnibus dixit, necessitas coegit, ut omnes illius obiurgatione sanarentur. (9) Non enim utile erat errorem, qui palam noceret, in secreto emendare. Huc accedit, quod firmitas et caritas Petri, cui ter a domino dictum est: *Amas me? pasce oves meas*, obiurgationem talem posterioris pastoris pro salute gregis libentissime sustinebat. (10) Nam erat obiurgatore suo ipse, qui obiurgabatur, mirabilior et ad imitandum difficilior. Facilius est enim videre, quid in alio corrigas, atque id vituperando vel obiurgando corrigere quam videre, quid in te corrigendum sit, libenterque corrigi vel per teipsum nedum per alium, adde posteriorem, adde coram omnibus. (11) Valet autem hoc ad magnum humilitatis exemplum, quae maxima est disciplina christiana, humilitate enim conservatur caritas, nam nihil eam citius violat quam superbia. (12) Et ideo dominus non ait: Tollite iugum meum et discite a me, quoniam quatriduana de sepulcris cadavera

14 Ioh. 21, 15

1 iherosolimitane BP_1D, ierosolimitane EV_1, ierusolimitanae *G*, hyerosolimitane B_2 **3** constitutam] esse *P* **4—5** illa gentibus onera *d* **5** ipsius] ipsis *C* obiurgationis verbis *d*, obiurgatione uerbis *RA*, obiurgatione uerbi *cett.* **6—7** sis Iudaeus gentiliter *d*, gentiliter Iudaeus sis *Vc* **12** emendaret *c* **13** firmitas] infirmitas *bc* (in *del. N*) et Petri caritas *G*, Petri et caritas *T* cui ter] euidenter *P* **14** Si amas *a* **16** obiurgatore] iurgatore $DZRB_2$ **17** enim est DV_1 **18** id] in id *C* **19** libenterque uelle corrigi *C* **20** per posteriorem *d* **22** maxima] maxime *G* **23** enim *om.* B_3DZR_1 uiolat citius *a*

exsuscito atque omnia daemonia de corporibus hominum morbosque depello et cetera huiusmodi, sed *tollite*, inquit, *iugum meum et discite a me, quia mitis sum et humilis corde.* (13) Illa enim signa sunt rerum spiritualium, mitem autem esse et humilem caritatis conservatorem res ipsae spirituales sunt, ad quas per illa ducuntur, qui oculis corporis dediti fidem invisibilium, quia iam de notis usitatisque non possunt, de novis et repentinis visibilibus quaerunt. (14) Si ergo et illi, qui cogebant gentes iudaizare, didicissent mites esse et humiles corde, quod a domino Petrus didicerat, saltem correcto tanto viro ad imitandum invitarentur nec putarent evangelium Christi iustitiae suae tamquam debitum redditum, (15) sed scientes quoniam non iustificatur homo ex operibus legis, nisi per fidem Iesu Christi, ut impleat opera legis adiuvante infirmitatem suam non merito suo sed gratia dei, non exigerent de gentibus carnales legis observationes, sed per ipsam gratiam fidei spiritualia opera legis eos implere posse cognoscerent. (16) Quoniam ex operibus legis, cum suis viribus ea quisque tribuerit, non gratiae miserantis dei, non iustificabitur omnis caro, id est omnis homo sive omnes carnaliter sentientes. (17) Et ideo illi, qui cum iam essent sub lege Christo crediderunt, non, quia iusti erant, sed ut iustificarentur, venerunt ad gratiam fidei.

16. Peccatorum autem nomen gentibus imposuerant Iudaei iam vetusta quadam superbia, tamquam ipsi iusti Gal. 2, 15–18

2–3 Matth. 11, 29

2–3 iugum meum inquit *T* **3** quia] quoniam *dPbVc* **4** enim autem B_1 **5** esse et] esset *Vc* conservatorem] conseruatio est *BDZV*$_1$, R_1 *corr. ex* conseruatorem **6** illas B_1T **7** quia iam] iam *om. RAP*$_1$, qua iam *BONaPVc*, quam *b* **8** *post* novis *add.* autem P_1ONPc **10** saltem] saltim *dONa* **10 sq.** correcto] correpto *G* **11** uiro tanto *c* invitarentur] imitarentur *B* nec] ne B_1G **14** christi Iesu *aPbVc* **15** adiuuantem *BNaPV* **17** fidei] dei *B* **18** eos *om. b* impleri B_3DRV_1 **19** cum suis viribus *om.* B_3DZR_1 tribuerit *RA*, tribuit *cett.* **19 sq.** miserentis aV_1 **21** siue omnis B_1GT carnaliter] carnales *B* sentiens B_1G **24** imposuerunt B_1

essent videndo stipulam in oculo alieno et non trabem in suo. (2) Secundum eorum morem locutus apostolus ait: Nos natura Iudaei et non ex gentibus peccatores, id est, quos appellant peccatores, cum sint et ipsi peccatores. (3) Nos ergo, inquit, natura Iudaei, cum gentiles non essemus, quos ipsi peccatores appellant, tamen et nos peccatores in Christo Iesu credimus, ut iustificemur per fidem Christi. (4) Non autem quaererent iustificari, nisi essent peccatores. An forte quia in Christo voluerunt iustificari, peccaverunt? quia si iam iusti erant, aliud quaerendo utique peccaverunt, sed si ita est, inquit, ergo Christus peccati minister est. (5) Quod utique non possunt dicere, quia et ipsi, qui nolebant nisi circumcisis gentibus tradi evangelium, in Christo crediderant. Et ideo quod dicit: absit, non solus sed cum ipsis dicit. (6) Destruxit autem superbiam gloriantem de operibus legis, quae destrui et deberet et posset, ne gratia fidei videretur non necessaria, si opera legis etiam sine illa iustificare crederentur. (7) Et ideo praevaricator est, si rursus illa aedificat dicens, quod opera legis etiam sine gratia iustificant, ut Christus peccati minister inveniatur. Posset ergo illi obici dicenti: Si enim quae destruxi, haec eadem rursus aedifico, praevaricatorem meipsum constituo. (8) Quid ergo, quia fidem Christi oppugnabas antea, quam nunc aedificas, praevaricatorem te constituis? Sed illam non destruxit, quia destrui non potest. (9) Hanc autem superbiam vere destruxerat

---

2 apostolus ait locutus B_1G, apostolus locutus sit T **3** peccatores *om.* d **5** ergo *om.* B_1c **5—6** non essemus dV_1 *edd.*, essemus non *cett.* **6** quos] quo RA **7** peccatores *om.* d credidimus $ONaPVc$ **8—9** iustificare R **12** *post* minister est *add.* Absit d **14** crediderunt B_1c **16** et *om.* ab **17** fidei] dei P non esse necessaria B si] sed B **18** iustificari $BCONaB_3Vc$ **20** iustificent d **21** ergo et illi RAP_1 obici dicenti db, obicienti RAP_1ONaVc, obici BP **22** aedifico] reedifico GT **23** *post* constituo *add.* responderi RA quia] qui a **25** illam] illa Vc destruxit] destruxi RA **26** autem] uero b vere *om.* b

constanterque destruebat, quia destrui poterat. (10) Et ideo non ille praevaricator est, qui rem veram, cum conaretur destruere et postea veram esse ac destrui non posse cognosceret, tenuit eam, ut in ea aedificetur, sed ille praevaricator est, qui, cum destruxerit rem falsam, quia destrui potest, eam rursus aedificat.

17. Mortuum autem se legi dicit, ut iam sub lege non esset, sed tamen per legem, sive quia Iudaeus erat et tamquam paedagogum legem acceperat, sicut postea manifestat. (2) Hoc autem agitur per paedagogum, ut non sit necessarius paedagogus, sicut per ubera nutritur infans, ut iam uberibus non indigeat, et per navem pervenitur ad patriam, ut iam navi opus non sit, sive per legem spiritualiter intellectam legi mortuus est, ne sub ea carnaliter viveret. (3) Nam hoc modo per legem, legi ut morerentur, volebat, cum eis paulo post ait: *Dicite mihi sub lege volentes esse, legem non legistis? Scriptum est enim, quod Abraham duos filios habuit* et cetera, ut per eandem legem spiritualiter intellectam morerentur carnalibus observationibus legis. (4) Quod autem adiungit: ut deo vivam, deo vivit, qui sub deo est, legi autem, qui sub lege est, sub lege autem vivit, in quantum quisque peccator est, id est in quantum a vetere homine non est mutatus. (5) Sua enim vita vivit et ideo lex supra illum est, quia qui eam non implet infra illam est. Nam *iusto lex posita non est*, id est imposita, ut supra illum sit. (6) In illa est enim potius

Gal. 2, 19–21

8–9 et–acceperat *cf.* Gal. 3, 24 **16–17** Gal. 4, 21–22 **24** I Tim. 1, 9

---

9 pedagogam *c* **12** nauim *b* **12–13** non sit naui opus *GT* **16** *post* mihi *add.* qui *P* volentes] uultis *P* legistis] audistis *d* **17** enim *om.* B_1T quod] quoniam *Eb* habraham *RA* **18** eandem] eiusdem B_1 **21** in quantum *om. c* **22** id est–homine] id est qui sub lege est, in qua cum uetere homine *c* vetere] ueteri dV_1 **23** Sua] sub ea *c* vita *om. Vc* **23–p. 74, 1** et ideo–vivit *om.* B_3DZR_1 **23** lex dB_2V, haec V_1, *om. cett.* **24** iusto] iuxta P_1 **25** illam B_1 est *alt. om. A*

quam sub illa, quia non sua vita vivit, cui coercendae lex imponitur. Ut enim sic dicam ipsam quodammodo legem vivit, qui cum dilectione iustitiae iuste vivit non proprio ac transitorio sed communi ac stabili gaudens bono. (7) Et ideo Paulo non erat lex imponenda, qui dicit: Vivo autem iam non ego, vivit vero in me Christus. Quis ergo audeat Christo legem imponere, qui vivit in Paulo? (8) Non enim audet quis dicere Christum non recte vivere, ut ei coercendo lex imponenda sit. (9) Quod autem nunc vivo, inquit, in carne, quia non posset dicere Christum adhuc mortaliter vivere, vita autem in carne mortalis est, in fide, inquit, vivo filii dei, ut etiam sic Christus vivat in credente habitando in interiore homine per fidem, ut postea per speciem impleat eum, cum absorptum fuerit mortale a vita. (10) Ut autem ostenderet, quod vivit in illo Christus, et quod in carne vivens in fide vivit filii dei, non meriti sui esse sed gratiae ipsius, qui me, inquit, dilexit et tradidit seipsum pro me. (11) Pro quo utique nisi pro peccatore, ut eum iustificaret? Et dicit hoc, qui Iudaeus natus et educatus erat et abundantius aemulator extiterat paternarum suarum traditionum. Ergo etsi pro talibus se tradidit Christus, etiam ipsi peccatores erant. (12) Non ergo meritis iustitiae suae datum dicant, quod non opus erat iustis dari. *Non enim veni vocare iustos*, ait dominus, *sed peccatores*, ad hoc utique, ne sint

---

12–13 ut etiam–fidem *cf.* Eph. 3, 16–17 **14** cum–vita *cf.* II Cor. 5, 4 **23–24** Matth. 9, 13

---

2 imponitur] ponitur B_1 ipsa GCB_2V_1 lege GCB_2V_1 **3** uiuit ut non B_3DZR_1 ac] aut B_1T **5** imponenda lex *d* **6** vero] autem $dPVc$ **10** in *om.* RA posset] posse *V*, possum *c* **10–11** mortaliter Christum adhuc uiuere *d*, mortaliter uiuere mortalem DZV_1 **13** in interiore homine] interius *C*, in interiorem hominem *P* **14** eam B_1 mortale] mortalis *B*, mortali *O corr.* -e, B_3DVc a *om.* BVc **15** autem *om. c* **17** seipsum] semetipsum dL_2F **18–19** iustificaret eum B_1 **19** hoc] haec *A* **21** etsi] si et BB_2 **23** quod] quo NDV, quae L_1M erat opus dV_1 enim *om.* B_2V_1 veni *om.* B_3 **24** ait ipse dominus *d*

peccatores. (13) Si ergo Christus me dilexit et tradidit seipsum pro me, non irritam facio gratiam dei, ut dicam per legem esse iustitiam. Nam si per legem iustitia, ergo Christus gratis mortuus est, id est sine causa mortuus est, quando per legem, id est per opera legis, quibus Iudaei confidebant, posset esse iustitia in hominibus. (14) Gratis autem mortuum Christum nec illi dicunt, quos refellit, quoniam Christianos se volebant haberi. Non ergo recte per illa legis opera Christianos iustificari suadebant.

18. Quibus recte dicit: O stulti Galatae, quis vos fascinavit? Quod non recte diceretur de his, qui numquam profecissent, sed de his, qui ex profectu defecissent. (2) Ante quorum oculos Christus Iesus proscriptus est, crucifixus, hoc est, quibus videntibus Christus Iesus hereditatem suam possessionemque suam amisit, his utique auferentibus eam dominumque inde expellentibus, qui ex gratia fidei, per quam Christus possidet gentes, ad legis opera eos, qui crediderant Christum, revocabant auferendo illi possessionem suam, id est, eos in quibus iure gratiae fideique inhabitabat. (3) Quod in ipsis Galatis accidisse vult videri apostolus, nam ad hoc pertinet, quod ait: ante quorum oculos. (4) Quid enim tam ante oculos eorum contigit, quam quod in ipsis contigit? Cum autem dixisset: Iesus Christus proscriptus est, addidit, crucifixus, ut hinc eos maxime

Gal. 3, 1

---

1 seipsum] semetipsum *Cc* **2** facio inquit gratiam *GC* **4** gratis christus B_1 **4—5** id est—mortuus est *om.* B_3DZR_1 **5** in quibus *T* **6** in *om. C* **6—10** gratis—recte *om.* P_1 **8** volebant] uolunt B_1, non uolebant V_1 recte ergo *GT* **9** Christianos *RAB*, christianis *cett.* suadebant] persuadebant *B* **10** stulti] insensati P_1 **12** profecto *RA* **13** *post* oculos *add.* inquit *d* **15** per hereditatem *N* per *del.* Vm_2, *M* suam *alt. om.* RAP_1dDZV_1 **16** inde *om.* B_3D qui] quae *Vc* **18** christo crediderant *T* Christum revocabant *a*, revocabant christum RAP_1ONVMF, reuocabant christo *B*, reuocabant. Ita enim proscribebant christum *d*, christum reuocabant *a*, Christum *om.* PbL_1L_2 **20** ipsis] his *b* **22** eorum oculos *G* **23** christus iesus $daPbVc$

moveret, cum considerarent, quo pretio emerit possessionem, quam in eis amittebat, ut parum esset gratis eum mortuum, quod superius dixerat. (5) Illud enim ita sonat, tamquam non pervenerit ad possessionem, pro qua sanguinem dedit. Proscripto autem etiam, quae tenebat, aufertur, sed haec proscriptio non obest Christo, qui etiam sic per divinitatem dominus est omnium, sed ipsi possessioni, quae huius gratiae cultura caret.

19. Hinc iam incipit demonstrare, quemadmodum gratia fidei sufficiat ad iustificandum sine operibus legis, ne quis diceret non se quidem operibus legis tantum totam hominis iustificationem tribuere, sed neque tantum gratiae fidei, ex utroque autem perfici salutem. (2) Sed haec quaestio, ut diligenter tractetur, ne quis fallatur ambiguo, scire prius debet opera legis bipartita esse. Nam partim in sacramentis, partim vero in moribus accipiuntur. (3) Ad sacramenta pertinent circumcisio carnis, sabbatum temporale, neomeniae, sacrificia atque omnes huius modi innumerabiles observationes, ad mores autem: *Non occides, non moechaberis, non falsum testimonium dices* et cetera talia. (4) Num quidnam ergo apostolus ita potest non curare, utrum christianus homicida aut moechus sit, an castus atque innocens, quemadmodum non curat, utrum circumcisus carne an praeputiatus sit? (5) Nunc ergo de his operibus maxime tractat, quae sunt in sacramentis, quamquam et illa interdum se admiscere

---

19—20 Ex. 20, 13—16

---

1 moveret] moueret uel moneret B_3Z, moneret B_2 (uel moueret *add. s. l.*), uel moneret D emeret P_1ONa **2** ut] ne ZV_1 **5** etiam *om.* B quae] quam B_1T, quod V_1 **6—7** dominus est omnium per diuinitatem P_1 **7** huius] eius B **9** iam] etiam G **10** legis *om.* B_1 **11** totam *om.* A **13** utraque DZV_1 **17** pertinet RAB_1 neomeniae] hominis B_3DZR_1 **18** sacrificium B_1G innumerabiles] innumere B **20** et talia cetera BP_1ON, et cetera alia C **22** an] aut RAb atque] aut DL_1L_2F, an M

significet. Prope finem autem epistolae de his separatim tractavit, quae sunt in moribus, et illud breviter, hoc autem diutius. (6) Haec enim onera potius nolebat imponi gentibus, quorum utilitas in intellectu est, nam haec omnia exponuntur christianis, ut, quid valeant, tantum intelligant, etiam facere non cogantur. (7) In observationibus autem, si non intelligantur, servitus sola est, qualis erat in populo Iudaeorum et est usque adhuc. Si autem et observentur illa et intelligantur non modo nihil obsunt, sed etiam prosunt aliquid, si tempori congruant, sicut ab ipso Moyse prophetis quoque observata sunt, congruentibus illi populo, cui adhuc talis servitus utilis erat, ut sub timore custodiretur. (8) Nihil enim tam pie terret animam, quam sacramentum non intellectum, intellectum autem gaudium pium parit et celebratur libere, si opus est tempori; si autem non est opus, cum suavitate spirituali tantummodo legitur et tractatur. (9) Omne autem sacramentum cum intelligitur, aut ad contemplationem veritatis refertur aut ad bonos mores. (10) Contemplatio veritatis in solius dei dilectione fundata est, boni mores in dilectione dei et proximi, in quibus duobus praeceptis tota lex pendet et prophetae. Nunc igitur, quemadmodum circumcisio carnis et cetera huiusmodi legis opera, ubi iam gratia fidei est, non sint necessaria, videamus.

20. Hoc solum, inquit, volo discere a vobis: ex operibus legis spiritum accepistis an ex auditu fidei? Respondetur: utique ex auditu fidei. (2) Ab apostolo Gal. 3, 2–9

19—21 boni—prophetae *cf.* Matth. 22, 37—40 **26—p. 78, 5** *cf.* Act. 2

1 Prope autem finem *Eb* **2** tractabit *c* **3** nolebat *d*, *om. cett.* imponit *bc* **4** omnia nunc exponuntur *d* **5** quid] qui *P* **5—6** non etiam facere *b* **8** autem et] et *om. RAN* **9** aliquid *om. RAP*$_1$ **10** prophetis quoque] prophetisque *Bd*, et prophetis quoque *a* **11** congruentibus] congruentibus *O* (uel congruentia *add.* m_2), congruentibus uel congruentia *add. s. l. T*, congruentia *c* illo populo *RA* **14** pium *om. RAaP* parit et] pariter *N*, parit pariter *aP* libere celebratur P_1 **15** temporis B_3DZR_1 **19** dilectione dei *GT* fundata est *om. G*

enim praedicata est eis fides, in qua praedicatione utique adventum et praesentiam sancti spiritus senserant, sicut illo tempore in novitate invitationis ad fidem etiam sensibilibus miraculis praesentia sancti spiritus apparebat, sicut in Actibus apostolorum legitur. (3) Hoc autem factum erat apud Galatas, antequam isti ad eos pervertendos et circumcidendos venissent. Iste ergo sensus est: Si in illis operibus legis esset salus vestra, non vobis spiritus sanctus nisi circumcisis daretur. (4) Deinde intulit: Sic stulti estis, ut cum spiritu coeperitis, nunc carne consummemini. (5) Hoc est, quod superius in exordio dixerat: *Nisi aliqui sunt conturbantes vos et volentes convertere evangelium Christi.* Conturbatio enim ordini contraria est, ordo est autem a carnalibus ad spiritualia surgere, non ab spiritualibus ad carnalia cadere, sicut istis acciderat. (6) Et haec est evangelii conversio retrorsus, quod quia bonum non est non est evangelium, cum hoc annuntiatur. (7) Quod autem dicit: Tanta passi estis, multa iam pro fide toleraverant, non timore, tamquam sub lege positi, sed magis in ipsis passionibus caritate timorem vicerant, quoniam caritas dei diffusa est in cordibus eorum per spiritum sanctum, quem acceperant. (8) Sine causa ergo, inquit, tanta passi estis, qui ex caritate, quae in vobis tanta sustinuit, ad timorem relabi vultis, si tamen sine causa tanta passi estis. Quod enim sine causa

---

11—13 Gal. 1, 7 **20—21** quoniam—acceperant *cf.* Rom. 5, 5

---

1 eis praedicata est *C* **2** praesentiam] praescientiam *PVc, ex* praescientiam *corr. N* **4** *post* sensibilibus *add.* et uisibilibus *d* miraculis] signis *C* *post* praesentia *add.* in se *d* **7** est *om. c* **8** sanctus spiritus *d* **9** intulit] subintulit *d* **10—11** consummamini *b* **11** superius quod *c* nisi] nisi si RAP_1ONaP **12** sint *c* **13** est *alt. om. P* autem] enim *C* **15** accidat P_1 est *om. C* **16** retrorsum $RAGbc$ **18** tolerauerunt B_1 **20** est] erat *d* **21** acceperunt *P* **22** tanta *om. d* **22—24** tanta—causa *om.* B_3DZR_1

factum dicitur, superfluum est, superfluum autem nec prodest nec nocet; hoc vero videndum est, ne ad perniciem valeat. (9) Non enim hoc est non surgere, quod est cadere, quamvis isti nondum cecidissent, sed iam inclinarentur, ut caderent. (10) Nam utique adhuc in eis spiritus sanctus operabatur, sicut consequenter dicit: Qui ergo tribuit vobis spiritum et virtutes operatur in vobis, ex operibus legis an ex auditu fidei? (11) Respondetur: utique ex auditu fidei, sicut superius tractatum est. Deinde adhibet exemplum patris Abraham, de quo in epistola ad Romanos uberius apertiusque dissertum est. (12) Hoc enim maxime in eo victoriosum est, quod, antequam circumcideretur, deputata est fides eius ad iustitiam et ad hoc rectissime refertur, quod ei dictum est: *Quia benedicentur in te omnes gentes*, imitatione utique fidei eius, qua iustificatus est, etiam ante sacramentum circumcisionis, quod ad fidei signaculum accepit, et ante omnem servitutem legis, quae multo post data est.

21. Quod autem ait: Quicumque enim ex operibus legis sunt, sub maledicto sunt legis, sub timore vult intelligi non in libertate, ut scilicet corporali praesentique vindicta vindicaretur in eos, qui non permanerent in omnibus, quae scripta sunt in libro legis, ut facerent ea. Huc quoque accederet, ut in ipsa corporum poena etiam maledicti ignominiam formidarent. (2) Ille autem iustificatur apud deum, Gal. 3, 10–12

9—11 adhibet—dissertum ast *cf.* Rom. 4, 1—3 **14** Gen. 22, 18

---

1 factum est *B* superfluum est *om. RAONaPB*$_3$*DZR*$_1$*Vc*, est *om. B*, superfluum intelligitur *d* superfluum autem] superfusum autem *O* (superfluum *corr.* m_2), *NaPVc*, *om. RAP*$_1$*B* **3** est *alt. om. Vc* quamuis si *aVc* **5** spiritus sanctus in eis *RAP*$_1$*N* **7** et operatur *G* **8** ex *alt. om. C* **9** adhibet] exhibet *B* **12** est *om. B*$_3$*D* **13** eius] ei *GT*, *om. a* **14** gentium *P* **15** qua] quia *PB*$_3$*DZ* **16** ad *om. RABP*$_1$*N* **18** Quicumque] quecumque *C* **19** legis *alt. om. b* **20** in *om. RAP*$_1$*N* libertatem *bc* **23** accederet] accedebat *RAP*$_1$*N* (*corr. ex* accederet *N*), accedat *B*, accederent *c* maledictam *c*

qui eum gratis colit, non scilicet cupiditate appetendi aliquid ab ipso praeter ipsum aut timore amittendi. (3) In ipso enim solo vera nostra beatitudo atque perfecta est et, quoniam invisibilis est oculis carneis, fide colitur, quamdiu in hac carne vivimus, sicut supra dixit: *Quod autem nunc vivo in carne, in fide vivo filii dei*, et ipsa est iustitia. (4) Quo pertinet quod dictum est: Quia iustus ex fide vivit. Hinc enim ostendere voluit, quia in lege nemo iustificatur, quia scriptum est iustum ex fide vivere. (5) Quare intelligendum est in lege, quod nunc ait: in operibus legis, dictum esse et hoc istis, qui in circumcisione carnis et talibus observationibus continentur, in quibus qui vivit ita in lege est, ut sub lege vivat. (6) Sed legem, ut dictum est, pro ipsis operibus legis nunc posuit, quod de posterioribus manifestatur. Ait enim: Lex autem non est ex fide, sed qui fecerit ea, vivet in illis. (7) Non ait: qui fecerit eam, vivet in ea, ut intelligas legem in hoc loco pro ipsis operibus positam. Qui autem vivebant in his operibus, timebant utique ne, si non ea fecissent, lapidationem vel crucem vel aliquid huiusmodi paterentur. (8) Ergo qui fecerit ea, inquit, vivet in illis, id est, habebit praemium, ne in ista morte puniatur. Non ergo apud deum, cuius ex fide, si quis in hac vita vixerit, cum hinc excesserit, tunc eum magis habebit praesentissimum praemium. (9) Non itaque ex fide vivit, quisquis praesentia,

---

5–6 Gal. 2, 20

---

3 solo] sola *N* perfecta] perfectio *Vc* quoniam] quia *d* **5** *post* autem *add.* ait B_3DZ **5–6** nunc in carne uiuo *a* **9** in lege *om. b* **10** nunc *om. b* et *om. d* istis] et his *d* **11** ex talibus *b* **12** est in lege ZV_1 **14** de posterioribus] in posterioribus P_1, posterius *d* manifestatur] manifestauit *P* **16** ait] ut *c* eam] ea $RAP_1ONaPB_3DZR_1$ ea] illa *d* **17** in *om. TC* **18** ne BdV_1, *om. cett.* ea non *c* **19** ut lapidationem *RA*, ne lapidationem aB_2F **21** in ista morte] in *om.* BdB_2V_1, iniusta morte B_3DZc **23** excesserint *c* habebit *om.* B_1 praesentissimum] prestantissimum DV_1, praesentissimum uel praestantissimum *T* **24** itaque] utique B_3DZ ex fide *om. c*

quae videntur, vel cupit vel timet, quia fides dei ad invisibilia pertinet, quae post dabuntur. Nam est ista quaedam in operibus legis iustitia, quando sine suo praemio relicta non est, ut qui fecerit ea vivet in eis. (10) Unde et ad Romanos dicit: *Si enim Abraham ex operibus iustificatus est, habet gloriam, sed non ad deum.* Aliud est ergo non iustificari, aliud non iustificari apud deum. (11) Qui omnino non iustificatur, nec illa servat, quae temporale habent praemium, nec illa quae aeternum, qui autem in operibus legis iustificatur non apud deum iustificatur, quia temporalem inde expectat visibilemque mercedem. (12) Sed tamen est etiam ista, ut dixi, quaedam, ut sic dicam, terrena carnalisque iustitia, nam et ipse apostolus eam iustitiam vocat, cum alibi dicit: *Secundum iustitiam, quae in lege est, conversatus, qui fuerim sine querela.*

22. Propterea dominus Iesus Christus iam libertatem daturus credentibus, quaedam earum observationum non servavit ad litteram. (2) Unde etiam cum sabbato esurientes discipuli spicas evulsissent, respondit indignantibus dominum esse filium hominis etiam sabbati. Itaque illa carnaliter non observando carnalium conflagravit invidiam et suscepit quidem poenam propositam illis, qui ea non observassent, sed ut credentes in se talis poenae timore liberaret, quo pertinet, quod adiungit: (3) Christus nos redemit de maledicto legis factus pro nobis maledictum, quia

Gal. 3, 13–14

5—6 Rom. 4, 2 **13—14** Phil. 3, 6 **17—19** Unde—sabbati *cf.* Matth. 12, 1—8

1—2 uel cupit—pertinet *om.* B_3DZR_1 **2** est et ista B_1TV_1 **5** iustificatus ex operibus est *P* **6** ad] apud *TPc* **6—7** aliud non iustificari *om.* RAP_1B_1GCN **8** temporalia B_1 **9** eterna *RA* **12** et *om.* B_1 **13** secundum *om.* RAP_1ONVc, in *add.* m_2O iustitia *c* **14** conuersatus *om. d* qui *om. a* fuerim] fuerint B_1, fueram *c*, *om. b* **16** earum] eorum B_3D **17** servavit] obseruauit *d* ad litteram] ad libertatem P_1N, *om. RA* **19** illa *om. c* **20** conflagravit] conflauit *RA* inuidia $BdOaPVc$ **21** ea *db*, eam *cett.* **22** a talis pene V^2c **23** adiunxit *A*

scriptum est: Maledictus omnis qui pendet in ligno. Quae sententia spiritualiter intelligentibus sacramentum est libertatis, carnaliter autem sentientibus, si Iudaei sunt, iugum est servitutis, si pagani aut haeretici, velamentum est caecitatis. (4) Nam quod quidam nostri minus in scripturis eruditi sententiam istam nimis timentes et scripturas veteres debita pietate approbantes non putant hoc de domino esse dictum sed de Iuda traditore eius, aiunt enim propterea non esse dictum: Maledictus omnis, qui figitur in ligno, sed: qui pendet in ligno, quia non hic dominus significatus est, sed ille, qui se laqueo suspendit, nimis errant nec attendunt se contra apostolum disputare, qui ait: Christus nos redemit de maledicto legis factus pro nobis maledictum quia scriptum est: Maledictus omnis, qui pendet in ligno. (5) Qui ergo pro nobis factus est maledictum, ipse utique pependit in ligno, id est, Christus, qui nos liberavit a maledicto legis, ut non iam timore iustificaremur in operibus legis, sed fide apud deum, quae non per timorem sed per dilectionem operatur. (6) Spiritus enim sanctus, qui hoc per Moysen dixit, utrumque providit, ut et timore visibilis poenae custodirentur, qui nondum poterant ex invisibilium fide vivere, et ipse timorem istum solveret suscipiendo, quod timebatur, qui timore sublato donum dare poterat caritatis. (7) Nec in hoc, quod maledictus appellatus est, qui pendet in ligno, contumelia in dominum putanda est. Ex parte quippe mortali pependit in ligno, mortalitas autem unde sit, notum est credentibus. Ex poena quippe est et

---

1 et scriptum B_1G pendet] pependit CO **5** in scripturis minus *d* **6** et] nec *a* **7** in debita pietate *c* **7–8** dictum esse P_1 **10** significatus] designatus RA **13** de] a *d* **15** pependit *C* est *om.* B_1 **16** Christus *om.* B_3Z **18** fidem B_1 **21** custodiretur RAP_1N poterat RAP_1N **23** sublato] soluto *C*, ablato *b* **24** quod] quo B_1 est apellatus P_1ONa **25** in *alt. om. V* dominum] domino B_1G, domini *c* **26** autem *om. c* **27** est *alt. om.* GV_1

maledictione peccati primi hominis, quam dominus suscepit et peccata nostra pertulit in corpore suo super lignum. (8) Si ergo diceretur: Mors maledicta est, nemo exhorresceret, quid autem nisi mors domini pependit in ligno, ut mortem moriendo superaret? eadem igitur maledicta, quae victa est. (9) Item si diceretur: peccatum maledictum est, nemo miraretur. Quid autem pependit in ligno nisi peccatum veteris hominis, quod dominus pro nobis in ipsa carnis mortalitate suscepit? Unde nec erubuit nec timuit apostolus dicere peccatum eum fecisse pro nobis addens: *Ut de peccato condemnaret peccatum.* (10) Non enim et vetus homo noster simul crucifigeretur, sicut idem apostolus alibi dicit, nisi in illa morte domini peccati nostri figura penderet, ut evacuaretur corpus peccati, ut ultra non serviamus peccato. (11) In eius peccati et mortis figura etiam Moyses in heremo super lignum exaltavit serpentem. Persuasione quippe serpentis homo in damnationem mortis cecidit. Itaque serpens ad significationem ipsius mortis convenienter in ligno exaltatus est, in illa enim figura mors domini pendebat in ligno. (12) Quis autem abhorreret, si diceretur: Maledictus serpens, qui pendet in ligno? Et tamen mortem carnis domini praefigurans serpens pendebat in ligno, cui sacramento ipse dominus attestatus est dicens: *Sicut exaltavit Moyses serpentem in heremo, ita exaltari oportet filium hominis super terram.*

---

2 et peccata—lignum *cf.* I Petr. 2, 24 **10—11** Rom. 8, 3 **12—16** *cf.* Rom. 6, 6 **14—16** In—serpentem *cf.* Num. 21, 9 **23—24** Ioh. 3, 14

---

1 maledictione] maledicti $B_1GB_2V_1$, maledictio *BON corr. s.l.*, PB_2DZR_1Vc, maledicto *TCa* **2** in *om. BdONa* super] per BP_1Na **10** eum *om.* B_1G pro nobis fecisse B_1GT addens] attendens B_1 **11** condemnaret] damnaret P_1d et *om. A* **12** in *om. A* **13** euacuaretur *G*, euacuetur *CaPc* **15** eius] cuius *d* **17** damnatione B_1 cecidit] incidit P_1 **20** autem] hoc *c*, *om. C* diceretur] diceret *Pb*, dicetur *c* **21** pependit *C* praefigurans] figurans *b* **24** heremo deserto *bF* ita et *B* super terram *om.* B_1TV_1

(13) Non enim et hoc in contumeliam domini Moysen fecisse aliquis dixerit, cum tantam in ea cruce salutem hominum esse cognosceret, ut non ob aliud ad eius indicium serpentem illum erigere iuberet, nisi ut eum intuentes, qui morsi a serpentibus morituri erant, continuo sanarentur. (14) Nec propter aliud ille serpens aeneus factus erat, nisi ut permansurae passionis domini fidem significaret. (15) Etiam vulgo quippe dicuntur aenea, quorum numerus manet. Si enim obliti essent homines et obliteratum esset de memoria temporis, quod Christus pro hominibus mortuus est, vere morerentur. Nunc autem tamquam aenea permanet crucis fides, ut, cum alii moriantur, alii nascantur, ipsam tamen sublimem permanere inveniant, quam intuendo sanentur. (16) Non igitur mirum, si de maledicto vicit maledictum, qui vicit de morte mortem et de peccato peccatum, de serpente serpentem. Maledicta autem mors, maledictum peccatum, maledictus serpens, et haec omnia in cruce triumphata sunt. (17) Maledictus igitur omnis qui pendet in ligno. Quia ergo non ex operibus legis sed ex fide iustificat Christus credentes in se, timor maledictionis crucis ablatus est, caritas benedictionis Abrahae propter exemplum fidei permanet ad gentes. (18) Ut annuntiationem, inquit, spiritus per fidem accipiamus, id est, ut non, quod timetur in carne, sed quod spiritu diligitur, crediturus annuntietur.

---

1 enim *om.* *B* **2** aliquid *V* **3** ob *om.* *ONVc* **4** iuberet] iuberetur BP_1dON *(corr. N)*, B_3V_1Vc, uideretur B_3DZR_1 eum] cum *aV* morsi] Moysi B_1 **5** *post* sanarentur *add.* Hic eneus serpens prefigurabat perpetuitatem in corpore mortis domini pendentis in ligno. Hoc enim dicit eneum quod est et perpetuum *C* **6** permansuram *d* **9** tempori *V* quod] quo *c* **11** fides crucis *a* **13** sanantur *RA* **14** et *om.* B_1G **17—18** omnis igitur *a* **18** pependit *C* **19** in *om.* *c* **20** maledictionis] in maledictione *P* **21—22** annuntiationem] annuntione *A* **22** inquit *om.* *C* per *om.* *RA* accipiamus per fidem *d* **23** quod non timetur *C* in spiritu diligitur *d*

23. Unde etiam testamenti humani mentionem facit, quod utique multo est infirmius quam divinum. Tamen hominis confirmatum testamentum, inquit, nemo irritum facit aut superordinat. (2) Quia cum testator mutat testamentum, non confirmatum mutat, testatoris enim morte confirmatur. Quod autem mors testatoris valet ad confirmandum testamentum eius, quia consilium mutare iam non potest, hoc incommutabilitas promissionis dei valet ad confirmandam hereditatem Abrahae, cuius fides deputata est ad iustitiam. (3) Et ideo semen Abraham, cui dictae sunt promissiones, Christum dicit apostolus, hoc est omnes Christianos fide imitantes Abraham, quod ad singularitatem redigit commendando, quod non dictum est: et seminibus, sed semini tuo, quia et una est fides et non possunt similiter iustificari, qui vivunt ex operibus carnaliter, cum his, qui vivunt ex fide spiritualiter. (4) Invincibiliter autem quod infert, lex nondum data erat nec posset post tot annos ita dari, ut antiquas Abrahae promissiones irritas faceret. Si enim lex iustificat, non est iustificatus Abraham, qui multum ante legem fuit. (5) Quod quia dicere non possunt, coguntur fateri non legis operibus iustificari hominem, sed fide. Simul etiam nos cogit intelligere omnes antiquos, qui iustificati sunt, ex ipsa fide iustificatos. (6) Quod enim nos ex parte praeteritum, id est primum adventum domini, ex parte futurum, id est secundum adventum domini credendo salvi efficimur, Gal. 3, 15–18

9–10 cuius–iustitiam *cf.* Rom. 4, 9

2 est multo DZV_1 **4** testator] testatur *a* **5** non confirmatum testamentum *P* mutat *om.* B_1 **5–6** enim–testatoris *om. P* **7** eius *om.* P_1 quia] qui *RA* iam mutare *RABac* **8** hoc] hec L_2, hac *VMF* incommutabilitas] immutabilitas *b* **9** confirmandum *c* **11** *post* promissiones *add.* dei B_1G **12** fidem *d* **13** et] ex *Tc*, *om.* B_1GC **14** est una fides *c* similiter] simul dL_1, simili *V* **16** invincibiliter] uincibiliter $B_1CONaPVc$, uincuntur *b edd.* **16–17** infert quod lex *Bd*, quod lex infert *O*, lex infert quod *Vc* **17** possit B_1G tot] tantos *B* **19** multum] multo B_1b **23–24** ex–domini *om. C* **25** efficiemur *RAON*

hoc totum illi, id est utrumque adventum futurum credebant revelante sibi spiritu sancto, ut salvi fierent. (7) Unde est etiam illud: *Abraham concupivit diem meum videre et vidit et gavisus est.*

Gal. 3, 19.20 **24.** Sequitur quaestio satis necessaria. Si enim fides iustificat et priores sancti, qui apud deum iustificati sunt, per ipsam iustificati sunt, quid opus erat legem dari? (2) Quam quaestionem tractandam sic intulit interrogans et dicens: Quid ergo? (3) Huc usque enim interrogatio est, deinde infertur responsio: Lex transgressionis gratia proposita est, donec veniret, inquit, semen cui promissum est, dispositum per angelos in manu mediatoris. Mediator autem unius non est, deus vero unus est. (4) Mediatorem Iesum Christum secundum hominem dici ex illa eiusdem apostoli sententia fit planius, cum ait: *Unus enim deus, unus et mediator dei et hominum homo Christus Iesus.* (5) Mediator ergo inter deum et deum esse non posset, quia unus est deus, mediator autem unius non est, quia inter aliquos medius est. Angeli porro, qui non lapsi sunt a conspectu dei, mediatore non opus habent, per quem reconcilientur. (6) Item angeli, qui nullo suadente spontanea praevaricatione sic lapsi sunt, per mediatorem non reconciliantur. Restat ergo, ut qui mediatore superbo diabolo superbiam persuadente deiectus est, mediatore humili Christo

3—4 Ioh. 8, 56 **16—17** I Tim. 2, 5

1 illi id est] illud est P_1 **2** est *om.* B_3DZ **2—3** etiam est *G* **3** et *pr. om. a* **6** priores] primores *V* **6—7** per—sunt *om. C* **10** infertur] refertur *RAN* **10—11** proposita] posita *Tb* **12** per] in *G* in] per *G* **13** mediator autem] mediatoris *c* unius] unus *N* vero] autem *b*, *om.* B_1 **14** *post* mediatorem *add.* dominum *d* **16** Unus est enim *b* **17** *post* mediator *add.* dei *RA* ergo] quippe *GT*, autem DB_2 **18** posset] potest *Bb*, uel potest *add. s. l. T* **20** mediatorem *CV* opus non B_2c habent opus *T* **22** sic *om. RAP*$_1$ non *om. c* **23** diabolo *om.* B_3DZ **24** superbia *B*, *Q* (m *add.* m_2), *c* persuadente] suadente *A*

humilitatem persuadente erigatur. (7) Nam si filius dei in naturali aequalitate patris manere vellet nec se exinaniret formam servi accipiens, non esset mediator dei et hominum, quia ipsa trinitas unus deus est, eadem in tribus, patre et filio et spiritu sancto, deitatis aeternitate et aequalitate constante. (8) Sic itaque unicus filius dei, mediator dei et hominum factus est, cum verbum dei deus apud deum et maiestatem suam usque ad humana deposuit et humilitatem humanam usque ad divina subvexit, ut mediator esset inter deum et homines homo per deum ultra homines. (9) Ipse est enim *speciosus forma prae filiis hominum* et unctus oleo exultationis prae participibus suis. (10) Sanati sunt ergo ab impietate superbiae, ut reconciliarentur deo, quicumque homines humilitatem Christi et per revelationem, antequam fieret, et per evangelium, posteaquam facta est, credendo dilexerunt, diligendo imitati sunt. (11) Sed haec iustitia fidei, quia non pro merito data est hominibus, sed pro misericordia et gratia dei, non erat popularis, antequam dominus homo inter homines nasceretur. (12) Semen autem cui promissum est, populum significat, non illos paucissimos, qui revelationibus ea futura cernentes, quamvis per eandem fidem salvi fierent, populum tamen salvum facere non poterant. (13) Qui populus sane, si per totum orbem consideretur — nam de toto orbe ecclesiam Hierusalem caelestem congregat — pauci sunt, quia via angusta paucorum est, in unum tamen

2—3 nec—accipiens *cf.* Phil. 2, 7 **11** Ps. 44, 3 **11—12** unctus—participibus suis *cf.* Ps. 44, 8

1 humilitate *RA, O* (m *add.* m_2), *Vc* **4** est deus RAB_1b **6** constante] constantie *B* unicus] unus *c* dei filius *d* **8** deposuit] disposuit *B* **11** enim *om. RA* et *om.* P_1 **14** reuelationes *d* **15** per] post *ONaPB*$_3$*DZVc* **18** dominus] deus *RA, ex* dominus *corr.* deus *N* **21** ea futura] eam futuram *edd.* **22** fidem *om. RA* fierent salui *b* **22—23** poterat B_1 **24** de *om. b* ecclesia *dPB*$_3$ congregat caelestem *d*

congregati, quotquot existere potuerunt, ex quo evangelium praedicatur, et quotquot poterunt usque in finem saeculi per omnes gentes adiunctis sibi etiam illis quamvis paucissimis, qui ex fide domini, fide prophetica ante ambos adventus eius salutem gratiae perceperunt, implent sanctorum beatissimum civitatis sempiternae statum. (14) Superbienti ergo populo lex posita est, ut, quoniam gratiam caritatis nisi humiliatus accipere non posset et sine hac gratia nullo modo praecepta legis impleret, transgressione humiliaretur, ut quaereret gratiam nec se suis meritis salvum fieri, quod superbum est, opinaretur, ut esset non in sua potestate et viribus iustus, sed in manu mediatoris iustificantis impium. (15) Per angelos autem ministrata est omnis dispensatio veteris testamenti agente in eis spiritu sancto et ipso verbo veritatis nondum incarnato, sed numquam ab aliqua veridica administratione recedente. (16) Quia per angelos disposita est illa dispensatio legis, cum aliquando suam, aliquando dei personam, sicut prophetarum etiam mos est, agerent, perque illam legem morbos ostendentem non auferentem etiam praevaricationis crimine contrita superbia est. (17) Dispositum est per angelos semen in manu mediatoris, ut ipse liberaret a peccatis iam per transgressionem legis coactos confiteri opus sibi esse gratiam et misericordiam domini, ut sibi peccata

---

1 *post* potuerunt *add.* antequam euangelium praedicabatur *B* **2** poterunt] existere potuerunt *a*, poterant *ON*, potuerunt V_1c **4** fide domini fide prophetica $RABP_1$, domini per prophetiam B_1GC, domini fide prophetiam *T*, fide domini prophetiam *OaP*, fide domini fide prophetiam *N* (propheticam *corr.* m_2), domini fide per prophetiam $B_3DZR_1B_2$, domini fide prophetica V_1, deo fide prophetica *V*, deo fide prophetiam *c* eius] et *a* **6** sempiternae] superne *G*, eterne *O* populo ergo *a* **7** ut] et *GT* **9** impleret] imploret B_1 **16** Quia ergo *d* **18** etiam *om. b* mos est] moyses *BONaVc* perque] per quem B_1C per *c* illa *C* **20** contrita] contraria *B* **21** semen] sed *BON corr.*, *aPbVc*, sed tamen P_1 *post* semen *add.* Abraham *d* in manu *om. APVc*, *add. N in marg.* **23** gratia *da* misericordia *da* ut] et *a*

dimitterentur et in nova vita per eum, qui pro se sanguinem fudisset, reconciliarentur deo.

25. In istis enim erat per transgressionem legis confrin- Gal. 3, 23.22
genda superbia, qui gloriantes de patre Abraham quasi naturalem se habere iactabant iustitiam et merita sua in circumcisione ceteris gentibus tanto perniciosius quanto arrogantius praeferebant, gentes autem facillime etiam sine huiusmodi legis transgressione humiliarentur. (2) Homines enim nullam ex parentibus originem iustitiae se trahere praevidentes simulacrorum etiam servos invenit evangelica gratia. Non enim sicut istis dici poterat non fuisse illam iustitiam parentum eorum in colendis idolis, quam esse arbitrabantur, ita etiam Iudaeis dici poterat falsam fuisse iustitiam patris Abraham. (3) Itaque illis dicitur: *Facite ergo fructum dignum poenitentiae et ne dixeritis vobis: patrem habemus Abraham. Potens est enim deus de lapidibus istis suscitare filios Abraham.* (4) Istis autem dicitur: *Propter quod memores estis, quia vos aliquando gentes in carne, qui dicimini praeputium ab ea, quae dicitur circumcisio in carne manufacta, qui eratis illo tempore sine Christo, alienati a societate Israel et peregrini testamentorum et promissionis spem non habentes et sine deo in hoc mundo.* (5) Denique illic infideles de oliva sua fracti, hic autem fideles de oleastro in oliva illorum inserti esse monstrantur. (6) Illorum ergo erat de legis transgressione atterenda superbia, sicut ad Romanos,

---

14—17 Matth. 3, 8—9 **17—22** Eph. 2, 11—12 **22—24** Denique—monstrantur *cf.* Rom. 11, 17

---

1 se] eis *b* **2** fudisse *A* deo *om. b* **3** enim *om. c* erat *om. b* **6** circumcisione] circumcisis *d*, circumcisionem *c* **10** praevidentes] praefidentes dB_2V_1 etiam *om. P* **11** illam] ullam *GTa* **14** dicit BV_1 **15** vobis *om. RA* **16** istis *om.* RAP_1N **17** Abrahae P_1dc **18** estis] estote *B* aliquando] quando *ONVc* *post* gentes *add.* eratis *B* **23** fracti] facti *V* **24** oliuam $BGTB_3$ **25** atterenda] conterenda *B*

cum scripturarum verbis peccata eorum exaggerasset: *Scitis autem*, inquit, *quoniam quaecumque lex dixit his, qui in lege sunt, loquitur, ut omne os obstruatur et reus fiat omnis mundus deo*, Iudaei scilicet de transgressione legis et gentes de impietate sine lege. (7) Unde et iterum ait: *Conclusit enim deus omnia in incredulitatem, ut omnibus misereatur.* (8) Hoc et nunc dicit refricans ipsam quaestionem: Lex ergo adversus promissa dei? absit. Si enim data esset lex, quae posset vivificare, omnino ex lege esset iustitia. Sed conclusit scriptura omnia sub peccato, ut promissio ex fide Iesu Christi daretur credentibus. (9) Non ergo lex data est, ut peccatum auferret sed ut sub peccato omnia concluderet. Lex enim ostendebat esse peccatum, quod illi per consuetudinem caecati possent putare iustitiam, ut hoc modo humiliati cognoscerent non in sua manu esse salutem suam, sed in manu mediatoris. (10) Maxime quippe humilitas revocat, unde nos deiecit superbia. Et ipsa humilitas est accommodata percipiendae gratiae Christi, qui singulare humilitatis exemplum est.

Gal. 3, 23 **26.** Nec quisquam hic tam imperite dixerit: Cur ergo non profuit Iudaeis, quod per angelos legem ministrantes in manu mediatoris dispositi sunt? Profuit enim, quantum dici non potest. (2) Quae enim gentium ecclesiae venditarum rerum suarum pretia ad pedes apostolorum posuerunt, quod tot milia hominum tam repente fecerunt? (3) Nec turbae infidelium considerandae sunt, omnis enim area multis

1—4 Rom. 3, 19 **5—6** Rom. 11, 32 **23—25** *cf.* Act. 4, 34

1 Scitis] scimus *d* **2** quoniam quaecumque] quia quodcumque *b* **3** obstruatur] destruatur B_1 reus] subditus *C* **4** Iudaeis P_1 **6** incredulitatem *BOa*B_3*DZ*, incredulitate *cett.* omnibus] omnium *d*B_2 et *om. B* **7** refricans] replicans B_1*bc*, refricans uel replicans *T* **13** enim] ergo *RA* **17** deicit B_3*DZ* **19** est humilitatis exemplum P_1 **20** nec] ne *B* tamen hic B_1 **21** ministrantes] mistrantes *V*, miserantes *c* **23** ecclesiae gentium P_1*dP* **24** suarum] sua *c* pretia] precium *d* quod] quot *RA*

partibus ampliorem habet paleam quam frumentum. Unde autem etiam illa eiusdem apostoli verba ad Romanos nisi de sanctificatione Iudaeorum? (4) *Quid ergo? numquid reppulit deus plebem suam? absit. Nam et ego Israelita sum ex semine Abraham de tribu Beniamin. Non reppulit deus plebem suam, quam praescivit.* (5) Cum autem laudaret prae ceteris ecclesiis gentium ecclesiam Thessalonicensium, similes eos factos ait ecclesiis Iudaeae, quia multa a contribulibus suis pro fide passi erant, quomodo et illi a Iudaeis. (6) Hinc est et illud, quod paulo ante commemoravi, quod ait ad Romanos: *Si enim spiritualibus eorum communicaverunt gentes, debent et in carnalibus ministrare eis.* (7) De ipsis ergo Iudaeis etiam consequenter dicit: Prius autem quam veniret fides, sub lege custodiebamur conclusi in eam fidem, quae postea revelata est. (8) Ut enim tam prope inveni-rentur et tam de proximo ad deum venditis suis rebus accederent, quod dominus eis praecepit, qui vellent esse perfecti, lege ipsa factum est, sub qua custodiebantur conclusi in eam fidem, id est in adventum eius fidei, quae postea revelata est, conclusio enim eorum erat timor unius dei. (9) Et quod praevaricatores ipsius legis inventi sunt, non ad perniciem sed ad utilitatem valuit eis, qui crediderunt,

3–6 Rom. 11, 1–2 **7–9** similes–a Iudaeis *cf.* I Thess. 2, 14 **11–12** Rom. 15, 27 **15–17** Ut–perfecti *cf.* Matth. 19, 21

1 paleam habet B_4GT, paleam numerum palearum RA, palearum P_1ON *(corr.* m_2*)*, aP *(corr.* m_2*)*, Vc frumenti $RAEO^2$ **2** etiam *om.* RAP_1 uerba eiusdem apostoli $dPbc$ **5** de *om.* B_1PVc *post* deus *add.* inquit T **6** ecclesiis *om.* RA **7** ait similes eos factos d, similes eos dicit factos a, similes eos factos dicit ZV_1, similes eos factos dixit B_2, similes eos factos *cett.* **8** Iudaeae] Iudeorum RAP_1 multa] multi c a] et a d, et c contribulibus] contribubus c **9** illi a] illa Vc **10** commemorauit CD **12** etiam *om.* T **16** venditis] uendendis b **17** praecepit eis b, praecipit Vc **19** in adventum] inuentum Vc **20** est] fuit b timor] tam timor $ONSS_1Vc$, tantum timor P *corr. ex* tam, tum timor *edd.* **22** utilitatem] humilitatem GC, utilitatem *corr. ex* humilitatem T

cognitio enim maioris aegritudinis et desiderari medicum vehementius fecit et diligi ardentius. (10) Cui enim plurimum dimittitur, plurimum diligit.

Gal. 3, 24–27

27. Itaque lex, inquit, paedagogus noster fuit in Christo, hoc est quod ait: *Sub lege custodiebamur conclusi in ea.* (2) Posteaquam venit fides, iam non sumus sub paedagogo. Eos ergo nunc reprehendit, qui faciunt irritam gratiam Christi, quasi enim nondum venerit, qui vocaret in libertatem, sic adhuc volunt esse sub paedagogo. (3) Quod autem filios dei dicit esse omnes per fidem, quia induerunt Christum quicumque in Christo baptizati sunt, ad hoc valet, ne gentes de se desperarent, quia non custodiebantur sub paedagogo, et ideo se filios non putarent, sed per fidem induendo Christum omnes fiunt filii non natura, sicut unicus filius, qui etiam sapientia dei est, neque praepotentia et singularitate susceptionis ad habendam naturaliter et agendam personam sapientiae sicut ipse mediator unum cum ipsa suscipiente sapientia sine interpositione alicuius mediatoris effectus, sed filii fiunt participatione sapientiae id praeparante atque praestante mediatoris fide. (4) Quam fidei gratiam nunc indumentum vocat, ut Christum induti sint, qui in eum crediderunt et ideo filii dei fratresque eius mediatoris effecti sunt.

Gal. 3, 28.29

28. In qua fide non est distantia Iudaei neque Graeci,

2–3 Cui–diligit *cf.* Luc. 7, 47 **5–6** Gal. 3, 23

---

1 desiderare B_1G **4** Itaque B_1Gb, ita *cett.* **5** quod ait *om.* RA **6** in ea *om. d*, in eam *a* Posteaquam] Postea autem quam *C* *post* venit *add.* autem B_1G **7–9** Eos–paedagogo *om.* B_1 **7** nunc] non *Oa* **8** christi gratiam *c* **9** sic] si *B*, sed B_3DZ **10** quia] qui *c* **11** baptizati sunt in christo B_1GTE **14** non tamen natura *d* **15–16** praepotentia et singularitate] per potentiam et singularitatem Pbc **17** unum] unus *d* **18** suscipiente] sapiente DZ, suscipientes *c* **19** fiunt] sunt GT **20** quam] quando B_3D **21** indumentum] indutum *B* christo B_1 sint] sunt P_1CNDF **22** eius *om. d* **23** sunt *om. c*

non servi neque liberi, non masculi et feminae, in quantum enim omnes fideles sunt, omnes unum sunt in Christo Iesu. (2) Et si hoc facit fides, per quam in hac vita iuste ambulatur, quanto perfectius atque cumulatius id species ipsa factura est, cum videbimus facie ad faciem? (3) Nam nunc quamvis primitias habentes spiritus, qui vita est, propter iustitiam fidei, tamen quia adhuc mortuum est corpus propter peccatum, differentia ista vel gentium vel conditionis vel sexus iam quidem ablata est ab unitate fidei, sed manet in conversatione mortali eiusque ordinem in huius vitae itinere servandum esse et apostoli praecipiunt, qui etiam regulas saluberrimas tradunt, quemadmodum secum vivant pro differentia gentis Iudaei et Graeci et pro differentia conditionis domini et servi et pro differentia sexus viri et uxores, vel si qua talia cetera occurrunt, et ipse prior dominus, qui ait: *Reddite Caesari, quae Caesaris sunt, et deo, quae dei sunt.* (4) Alia sunt enim, quae servamus in unitate fidei sine ulla distantia et alia in ordine vitae huius tamquam in via, ne nomen dei et doctrina blasphemetur. (5) Et hoc non solum propter iram ut effugiamus offensionem hominum, sed etiam propter conscientiam, ut non simulate quasi ad oculos hominum ista faciamus, sed pura dilectionis conscientia propter deum, *qui omnes homines vult salvos fieri et in agnitionem veritatis venire.* (6) Omnes ergo, inquit, vos unum estis in Christo

---

5 cum—faciem *cf.* I Cor. 13, 12 **5—6** Nam—spiritus *cf.* Rom. 8, 23 **7—8** quia—peccatum *cf.* Rom. 8, 10 **15—16** Matth. 22, 21 **22—23** I Tim. 2, 4

---

1 masculini et femininae *RA* **3** fides facit *b* **5** facie] faciem *V* **6** spiritus habentes *RAPb* **11—12** saluberrimas regulas *b* **12** pro] et pro *BC*, et B_1V_1, per B_3Z differentiam B_3Z **13** gentis] gentes RP_1N *post* Iudaei *add.* gentis *N* pro *om.* *RAONa* **14** uxoris dNm_2, aPm_2, *bc* **15** cetera *om.* B_1 **17** unitatem B_3DZVc **18** dei] domini *dc* **19** propter iram] propterea *DZ* **21** oculum B_1 ista] ita *Vc* **23** in] ad *RAOb* agnitione *V* **24** vos *om.* *b*

Iesu et addidit: Si autem, ut hic subdistinguatur et subaudiatur, vos unum estis in Christo Iesu ac deinde inferatur: ergo Abrahae semen estis, ut iste sit sensus: Omnes ergo vos unum estis in Christo Iesu, si autem vos unum estis in Christo Iesu, vos ergo Abrahae semen estis. (7) Superius enim dixerat: *Non dicit: et seminibus tamquam in multis sed tamquam in uno et semini tuo, quod est Christus.* (8) Hic ergo ostendit unum semen Christum, non tantum ipsum mediatorem intelligendum esse verum etiam ecclesiam, cuius ille corporis caput est, ut omnes in Christo unum sint et capiant secundum promissionem hereditatem per fidem, in quam conclusus erat, id est in cuius adventum tamquam sub paedagogo custodiebatur populus usque ad aetatis opportunitatem, qua in libertatem vocandi erant, qui in eodem populo secundum propositum vocati sunt, id est qui in illa area frumentum inventi sunt.

Gal. 4, 1–3 **29.** Ad hoc enim adiungit: Dico autem: quanto tempore heres parvulus est, nihil differt a servo, cum sit dominus omnium, sed sub procuratoribus et actoribus est usque ad praefinitum tempus a patre: sic et nos, cum essemus parvuli, sub elementis huius mundi eramus servientes. (2) Quaeri autem potest, quomodo secundum hanc similitudinem sub elementis huius mundi fuerint Iudaei, cum illis per legem, quam acceperunt, unus deus, qui fecit caelum et terram, colendus commendaretur. (3) Sed potest esse alius exitus

---

6—7 Gal. 3, 16

---

1 subdistinguatur] distinguatur B_1CT **3** infertur *c* *post* inferatur *add.* uos *d* **4—5** si—Iesu *om.* B_1G, *add.* *O* m_2 *in marg.* **4** vos *alt.* *om.* *RAD* **5** semen Abrahae B_1E **6** superius enim *om.* *C* **6—7** quasi in multis *c* **8** Hic] hoc *c* **10** et] ut *c* **12** quam] qua *OP* aduentu *bVc* **13** custodiatur *c* **14** qua] quia RAP_1ON EB_3DZR_1, qui *Vc* **15** illa area] illo horreo B_3DZ **17** enim et *GC*, enim autem B_2 adiungit] subiungit *B* **19** procuratoribus] tutoribus *c* **21** elementa B_1 **22** huius *om.* *b* **25** quam *om.* *c*

capituli huius, ut, cum superius legem paedagogum fecerit, sub quo erat ille populus Iudaeorum, nunc procuratores et actores dicat elementa mundi, sub quibus serviebant gentes, ut filius ille parvulus, id est populus propter unam fidem ad unum semen Abrahae pertinens, quoniam et de Iudaeis et de gentibus congregatus est, partim fuerit sub paedagogo legis tempore pueritiae suae, (4) id est ex ea parte, qua de Iudaeis congregatus est, partim sub elementis huius mundi, quibus tamquam procuratoribus et actoribus serviebat ex ea parte, qua de gentibus congregatus est, ut quod miscet apostolus personam suam non dicens: cum essetis parvuli, sub elementis huius mundi eratis, sed dicens: Cum essemus parvuli sub elementis huius mundi eramus servientes, non pertineat ad significationem Iudaeorum, ex quibus Paulus originem ducit, sed magis ad gentium, hoc dumtaxat loco, quoniam et eorum personae decenter se potest adnectere, quibus ad evangelizandum missus est.

30. Deinde iam dicit veniente plenitudine temporis deum misisse filium suum ad liberandum parvulum heredem servientem ex parte legi tamquam paedagogo, ex parte elementis huius mundi tamquam procuratoribus et actoribus. Misit deus, inquit, filium suum factum ex muliere. (2) Mulierem pro femina posuit more locutionis Hebraeorum. Non enim, quia de Eva dictum est: *formavit eam in mulierem*, iam passa erat concubitus viri, quod non scribitur passa, nisi cum dimissi essent de paradiso. (3) Factum autem dixit propter susceptionem creaturae, quia qui nascuntur ex feminis

Gal. 4, 4.5

---

1 cum—fecerit *cf.* Gal. 3, 24 **24** Gen. 2, 22

---

1 huius *om.* RAP_1 **9** quibus] quibusdam B auctoribus P_1 serviebat] seruierit B, seruiebant B_3DZ **10** est *om.* P_1 **11—12** cum—dicens *om.* C **13** eratis seruientes Bb **20** seruiente c sub paedagogo P_1N **21** auctoribus P_1G **23** Muliere Vc hebreorum ABS_1 **24** quia] que A **25** erat *om.* B_1 concubitum dPB_2V_1 quod] quos $RABP_1$ **26** essent] erant $RABP_1N$ factum est B_1

non tunc ex deo nascuntur, sed tamen deus illos facit, ut sic nasci possint ut omnem creaturam. (4) Factum autem sub lege dicit, quia et circumcisus est et hostia pro illo legitima oblata est. (5) Nec mirum, si et illa legis opera sustinuit, ex quibus liberaret, qui eis serviliter tenebantur, qui etiam mortem sustinuit, ut ex ea liberaret eos, qui mortalitate tenebantur. (6) Ut adoptionem, inquit, filiorum recipiamus. Adoptionem propterea dicit ut distincte intelligamus unicum dei filium. Nos enim beneficio et dignatione misericordiae eius filii dei sumus, ille natura est filius, qui hoc est quod pater. (7) Nec dixit: accipiamus sed: recipiamus, ut significaret hoc nos amisisse in Adam, ex quo mortales sumus. (8) Hoc ergo quod ait: ut eos, qui sub lege erant, redimeret, et ad liberandum eum populum pertinet, qui parvulus sub paedagogo serviebat, et refertur ad id, quod dixit: factum sub lege. (9) Illud autem quod ait: ut adoptionem filiorum recipiamus, refertur ad id quod dixit: factum ex muliere. (10) Hinc enim adoptionem recipimus, quod ille unicus non dedignatus est participationem naturae nostrae factus ex muliere, ut non solum unigenitus esset, ubi fratres non habet, sed etiam primogenitus in multis fratribus fieret. (11) Duo enim proposuit: factum ex muliere, factum sub lege, sed mutato ordine respondit.

Gal. 4, 6 **31.** Iam illum populum adiungens, qui parvulus sub procuratoribus et actoribus serviebat, id est elementis huius mundi, ne putarent se non esse filios, quia non erant sub

---

3—4 quia—est *cf.* Luc. 2, 21; 2, 24 **21—22** etiam—fieret *cf.* Rom. 8, 29

---

1 deus tamen B_1 fecit N (facit *corr.* m_2) $a\,P\,b\,Vc$ **1—2** ut—creaturam] sicut omnem creaturam ut nasci possint d **2** omnis creatura $B\,P_1$ **5** *post* liberaret *add.* eos $O\ m_2$, a eis] in eis $O\,m_2$, eos c **6** ea] illa $R\,A\,P_1$ **8** dicit *om.* c **10** dei filii $R\,A$ dei *om.* T **11** dicit $R\,A$ **14** et *om.* d populum *om.* b **15** pertineret B **19—20** participatione B_1 **20** ut *om.* $B_3\,D$ **21** esset] esse c **22** fieret] essent B

paedagogo, quoniam autem filii estis, inquit, misit deus spiritum filii sui in corda nostra clamantem: abba, pater. (2) Duo sunt verba, quae posuit, ut posteriore interpretaretur primum, nam hoc est abba quod pater. Eleganter autem intelligitur non frustra duarum linguarum verba posuisse idem significantia propter universum populum, qui de Iudaeis et de gentibus in unitatem fidei vocatus est, ut hebraeum verbum ad Iudaeos, graecum ad gentes, utriusque tamen verbi eadem significatio ad eiusdem fidei spiritusque unitatem pertineat. (3) Nam et ad Romanos, ubi similis quaestio de pace in Christo Iudaeorum gentiumque tractatur, hoc dicit: *Non enim accepistis spiritum servitutis iterum in timore, sed accepistis spiritum adoptionis filiorum, in quo clamamus: abba, pater.* (4) Recte autem de praesentia et de dono spiritus sancti probare voluit gentibus, quod pertineant ad promissionem hereditatis. Non enim evangelizatum est gentibus nisi post ascensum domini et adventum spiritus sancti. (5) Coeperant enim iam Iudaei credere, cum in terris adhuc filius dei mortalem hominem gereret sicut in evangelio scriptum est: ubi quamquam et Chananaeae mulieris fidem ipse laudaverit et illius centurionis, de quo ait non se invenisse talem fidem in Israel, (6) tamen proprie tunc Iudaeis esse evangelizatum verbis ipsius domini satis clarum est, cum et ipsius Chananaeae deprecatione dixit non se esse missum nisi ad oves, quae perierunt domus Israel, et discipulos cum

12–14 Rom. 8, 15 **20–21** Chananaeae–laudaverit *cf.* Matth. 15, 28 **21–22** illius–Israel *cf.* Matth. 8, 10 **24–25** ipsius–domus Israel *cf.* Matth. 15, 24

1 filii dei estis aV_1, estis filii dei B_2 **3** Duo–posuit] duo uerba posuit *d* posteriore] posterius B_1GTc, posteriori *C* **4** primam *a*, prima *V* **7** de *alt. om.* RAd **10** pertineret B_1GT ubi] ibi *C* **14** de *alt. om.* B_1G **15** *post* dono *add.* nos B_3DZ gentibus] gentes B_3DZ **16** enim *om. b* **20** cananeae *RA*, cananee *BC*, chananeae *a* **23** et *om. B* **24** ipsius] ad ipsius BB_1GT, in ipsius *C* deprecationem *B*, deprecationes *d*, deprecationi B_3DZR, deprecanti B_1V_1

mitteret ait: (7) *In viam gentium ne abieritis et in civitates Samaritanorum ne introieritis, sed ite primum ad oves, quae perierunt domus Israel.* (8) Gentium autem aliud ovile appellavit, cum diceret: *Habeo alias oves quae non sunt de hoc ovili,* quas tamen se adducturum ait, ut esset unus grex et unus pastor, quando autem nisi post clarificationem suam? (9) Post resurrectionem autem etiam ad gentes discipulos misit, cum eos interim Hierosolimae manere iussisset, donec eis secundum promissionem suam spiritum sanctum mitteret. (10) Cum ergo dixisset apostolus: *Misit deus filium suum factum ex muliere factum sub lege, ut eos, qui sub lege erant, redimeret, ut adoptionem filiorum recipiamus,* restabat, ut etiam gentes, quae non erant sub lege, ad eandem tamen adoptionem filiorum pertinere ostenderet, quod de sancti spiritus dono, qui omnibus datus est, docet. (11) Unde se etiam Petrus de baptizato incircumciso centurione Cornelio defendit apud Iudaeos, qui crediderant, dicens non se potuisse aquam negare illis, quos iam spiritum sanctum accepisse claruerat. (12) Nam ipso gravissimo documento etiam superius usus est Paulus, cum diceret: *Hoc solum volo discere a vobis: ex operibus legis spiritum accepistis an ex auditu fidei?* et paulo post: *qui ergo tribuit vobis spiritum et virtutes operatur in vobis, ex operibus legis an ex auditu fidei?* (13) Sic et hic quoniam, inquit,

---

1–3 Matth. 10, 5–6 **4** Ioh. 10, 16 **6–9** *cf.* Act. 1, 4 **10–12** Gal. 4, 4–5 **15–18** *cf.* Act. 10, 47 **20–21** Gal. 3, 2 **21–23** Gal. 3, 5

---

1 ciuitatem *b F*, ciuitatibus B_1 **2** introieritis] intraueritis $B_1 E c$ primum] potius *G T* **4** alias oues habeo *b* **6** Post] id est post $B_1 G C a$, Nam post *T* **7** autem] suam *b*, *om. d a c* etiam *om.* $R A B P_1 a$ **8** interim] iterum $B_3 D Z$ iherosolime $B P_1 D$, in hierosolima *d*, ierosolime $E V_1$, hyerosolimae B_2, hierosolimis *V M*, iherosolimis $L_1 L_2 F$ **9** sanctum spiritum *d* **14** quod] quo *R A* de] et de *d* **17** aqua B_1 **18** quos iam $d B_2 V_1$, quoniam *O Vc*, quos *cett.* **19** et ipso $P B_2 V_1$ gravissimo] clarissimo $B_2 V_1$ **22** tribuit] retribuit B_1 vobis *om. b* **23** inquit *om. b*

filii dei estis, misit deus spiritum filii sui in corda nostra clamantem: abba, pater.

32. Deinde manifestissime ostendit de his etiam se dicere, qui ex gentibus ad fidem venerant, ad quos etiam epistolam scribit. (2) Itaque iam, inquit, non est servus sed filius, propter id, quod dixerat: *quamdiu heres parvulus est, nihil differt a servo.* (3) Si autem filius, inquit et heres per deum, id est per misericordiam dei non per promissiones patrum, de quibus carnaliter sicut Iudaei natus non est, sed tamen filius Abrahae secundum imitationem fidei, cuius fidei gratiam per misericordiam domini meruit. (4) Sed tunc quidem, inquit, ignorantes deum, his qui naturaliter non sunt dii, servistis. (5) Nunc certe quia non Iudaeis scribit sed gentibus, nec ait: servivimus sed servistis, satis probabile est etiam superius de gentibus dictum, quod sub elementis huius mundi erant servientes tamquam sub procuratoribus et actoribus. (6) Nam ipsa elementa utique non sunt naturaliter dii *sive in caelo sive in terra, quemadmodum multi dii et domini multi, sed nobis unus deus pater, per quem omnia et nos in ipso, et unus dominus Iesus Christus, per quem omnia et nos per ipsum.* (7) Cum autem dicit: his, qui naturaliter non sunt dii, servistis, satis demonstrat unum verum deum natura esse deum, quo nomine trinitas fidelissimo et catholico gremio cordis accipitur. (8) Eos autem, qui natura non sunt dii, propterea

Gal. 4, 7.8

6—7 Gal. 4, 1 **16—17** quod—actoribus *cf.* Gal. 4, 2—3 **18—21** I Cor. 8, 5—6

---

1 dei *om. d* **2** pater *om. c* **3** se etiam *b* **5** epistolam] in epistola *RA* scripsit *GT* Itaque] Ita *RABB*$_1$*CONc* est] es *b* **6** id *om.* B_1GB_2 **7** differt] distat *d* **10** est sed *RAB*$_1$, es sed *BGb*, esset *cett.* **11** cuius fidei *om. c* meruit] meruistis B_1, meruisti *BGCT ON (corr.), b*, meruisset *aPV*, meruisse *c* **13** naturaliter] natura *d* **18** *post* dii *add.* si uocantur sicut alibi dixit. Nam etsi sunt, qui dicuntur dei siue in *d, cf. I Cor. 8, 5* **19** dii multi *b* **20** per quem] ex quo *Bd* **22** naturaliter] natura *d* **23** esse *om. RA* **24** trinitatis *C*

superius procuratores actoresque appellat, quia nulla creatura est, sive quae in veritate manet dans gloriam deo, sive quae in veritate non stetit quaerens gloriam suam. Nulla inquam creatura est, quae non velit, nolit, divinae providentiae serviat, sed volens facit cum ea quod bonum est de illa vero, quae hoc non vult, fit, quod iustum est. (9) Nam si etiam ipsi praevaricatores angeli cum principe suo diabolo non recte dicerentur procuratores vel actores divinae providentiae, non dominus magistratum huius mundi diabolum diceret nec uteretur illo ad correptionem hominum ipsa potestas apostolica eodem Paulo alibi dicente: *quos tradidi satanae, ut discant non blasphemare*, et alio loco ad salutem. (10) Ait enim: *Ego quidem sicut absens corpore praesens autem spiritu iam iudicavi quasi praesens eum, qui sic operatus est, in nomine domini nostri Iesu Christi congregatis vobis et meo spiritu cum potentia domini nostri Iesu Christi tradere eiusmodi satanae in interitum carnis, ut spiritus salvus sit in die domini Iesu.* (11) Sed et magistratus sub statuto imperatore non facit, nisi quantum illi permittitur, et procuratores actoresque huius mundi nihil faciunt, nisi quantum dominus sinit. (12) Non enim latet eum aliquid sicut hominem aut in aliquo est minus potens, ut procuratores atque actores, qui sunt in eius potestate aliquid ipso sive non permittente sive nesciente in subiectis sibi pro suo gradu rebus efficiant. (13) Non eis tamen rependitur, quod de ipsis iuste fit, sed quo animo ipsi faciunt, quia

---

11–12 I Tim. 1, 20 **13–17** I Cor. 5, 3–5

2–3 quae in veritate *om.* B_3DZ **3** inquam dB_2V_1, autem c, ergo *cett.* **5** non seruiat *C*, seruiet $ONPc$ ea] de ea *b* *post* est *add.* fit *b* illa] hoc *P* **6** iustum] bonum *P* si etiam] etsi *P* **10** illo] ullo P_1 correctionem CTV_1 **13** iam *om. B* **15** nostri *om. B* **15–16** congregatis–Christi *om. b* **16** nostri *om. GT* Christi *om. d* eiusmodi] huiusmodi BdB_2 **17** Iesu *om. b* **18** et *om.* $RABP_1ONa$ statuto *Gb*, tanto *cett.* **24** sibi] siue *RA* **25** iuste fit] sit iuste B_1 quo animo] quoniam B_3DZ

neque liberam voluntatem rationali creaturae suae deus negavit et tamen potestatem, qua etiam iniustos iuste ordinat, sibi retinuit, quem locum latius et uberius in aliis libris saepe tractavimus. (14) Sive ergo solem et lunam et sidera et caelum et terram ceteraque huiusmodi gentes colebant sive daemonia, recte sub procuratoribus et actoribus fuisse intelliguntur.

33. Verumtamen ea, quae sequuntur, iam quasi explicatam quaestionem rursus implicant. Cum enim per totam epistolam non ab aliis ostendat sollicitatam fuisse Galatarum fidem, nisi ab eis, qui ex circumcisione erant et ad carnales observationes legis, tamquam in eis salus esset, adducere cupiebant, hoc tantum loco ad eos loqui videtur, qui ad gentilium superstitiones redire temptarent. (2) Ait enim: Nunc autem cognoscentes deum immo cogniti a deo quomodo revertimini ad infirma et egena elementa, quibus rursus ut antea servire vultis? (3) In eo enim, quod dicit: revertimini, quando non circumcisis sed gentibus loquitur, sicut in tota epistola apparet, non utique ad circumcisionem dicit eos reverti, in qua numquam erant, sed ad infirma, inquit, et egena elementa, quibus rursus ut antea servire vultis. (4) Quod de gentibus intelligere cogimur, his enim supra dixerat: *Sed tunc quidem ignorantes deum his, qui natura non sunt dii, servistis,* ad quam servitutem reverti eos velle significat cum ait: (5) Quomodo revertimini ad infirma et egena elementa, quibus rursus ut antea servire vultis? Gal. 4, 9

23—25 Gal. 4, 8

---

2 iniustos] iniusto *O N P (corr. m_2), B_3 D Z R V c* **3** saepe] facta *O N B_3 D Z V, om. R A B P_1 d c* **8** ea] ne *B_1 G T* **9** implicent *B_1 G T*, implicat *C* **16** *post* revertimini *add.* iterum *b* **20—21** in qua numquam erant] in quantum qua liberi erant *V c* **23** intelligere *om. c* **26** *post* revertimini *add.* iterum *d* **27** rursus *om. P_1*

Gal. 4, 10.11

34. Quod autem adiungit: Dies observatis et menses et annos et tempora, timeo vos ne forte sine causa laboraverim in vobis, magis hanc sententiam confirmare videri potest. (2) Vulgatissimus enim est error iste gentilium, ut vel in agendis rebus vel in expectandis eventibus vitae ac negotiorum suorum ab astrologis et Chaldaeis notatos dies et menses et annos et tempora observent. (3) Fortasse tamen non opus est, ut hoc de gentilium errore intelligamus, ne intentionem causae, quam ab exordio susceptam ad finem usque perducit, subito in aliud temere detorquere velle videamur, sed de his potius, de quibus cavendis eum agere per totam epistolam apparet. (4) Nam et Iudaei serviliter observant dies et menses et annos et tempora in carnali observatione sabbati et neomeniae et mense novorum et septimo quoque anno, quem vocant sabbatum sabbatorum. (5) Quae quoniam erant umbrae futurorum, iam adveniente Christo in superstitione remanserunt, cum tamquam salutaria observarentur a nescientibus, quo referenda sint, ut tamquam hoc dixerit apostolus gentibus: Quid prodest vos evasisse servitutem, qua tenebamini, cum serviretis elementis mundi, quando rursus ad talia reditis seducti ab eis, qui nondum agnoscentes libertatis suae tempus inter cetera opera legis, quae carnaliter sapiunt, etiam temporibus serviunt, quibus et vos rursus ut antea servire vultis et observare cum eis dies et menses et annos et tempora, quibus serviebatis et antequam Christo crederetis? (6) Manifestum est enim volumina temporum

---

1—2 annos et menses *d* **2** vos *om. BP* ne forte *om. c* **3** vobis] vos *edd.* **4** videri *om. RAP*$_1$*N* uulgatissimum *RAP*$_1$*B*$_1$*L*$_1$*M*, —i *aP*, uulgarissimus *V*^{2}*L*$_2$*F* error iste] erroris te *B*$_1$, erroris et *ONSS*$_1$*V*, error est *EP*, error et *B*$_3$ iste *om. DZc* **4—5** gentilium iste *BB*$_2$*V*$_1$ **5** eventibus] euentis *RAP*$_1$*ONab* **8** *post* errore *add.* dictum *B*$_1$ **9** ab *om. B*$_1$*C* **11** de *pr. om. RA* agere *om. RAP*$_1$*ON* **12** epistolam loqui apparet *RA* **13** et *pr. om. c* **16—17** superstitionem *ONPbc* remanebant *B*$_1$ **17** obseruantur *B*$_1$ **21** reditis] redistis *B*$_1$ **22** legis opera *A*

per elementa huius mundi, hoc est caelum et terram et motus atque ordinem siderum administrari. (7) Quae infirma appellat ex eo, quod infirma et instabili specie variantur, egena vero ex eo, quod egent summa et stabili specie creatoris, ut quomodo sunt esse possint.

35. Ergo eligat lector utram volet sententiam, dummodo intelligat ad tantum periculum animae pertinere superstitiosas temporum observationes, ut huic loco subiecerit apostolus: Timeo vos, ne forte sine causa laboraverim in vobis. (2) Quod cum tanta celebritate atque auctoritate per orbem terrarum in ecclesiis legatur, plena sunt conventicula nostra hominibus, qui tempora rerum agendarum a mathematicis accipiunt. (3) Iam vero ne aliquid inchoetur aut aedificiorum aut huiusmodi quorumlibet operum, diebus quos aegyptiacos vocant saepe etiam nos monere non dubitant nescientes, ut dicitur, ubi ambulant. (4) Quod si locus iste de Iudaeorum superstitiosa observatione intelligendus est, quam spem habent, cum christianos se dici velint, ex ephemeridis vitam naufragam gubernantes, quando de divinis libris, quos deus adhuc carnali populo dedit, si more Iudaeorum tempora observarent, diceret eis apostolus: Timeo vos, ne forte sine causa laboraverim in vobis. (5) Et tamen si deprehendatur quisquam vel catechumenus Iudaico ritu sabbatum observans tumultuatur ecclesia. (6) Nunc autem innumerabiles de numero fidelium cum magna

---

1 caeli et terre RA **2** atque *om.* T, aquae et B ordines RA **4** stabilis c **5** quoquomodo $daVc$ possunt c **6** Eligat ergo d utrum Dc **10** celebritate] celeritate c **11** plena tamen sunt d **14** inchoatur N aut *pr.*] ut B_1 aut *alt.*] *om.* P_1NPc, et d huiusmodi] huiusmundi Vc **16** nescientes *om.* RAP_1N ambulent B_1C **18** dici] duci a **20** de *om.* B_3DZ **21** eis *om.* B **23** vobis] vos *edd.* deprehendatur] praehendatur RAN, reprehendatur P_1 quisquam] quisque RAP_1, quisquis N **23—24** cathecuminus $RAP_1B_1TaB_2Vc$ **24** sabbatum] oblatum B_3DZ **25** innumerabiles de ecclesia et de numero B_1G cum] quam c

confidentia in faciem nobis dicunt: die post Kalendas non proficiscor. (7) Et vix lente ista prohibemus arridentes, ne irascantur, et timentes, ne quasi novum aliquid mirentur. (8) Vae peccatis hominum, quae sola inusitata exhorrescimus, usitata vero, pro quibus abluendis filii dei sanguis effusus est, quamlibet magna sint et omnino claudi contra se faciant regnum dei saepe videndo omnia tolerare, saepe tolerando nonnulla etiam facere cogimur! atque utinam, o domine, non omnia, quae non potuerimus prohibere, faciamus!

36. Sed iam videamus, quae sequuntur. Sane praeteriera-
Gal. 4, 9 mus, quod dictum est: nunc autem cognoscentes deum immo cogniti a deo. (2) Videtur enim certe hoc loco etiam apostolica locutio congruere velle infirmitati hominum, ne tantummodo in veteris testamenti libris usque ad terrenas hominum cogitationes modus divini eloquii descendisse videatur. (3) Nam quoniam correxit, quod dixerat: cognoscentes deum, nihil nos movere debet. Manifestum est enim, quamdiu per fidem ambulamus, non per speciem, nondum nos cognovisse deum sed ea fide purgari, ut oportuno tempore cognoscere valeamus. (4) Sed quod in ipsa correctione ait: immo cogniti a deo, si proprie accipitur, putabitur deus quasi ex tempore aliquid cognoscere, quod ante non noverat. (5) Translate ergo dictum est, ut oculos dei accipiamus ipsam dilectionem eius, quam commendavit mittendo pro impiis occidendum unicum filium, sic enim de his qui

---

18 quamdiu–speciem *cf.* II Cor. 5, 7

---

1 facie *d* **2** arridentes] aspicientes B_3DZ **4** Vae–exhorrescimus *om. B* quae] cum Vm_2, L_2M **5** est *om. c* **6** quamlibet] quamuis *b* tam magna *b* et] ut *b* claudi] claudant *a* faciant] cogant *RA*, *om.* P_1ONaVc **9** non *om. a* poterimus *RA* **10** *post* sane *add.* non *b* **12** certe *om.* P_1 **14** ne] neque AP_1BNaVc **15** modus] mundus *Vc* **16** uidetur P_1 **20** correptione ONB_3DZV **21** cognita *c* si] *om. Vc*, *add.* Om_2, *N* **24** mittens RAP_1N **25** occidendum *om.* ABP_1ONa enim et de P_1

diliguntur, dicere solemus, quod ante oculos habeantur. (6) Hoc est ergo: cognoscentes deum immo cogniti a deo, quod et Iohannes dixit: *Non quod nos dilexerimus deum, sed quoniam ipse dilexit nos.*

37. Dicit autem: estote sicut et ego, qui utique, cum Iudaeus natus sim, iam ista carnalia spirituali diiudicatione contemno. (2) Quoniam et ego sicut vos, id est homo sum. Deinde oportune ac decenter facit eos recolere caritatem suam, ne tamquam inimicum illum deputent. (3) Dicit enim: Fratres, precor vos, nihil me laesistis, tamquam si diceret: Ne ergo putetis, quod ego laedere vos cupiam. Scitis quia per infirmitatem carnis iam pridem evangelizavi vobis, id est cum persecutionem paterer. (4) Et temptationem vestram in carne mea non sprevistis neque respuistis. Temptati sunt enim, cum persecutionem pateretur apostolus, utrum timore desererent eum an caritate amplecterentur. (5) Et neque sprevistis inquit, tamquam utilem istam temptationem, neque respuistis, ut non susciperetis communionem periculi mei. Sed sicut angelum dei excepistis me sicut Christum Iesum. (6) Deinde admirans opus eorum spirituale commendat, ut hoc intuentes in carnalem timorem non decidant. Quae ergo fuit, inquit, beatitudo vestra? Testimonium enim vobis perhibeo, quoniam, si fieri posset, oculos vestros eruissetis et dedissetis mihi. (7) Ergo inimicus factus sum vobis verum

5 Gal. 4, 12–18

3–4 I Ioh. 4, 10

---

3 dixit] dicit *TPDZV*, ait *c* **4** prior ipse *C*, ipse prior *Tb* **5** et *om.* B_1 **6** sum *A* iam] nam *c* **7** ego sicut et *RAP*$_1$*N* **8** eos] eis P_1 **9** deputent] disputent *RA* **11** si diceret] adiceret *dPc*, si *om. DZV*$_1$ **12** per *om.* B_1V_1 **16** et utrum *ONPVc* **18** utilem] inutilem *GT*, uilem V_1, utilem uel uilem *Z* **20** excepistis] suscepistis *P* **23** inquit fuit *db* **24** enim *om. ONb* **26** uobis factus sum B_1b uerum uobis *b*

praedicans? Respondetur utique: non. Sed quid verum praedicans, nisi ut non circumcidantur? Et ideo vide, quid adiungit: aemulantur vos non bene, id est, invident vobis, qui vos carnales de spiritualibus volunt facere, hoc est: aemulantur non bene. (8) Sed excludere, inquit, vos volunt, ut illos aemulemini, hoc est imitemini, quomodo, nisi ut servitutis iugo attineamini, sicut ipsi attinentur? (9) Bonum est autem, ait, aemulari in bono semper. Vult enim, ut seipsum imitentur. Propter hoc addidit: et non solum cum praesens sum apud vos. Cum enim praesenti oculos suos dare vellent, utique ipsum conabantur imitari, quem ita diligebant.

Gal. 4, 19 **38.** Ad hoc dicit etiam: filioli mei, ut tamquam parentem utique imitentur. Quos iterum, inquit, parturio, donec Christus formetur in vobis. (2) Magis hoc ex persona matris ecclesiae locutus est, nam et alibi dicit: *Factus sum parvulus in medio vestrum, tamquam si nutrix foveat filios suos.* (3) Formatur autem Christus in credente per fidem in interiore homine vocato in libertatem gratiae miti et humili corde, non se iactante de operum meritis, quae nulla sunt, sed ab ipsa gratia meritum aliquod inchoante, quem possit dicere minimum suum, id est seipsum, ille qui ait:

17—18 I Thess. 2, 7

---

1 praedicans] pedicans B **6** non uos c illos] eos B_1G **8** autem est BP_1CNSS_1, est enim b aemulari ait GT bonos abV **9** seipsum] se d, sepe ipsum P, semper ipsum B_2V_1 **13** etiam dicit GT **14** imitarentur DZB_2 inquit iterum c **15** iterum christus B_3DZ **17** in medio vestrum *om.* RA uestri c **18** foveat] nutriat L_2F, nutritur M suos *om.* b **19** in *pr. om.* B_2V_1 interiorem hominem B_1 **20** de operum meritis] de operibus et meritis RAP_1b, de prioribus meritis d, de operibus meritis quae ON, de operibus meritisque Vc **20—21** quae nulla sunt] quae nihil aut nulla sunt a, nihil quae nulla sunt Vc **21** ab *om.* $RABP_1N$ **22** quem] qua RA, per quem C, qui C, per eum qui a minimum suum] minimus sum BP_1ONaVc id est *om.* RA

Cum enim fecistis uni ex minimis meis, mihi fecistis. (4) Formatur enim Christus in eo, qui formam accipit Christi, formam autem accipit Christi, qui adhaeret Christo dilectione spirituali. (5) Ex hoc enim fit, ut huius imitatione sit, quod ille, quantum gradu suo sinitur: *Qui enim dicit se in Christo manere*, ait Iohannes, *debet, quomodo ille ambulavit, et ipse ambulare.* (6) Sed cum homines a matribus concipiantur, ut formentur, iam formati autem parturiantur, ut nascantur, potest movere, quod dictum est: quos iterum parturio, donec Christus formetur in vobis. (7) Nisi parturitionem hanc pro curarum angoribus positam intelligamur, quibus eos parturivit, ut nascerentur in Christo, et iterum parturit propter pericula seductionis, quibus eos conturbari videt. (8) Sollicitudo autem talium de illis curarum, qua se quodammodo parturire dicit, tamdiu esse poterit, donec perveniant in mensuram aetatis plenitudinis Christi, ut iam non moveantur omni vento doctrinae. (9) Non ergo propter initium fidei, quo iam nati erant, sed propter robur et perfectionem dictum est: Quos iterum parturio, donec Christus formetur in vobis. (10) Hanc parturitionem aliis verbis etiam alibi commendat, ubi dicit: *Incursus in me cotidianus, sollicitudo omnium ecclesiarum. Quis infirmatur et ego non infirmor? quis scandalizatur, et ego non uror?*

---

1 Matth. 25, 40 **5–7** I Ioh. 2, 6 **15–17** donec—doctrinae *cf.* Eph. 4, 13–14 **21–23** II Cor. 11, 28–29

---

1 cum] quod *c* fecisti *(bis)* *ONa* meis *om.* *Vc* **2** qui] cum RAP_1 **4** huius] eius $dPbVc$ **5** se dicit *d* **6** quomodo et ille $RABP_1ONV$ **7** concipiuntur B_1 ut] et *d* **8** formantur *d* parturiantur] pariantur B_1, parturiuntur *C* **10** donec iterum B_3DZ **12** parturiunt *c* **14** talium] *om.* *RA*, aliud P_1ONB_3DZVc, alium B_1 qua] quos *RA*, quae P_1ONB_3DZMF **17** mouentur B_1, mouebitur *c* **18** quo iam dB_2V_1, *om.* *N*, quoniam *cett.* **20** formetur christus RAB_1PB_2 Hanc autem B_1GT **21** commendat alibi *GT* **22** cotidiana *c* **23** ego *pr. om.* RP_1ONVL_1M quis] qui *R* non ego SS_1

Gal. 4, 20

39. Quod vero subiecit: Vellem autem nunc adesse apud vos et mutare vocem meam, quia confundor in vobis, quid aliud intelligatur, nisi quia filios suos esse dixerat parcens eis fortasse per litteras, ne severiore obiurgatione commoti facile in eius odium traducerentur a deceptoribus illis, quibus absens non posset resistere. (2) Vellem ergo, inquit, nunc adesse apud vos et mutare vocem meam, id est negare vos filios, quia confundor in vobis. Malos enim filios ne de his erubescant, etiam parentes abdicare solent.

Gal. 4, 21–31

40. Deinde subiungit: Dicite mihi sub lege volentes esse legem non audistis? Et de duobus quidem filiis Abrahae quod dicit, facile intelligitur, nam ipse interpretatur hanc allegoriam. (2) Hos enim duos filios habebat Abraham, cum duo testamenta significata sunt. Post mortem autem Sarae, quos de alia uxore genuit, non pertinent ad hanc significationem. (3) Et ideo multi legentes apostolum, librum

---

1 vero] nunc *Vc* ego uellem B_1 **2** mutarem B_1 **3** intelligitur BP_1dNab quia *om.* B_1 **4** seueriori P_1B_1GTc **7** adesse] esse P_1B_1GT mutarem B_1G, m *alt. del. T* **8** negarem B_1, m *del. T* **9** enim] autem *a* abdicare parentes *d* **12** audistis] legistis *b* *post* audistis *add.* Scriptum est enim quoniam Abraham duos filios habuit unum de ancilla et unum de libera. Sed qui de ancilla secundum carnem natus est, qui autem de libera per repromissionem, quae sunt per allegoriam dicta. Haec enim sunt duo testamenta, unum quidem in monte Syna in seruitutem generans, quae est Agar. Syna enim mons est in Arabia, qui coniunctus est ei, quae nunc est Ierusalem et seruit cum filiis suis. Illa autem, quae sursum est Ierusalem, libera est, quae est mater nostra. Scriptum est enim: Letare sterilis, que non paris, erumpe et clama magis quam eius, que habet uirum. Nos autem fratres secundum Ysaac promissionis filii sumus. Sed quomodo tunc qui secundum carnem natus fuerat, persequebatur eum, qui secundum spiritum — ita et nunc. Sed quid dicit scriptura: Eice ancillam et filium eius. Non enim heres erit filius ancillae cum filio libere. Itaque fratres non sumus ancillae cum filio libere. Itaque fratres non sumus ancillae filii sed libere. Qua libertate Christus nos liberauit. De duobus quidem filiis . . . ZV_1

autem Geneseos ignorantes, putant solos duos filios habuisse Abraham. (4) Hos ergo solos commemorat apostolus, quia solos adhuc habebat, cum haec significarentur, quae consequenter exponit, quod ille de ancilla, quae Agar vocabatur, vetus testamentum significat, id est populum veteris testamenti propter iugum servile carnalium observationum et promissa terrena, quibus irretiti et quae tantummodo sperantes de deo non admittuntur ad hereditatem spiritualem caelestis patrimonii. (5) Non autem sufficit, quod de libera uxore natus est Isaac ad significandum populum heredem novi testamenti, sed plus hic valet, quod secundum promissionem natus est. (6) Ille autem et de ancilla secundum carnem et de libera nasci potuit secundum carnem, sicut de Cethura, quam postea duxit Abraham, non secundum promissionem sed secundum carnem suscepit filios. (7) Isaac enim mirabiliter natus est per repromissionem, cum ambo parentes senuissent. Quod si data per apostolum fiducia, qua duos illos allegorice accipiendos apertissime ostendit, voluerit aliquis etiam Cethurae filios in aliqua rerum figura futurarum inspicere — non enim frustra de talibus personis administratione spiritus sancti haec gesta conscripta sunt — inveniet fortasse haereses et scismata significari. (8) Qui filii de libera quidem sicut isti de ecclesia, sed tamen secundum carnem

13—15 sicut—filios *cf.* Gen. 25, 1—2

1 solos] solum B **1—2** habuisse duos filios Abraham B_1 **2** hos *om.* b commemorabat SS_1 **3** habebat adhuc C **4** uocatur B_1T **5** significet a **8** deo] domino B_1 **8—9** spiritualis caelestisque patrimonii d **12** et secundum $P_1B_1CNaPbVc$ **13** nam et de libera d sicut et de B_1c **14** non] ex qua non RA **15** suscipit Vc Ysaac ipse B_3DZ **16** est *om.* B_1B_2 cum] quam ON, quia iam a **17** qua] qui RAd, quo P_1NP, quod $BOaVc$ duos] uos VF illos] *om.* B_1G, filios T **18—19** etiam aliquis RAF **19—20** rerum futurarum figura inspicere d, rerum inspicere figura futurarum Vc **20** non] quia non RAa enim BdB_2V_1, *om. cett.* **22** Qui] quia V^2c **23** isti *om.* c

nati sunt non spiritualiter per repromissionem. (9) Quod si ita est, nec ipsi ad hereditatem inveniuntur pertinere, id est ad caelestem Hierusalem, quam sterilem vocat scriptura, quia diu filios in terra non genuit. (10) Quae deserta etiam dicta est caelestem iustitiam deserentibus hominibus terrena sectantibus tamquam virum habente illa terrena Hierusalem, quia legem acceperat. (11) Et ideo caelestem Hierusalem Sara significat, quae diu deserta est a concubitu viri propter cognitam sterilitatem. (12) Non enim tales homines, qualis erat Abraham, ad explendam libidinem utebantur feminis, sed ad successionem prolis. (13) Accesserat autem sterilitati etiam senectus, ut ex omni desperatione divina promissio magnum meritum credentibus daret. (14) Certus ergo de promissione dei officio gignendi accessit ad aetatem iam gravem, quam in annis vigentioribus corporali copulatione deseruerat. (15) Non enim ob aliud apostolus adiuncta earum mulierum figura interpretatur, quod per prophetam dictum est: Quoniam multi filii desertae magis quam eius, quae habet virum, cum et marito prior Sara sit mortua neque inter eos ullum extitisset divortium. (16) Unde ergo illa deserta aut illa habens virum, nisi quod Abraham propagandae prolis operam ad Agar ancillae fecunditatem ab uxoris Sarae sterilitate transtulerat? (17) Ipsa tamen permittente et ultro offerente, ut maritus eius de ancilla susciperet filios. Antiqua enim iustitiae regula est, quam commendat

---

2 pertinere] peruenire P_1 **4** quia diu] quamdiu *b* in] si $V m_2$, $L_1 L_2$, sed $M F$ non *om.* *P* **6** habentem $P_1 P V c$ illam terrenam *Vc* **7** quia] quae *c* **10** Abraham erat B_1 utebantur] abutebantur *d* **11** autem] autem et $B_1 T$, enim *C* **14** officium $V^2 c$ accessit *om.* P_1 **15** quam] quem *RA* in *om.* *B* vigentioribus] uegetioribus *RABC*, uiecioribus P_1 **17** earum] harum *RA* prophetam] prophetiam P_1 **18** dictum est] dicitur *O* **19** marito] merito *RAB*$_3$*D* **20** extitisset] existeret P_1 **21** aut] et *b* **22** ancillae Agar *O* **23** sterilitatem $P_1 M$ **25** commendat] commemorat *d*

ad Corinthios idem apostolus: *Mulier sui corporis potestatem non habet sed vir, similiter autem et vir sui corporis potestatem non habet sed mulier.* (18) Et huiusmodi enim debita sicut cetera in eorum, quibus debentur, potestate consistunt. Cui potestati qui fraudem non facit, ille castitatis coniugalis iura custodit. (19) Senectus autem parentum Isaac ad eam significationem valet, quoniam novi testamenti populus, quamvis sit novus, praedestinatio tamen eius apud deum et ipsa Hierusalem caelestis antiqua est. (20) Unde et Iohannes ad Parthos dicit: *Scribo vobis, patres, quoniam cognovistis, quod erat ab initio.* (21) Carnales autem qui sunt in ecclesia, ex quibus haereses et scismata fiunt, ex evangelio quidem occasionem nascendi acceperunt, sed carnalis error, quo concepti sunt et quem secum trahunt, non refertur ad antiquitatem veritatis et ideo de matre adolescentula et de patre sene sine repromissione nati sunt. (22) Quia et dominus non nisi ob antiquitatem veritatis in Apocalypsi albo capite apparuit. (23) Nati sunt ergo tales ex occasione antiquae veritatis in novicio temporalique mendacio. (24) Dicit ergo nos apostolus secundum Isaac promissionis filios esse et sic persecutionem passum Isaac ab Ismaele, quemadmodum hi, qui spiritualiter vivere coeperant, a carnalibus Iudaeis persecutionem patiebantur, frustra tamen, cum secundum scripturam eiciatur ancilla et filius eius nec heres esse possit cum filio liberae. (25) Nos autem, inquit, fratres, non sumus ancillae filii sed liberae. Ea enim libertas nunc

1–3 I Cor. 7, 4 **10–11** I Ioh. 2, 13 **16–18** *cf.* Apoc. 1, 14

1 idem apostolus ad Corinthios *P* **2** habet] habeat *T* autem *om. d* potestatem *om.* B_1 **3** habeat *GT* **8** quamvis] quam B_1 **9** ipsa] ipsius *b* et *om.* B_1G **10** Parthos] patres *BCTPb* **12** et *om. c* fiunt] sunt *B* **16** repromissione] promissione *RA* et *om.* B_1 **17** ab antiquitate B_1G Apocalipsi *Bb*, apokalipsi EVL_1 albo cano *b* **20** nos *om. C* **21** persecutionem passum *om.* B_1 ab *om. B* hismahele *RACZ*, Ysmahele B_2M, hismahelem *B*, ismahele P_1daB_3DV, ysmahele V_1 hi] et hii B_1GT, *om. C* **23** non frustra *a*

maxime opponenda est servitutis iugo, quo in operibus legis tenebantur, qui ad circumcisionem istos trahebant.

Gal. 5, 1–3 **41.** Cum autem dicit: state ergo, significat eos nondum cecidisse, accommodatius enim diceret: surgite. (2) Sed quod addidit: et ne iterum servitutis iugo attineamini, quandoquidem hic nullum aliud iugum potest intelligi, quo eos attineri nolit nisi circumcisionis taliumque observationum Iudaicarum, ita enim et sequitur: ecce ego Paulus dico vobis, quia, si circumcidamini, Christus vobis nihil proderit, quomodo accepturi sumus, quod ait: ne iterum servitutis iugo attineamini, cum ad eos scribat, qui Iudaei numquam fuerant? (3) Nam hoc agit utique, ne circumcidantur. Sed nimirum hic declaratur et confirmatur illa sententia, de qua superius disputavimus. (4) Quid enim aliud hoc loco gentibus dicat, non invenio nisi ut prosit illis, quod a servitute superstitionis suae per fidem Christi liberati sunt, ne iterum servi esse velint sub iugo observationum carnalium quamvis sub lege dei tamen carnalem populum serviliter alligantium. (5) Christum autem nihil eis profuturum esse dicit, si circumcidantur, sed illo modo, quo eos isti volebant circumcidi, id est ut in carnis circumcisione ponerent spem salutis. (6) Non enim Timotheo non profuit Christus, quia Paulus ipse illum iam christianum iuvenem circumcidit, fecit autem hoc propter scandalum suorum nihil simulans omnino, sed ex illa indifferentia, qua

---

22–25 Non enim–scandalum suorum *cf.* Act. 16, 3

---

2 retrahebant *T* **5** addit $B_1 C$ **11** attineamini] teneamini $B_1 G T$ **12** fuerunt *Vc* agit] ait *Oc* **13** nimirum] mirum *C* hic *om. RA* **15** aliud *om. RA* $B_1 G$ **16** a *om. B* **19** alligantium] alligantem $B_1 G$, alligatum $V m_2$, *c* autem *om. c* **19–20** eis nihil *c* **20** profuturum eis *T* **22** *post* salutis *add.* Quod ait circumcisio nihil est, hoc ostendit, ut in carnis circumcisione nullus poneret spem suam sicut ipse cum Timotheum iam christianum circumcideret *C* non *alt. om. c* **24** autem] enim *a* **25** suorum] suum $B_3 D Z$

dicit: *Circumcisio nihil est et praeputium nihil est.* (7) Nihil enim obest ista circumcisio ei, qui salutem in illa esse non credit. Secundum hanc sententiam etiam illud addidit: testificor autem omni homini circumcidenti se, id est, tamquam salutarem istam circumcisionem appetenti, quia debitor est universae legis faciendae. (8) Quod ideo ait, ut vel terrore tam innumerabilium observationum, quae in legis operibus scriptae sunt, ne omnes implere cogerentur, quod nec ipsi Iudaei nec parentes eorum implere potuerunt, sicut Petrus in Actibus apostolorum dicit, abstinerent se ab his, quibus eos isti subiugare cupiebant.

42. Evacuati, inquit, estis a Christo, qui in lege iustificamini. (2) Haec est illa proscriptio, qua Christum proscriptum superius dixerat, ut cum isti evacuarentur a Christo, id est, Christus ab eis tamquam a possessione, quam tenebat, abscedit, opera legis in eam possessionem tamquam in vacuam inducantur. (3) Quod quia non Christo sed illis obest, addidit: a gratia excidistis. Cum enim hoc agat gratia Christi, ut illi, qui debitores erant operum legis, liberentur hoc debito, isti ingrati tantae gratiae debitores esse volunt universae legis faciendae. (4) Nondum autem erat factum, sed, quia voluntas moveri coeperat, ita plerisque locis loquitur, quasi factum sit. Nos enim, inquit, spiritu

Gal. 5, 4–12

1 I Cor. 7, 19 **9—10** quod—dicit *cf.* Act. 15, 10 **13—14** Haec—dixerat *cf.* Gal. 3, 1

3 addit $RABP_1B_1CONaV$ **4** autem *om. a* *post* autem *add.* iterum *d* circumcidanti B_1G **6** legi *c* **7** tam] etiam V^2c, *om. B* **9** parentes] patres *d* **10** *post* dicit *add.* Quid temptatis imponere super colla discipulorum, quod neque uos neque patres uestri portare potuerunt *c* abstinere *C*, abstineant *P* **11** eos *om.* B_1 **12** estis inquit *bc* a] in $BONVc$ **13** praescriptio *ON* (*corr. ex* pro—), *a* **14** euacuantur RA dN a *om.* CVc, *add.* Nm_2 **15** *post* possessione *add.* expellitur B_1GT **15—16** quam tenebat—possessionem *om.* B_1GT *(add. in marg.* m_2*)* **16** abscedit ut *a* **17** uacuum B_1G **18** obesse RA addit *d* agat hoc B_1 **19** ut et illi *d* **22** iam moueri *B* **23—p. 115, 11** quasi—subiecit *om. c*

ex fide spem iustitiae expectamus. (5) In quo demonstrat ea pertinere ad fidem Christi, quae spiritualiter expectantur, non quae carnaliter desiderantur, qualibus promissionibus servitus illa tenebatur, sicut alio loco dicit: *Non respicientibus nobis, quae videntur, sed quae non videntur. Quae enim videntur, temporalia sunt, quae autem non videntur, aeterna sunt.* (6) Deinde subiunxit: In Christo enim Iesu neque circumcisio quicquam valet neque praeputium, ut illam indifferentiam declararet nihilque perniciosum esse in hac circumcisione ostenderet nisi ex illa salutem sperare. (7) Nihil ergo valere dicit in Christo circumcisionem aut praeputium sed fidem, quae per dilectionem operatur. Et hic illud tetigit, quia sub lege servitus per timorem operatur. Currebatis bene, inquit, quis vos impedivit veritati non oboedire? (8) Hoc est, quod superius ait: *Quis vos fascinavit?* Suasio vestra, inquit, non ex eo est, qui vocavit vos. Haec enim suasio carnalis est, ille autem in libertatem vocavit. (9) Suasionem autem eorum dixit, quod eis suadebatur. Eos autem paucos, qui ad illos veniebant, ut ista suaderent, quia in comparatione multitudinis credentium Galatarum exigui numero erant, fermentum appellat. (10) Recipient autem isti fermentum et tota massa, id est, tota eorum ecclesia in corruptione carnalis servitutis quodammodo fermentabitur, si tales suasores tamquam iustos et

---

5–7 II Cor. 4, 18 **16** Gal. 3, 1

---

3 expectantur] desiderantur $RABP_1ONaB_3DZ$ non quae carnaliter desiderantur] non quae carnaliter expectantur RAP_1, et expectantur non quae carnaliter $BONaB_3DZR_1V$ qualibus] quibus ABN **5** nobis *om.* $RABP_1daV$ **7** sunt *om.* $CEPb$ Deinde cum RA subiungit $RAPB_2$ **8** quicquam] aliquid ZV_1 **11** dixit d **14** inquit bene dD **15** oboedire] consentire d **16** inquit uestra BB_2 est ex eo B_1Tb est *om.* G **17** enim] autem RAP_1N illa DV_1 **21** exiguo B quos et fermentum P_1 **22** totam massam ONB_3DZ **23** in] que RA

fideles recipientes honoraverint. Ego, inquit, confido in vobis in domino, quod nihil aliud sapietis. (11) Hinc utique manifestum est nondum illos fuisse possessos a talibus. Qui autem conturbat vos, inquit, portabit iudicium, quicumque ille fuerit. (12) Haec est illa conturbatio contraria ordini, ut de spiritualibus carnales fiant. Et quoniam intelligendum est fuisse quosdam, qui cum vellent eis istam servitutem persuadere et viderent eos Pauli apostoli auctoritate revocari, dicerent etiam ipsum Paulum id sentire sed non eis facile aperire voluisse sententiam suam, oportunissime subiecit: Ego autem fratres, si circumcisionem adhuc praedico, quid adhuc persecutionem patior? (13) Etiam ab ipsis enim patiebatur persecutionem qui talia persuadere moliebantur, cum iam evangelium suscepisse viderentur. (14) Quos tangit alio loco ubi ait: *Periculis in falsis fratribus*, et hic in capite epistolae ubi dicit: *Propter subintroductos autem falsos fratres, qui subintroierunt proscultare libertatem nostram, quam habemus in Christo Iesu, ut nos in servitutem redigerent.* (15) Ergo si circumcisionem praedicabat, desinerent eum persequi. Qui tamen ne timerentur ab eis, quibus christiana libertas annuntiabatur aut ne ab ipso apostolo timeri putarentur, propterea superius libera plenus fiducia nomen suum etiam professus est dicens: *Ecce ego Paulus dico vobis, quia si circumcidamini, Christus vobis nihil proderit*, tamquam si diceret: ecce me imitamini, ut non timeatis, aut in me causam refundite, si timetis. (16) Quod autem dicit: Ergo evacuatum est

16 II Cor. 11, 26 **17–19** Gal. 2, 4 **24–25** Gal. 5, 2

1 in] de *B* **2** uos *d* in *om.* P_1 sapitis *b* **3** possessos fuisse B_1B_2 **8** istam *om. b* legis seruitutem B_2V_1 **13** Etiam *om.* P_1Tb **14** qui] quia P_1EVc **15** et alio loco *d* **16** hic *om. c* **18** proscultare] perscrutari *Rc*, proscrutare *A* **21** ne] non *B* **22** aut] ac B_1 **23** plenius *aPV*^{2} **24** ecce *om. b* **25** tamquam si diceret *G in marg.* **27** dicit] ait *d*

scandalum crucis, sententiam illam repetit: *Si ex lege iustitia ergo Christus gratis mortuus est.* (17) Sed hic quoniam scandalum nominat, in memoriam revocat propterea maxime in Christo passos esse scandalum Iudaeos, quia istas carnales observationes quas pro ipsa salute se habere arbitrabantur, eum saepe animadvertebant praeterire atque contemnere. (18) Hoc ergo ita dixit, ac si diceret: Sine causa ergo Christum, cum ista contemneret, scandalizati Iudaei crucifixerunt, si adhuc eis, pro quibus crucifixus est, talia persuadentur. (19) Et adiecit elegantissima ambiguitate quasi sub specie maledictionis benedictionem dicens: Utinam et abscidantur, qui vos conturbant. (20) Non tantum, inquit, circumcidantur, sed et abscidantur. Sic enim fient spadones propter regnum caelorum et carnalia seminare cessabunt.

Gal. 5, 13 **43.** Vos enim, inquit, in libertatem vocati estis, fratres, quia illa conturbatio a spiritualibus ad carnalia revocans in servitutem trahebat. (2) Sed iam hinc opera illa legis tractare incipit, de quibus eum supra dixeram in fine epistolae tractaturum, quae ad novum quoque testamentum pertinere nemo ambigit, sed alio fine, quo liberos ea facere decet, id est caritatis aeterna sperantis hinc praemia et ex fide expectantis. (3) Non sicut Iudaei, qui timore ista implere cogebantur non illo casto permanente in saeculum saeculi, sed

---

1—2 Gal. 2, 21 **13—14** Sic—caelorum *cf.* Matth. 19, 12 **23** permanente in saeculum saeculi *cf.* Ps. 18, 10

---

2 hic *om.* B_2DZ quoniam *om.* *c* **3** revocat *om.* B_1 **4** istas] ipsas *C* **6** eam *Vc* **8** cum ista] cuncta *c* **9** persuadet *c* **10** elegantissimam ambiguitatem *d* **11** dicens] dicit B_1 et *om.* RAB P_1ONa **13** et *om.* $RABP_1ONa$ fiunt $RABONa$ **15** inquit *om.* *C* libertate *G* **16** illos *b* **17** trahebant *c* **20** quo] quos *C*, que *Z* liberos] liuore *BO*, *N (corr.)*, B_2D, absque liuore *a*, licere *Z* ea] se ea *BN*, se *O*, ea ac B_2D **21** decet] dicit *B* id est tunc B_2V_1 aeternae B_1Gc sperantes $B_1GB_2V_1$ et *om.* dPB_2V_1MF **22** exspectantis] spectantis *A*, spectantes B_1ZV_1, *om.* *G* sicut] sic *A* **23** non utique *a*, non itaque *c*

quo timebant praesenti vitae suae, et ideo quaedam opera legis implebant, quae in sacramentis sunt, illa vero, quae ad bonos mores pertinent, omnino non poterant. Non enim implet ea nisi caritas. (4) Quia et hominem si propterea non occidit aliquis, ne et ipse occidatur, non implet praeceptum iustitiae, sed si ideo non occidit, quia iniustum est, etiam si id possit facere impune, non solum apud homines, sed etiam apud deum. (5) Sicut David cum divinitus accepisset in potestatem regem Saul, impune utique occideret nec hominibus in se vindicaturis, quia multum ab eis diligebatur idem David, nec deo, qui hanc ipsam potestatem dedisse se dixerat, ut omnino ei faceret, quod vellet. (6) Pepercit ergo diligens proximum tamquam seipsum non solum persecutum sed etiam persecuturum, qui eum corrigi quam interfici malebat, homo in veteri testamento sed non homo de veteri testamento, quem fides futurae hereditatis Christi revelata et reddita salvum faciebat et ad imitandum vocabat. (7) Ideo nunc dicit apostolus: In libertatem vocati estis, fratres, tantum ne libertatem in occasionem carnis detis, id est, ne audito nomine libertatis impune vobis peccandum esse arbitremini. (8) Sed per caritatem, inquit, servite invicem. Qui enim per caritatem servit, libere servit et sine miseria obtemperans deo cum amore faciendo, quod docetur, non cum timore, quod cogitur.

8–12 *cf.* I Reg. 24, 4–8

---

1 quo] quia *B* **2** implere B_3DZ illa *om. b* quae uero B_2V_1 vero *om.* B_3DZ **3** mores bonos *P* pertinent implere B_2V_1 **4** etsi hmoinem P_1 **5–6** aliquis–occidit *om. P* **5** occidat *dD* **6** iniustum] iustus B_3Z, uel iustus *D* **8** cum *om. c* **9** potestate *GTPb* ut impune PB_2V_1 **10** in se] ipse B_3DZ **12** ei *om. B* **13** ut non solum *B* se persecutum B_1GT **13–14** persecutum–persecuturum] semper secuturum *C* **14** interficere *E* maluit *B* **15** homo in tempore ueteris testamenti *d* **16** reddita] credita RAP_1dO, credita *corr. ex* reddita *N* **18** libertate B_1 **19** occasione *VM* **21** esse *om.* B_1 **22** libere] liber *Bd*, *om. DZ*, seruit libenter *d*

Gal. 5, 14 44. Omnis enim lex, inquit, in uno sermone impleta est in eo, quod diliges proximum tuum tamquam teipsum. (2) Omnem ergo legem nunc dicit ex his operibus, quae ad bonos mores pertinent, quia et illa, quae sunt in sacramentis, cum bene a liberis intelliguntur nec carnaliter observantur a servis, ad illa duo praecepta referantur necesse est, dilectionis dei et proximi. (3) Recte itaque accipitur ad hoc pertinere, quod etiam dominus ait: *Non veni legem solvere sed implere*, quia erat ablaturus timorem carnalem, spiritualem autem caritatem daturus, qua sola lex impleri potest. (4) Plenitudo enim legis caritas, et, quoniam fides impetrat spiritum sanctum, per quem caritas dei diffusa est in cordibus operantium iustitiam, nullo modo quisquam ante gratiam fidei de bonis operibus glorietur. (5) Quapropter istos iactantes se de operibus legis ita refellit apostolus, dum ostendit opera vetusta sacramentorum umbras futurorum fuisse, quas iam adventu domini libero heredi necessarias non esse monstravit, opera vero ad bonos mores pertinentia non impleri nisi dilectione, per quam fides operatur. (6) Unde si opera legis quaedam post fidem superflua quaedam ante fidem nulla sunt, vivat iustus ex fide, ut et onus grave servitutis abiciat levi sarcina Christi vegetatus et iustitiae metas non transgrediatur leni iugo caritatis obtemperans.

8–9 Matth. 5, 17 **12–13** spiritum–iustitiam *cf.* Rom. 5, 5 **18–19** opera–operatur *cf.* Gal. 5, 6 **21** vivat–fide *cf.* Hab. 2, 4 **22** levi sarcina Christi *cf.* Matth. 11, 30

---

1 in] sub *C*, *om.* *GT* **2** diligis B_1 **3** tamquam] sicut GTB_2 legem ergo B_1GT **6–7** referentur *Vc* **9** implere] adimplere RAP_1 *GTON* **10** daturus caritatem *c* lex *om.* RAP_1N **11** enim] autem P_1, ergo B_1 et] ut *B edd.* quoniam] quando *B* **13** est *om.* B_1T cordibus nostris RAP_1, *G (del.)*, *Na* operantium] operatur *d* **15** istos *om.* *c* **16** umbram *RAOaPb*, umbra *Vc* **17** per aduentum *c* **21** ut *om.* B_1T **22** iustitia *RA*

45. Quaeri autem potest, cur apostolus et hic solam commemoravit proximi dilectionem, qua legem dixit impleri, et ad Romanos, cum in eadem quaestione versaretur, *qui enim diligit alterum*, inquit, *legem implevit, nam: Non adulterabis, non homicidium facies, non furaberis, non concupisces et si quod est aliud mandatum, in hoc sermone recapitulatur: Diliges proximum tuum tamquam teipsum, dilectio proximi malum non operatur. Plenitudo autem legis caritas.* (2) Cum ergo nonnisi in duobus praeceptis dilectionis dei et proximi perfecta sit caritas, cur apostolus et in hac et in illa epistola solam proximi dilectionem commemorat, nisi quia de dilectione dei possunt mentiri homines, quia rariores temptationes eam probant, in dilectione autem proximi facilius convincuntur eam non habere, dum inique cum hominibus agunt? (3) Consequens est autem, ut, qui ex toto corde, ex tota anima, ex tota mente deum diligit, diligat et proximum tamquam seipsum, quia hoc iubet ille, quem ex toto corde, ex tota anima, ex tota mente diligit. (4) Item diligere proximum, id est omnem hominem tamquam seipsum, quis potest, nisi deum diligat, cuius praecepto et dono dilectionem proximi possit implere? (5) Cum ergo utrumque praeceptum ita sit, ut neutrum sine altero possit teneri, etiam unum horum commemorare plerumque sufficit, cum agitur de operibus iustitiae, sed oportunius illud, de quo quisque facilius convincitur. (6) Unde et Iohannes dicit: *Qui enim non diligit fratrem suum, quem videt, deum, quem non videt, quomodo*

Gal. 5, 15.16

3–8 Rom. 13, 8–10 **25–p. 120, 1** I Ioh. 4, 20

2 quam $RABOPB_3DZ$ lege BP_1B_3DZ **3** uersatur B_1GB_3Z, uersaret a **7** tamquam] sicut $P_1dEPB_2V_1c$ **9** ergo *om.* B_1G nonnisi RAa, nisi P_1N, *om. cett.* **10** et in illa et in hac B_1GPbVc **11–12** de dilectione] in dilectione RAB_3DZ, dilectionem d, uel de dilectione V_1 **12** homines mentiri da **14** inique] utique B_2c, iniqua $B_3DZB_2V_1$ cum *om.* B_3DZ **15** autem est A **16** dominum diligit C, diligit deum c **18** *post* anima *add.* et d **21–22** Cum–teneri *om.* B_3DZ **21** praeceptum utrumque dB_2V_1 **25** et $RAdb$, *om. cett.*

potest diligere? (7) Mentiebantur enim quidam dilectionem se dei habere et de odio fraterno eam non habere convincebantur, de quo iudicare in cotidiana vita et moribus facile est. (8) Si autem mordetis, inquit, et comeditis invicem, videte, ne ab invicem consumamini, hoc enim maxime vitio contentionis et invidentiae perniciosae disputationes inter eos nutriebantur male de invicem loquendo et quaerendo quisque gloriam suam vanamque victoriam, quibus studiis consumitur societas populi dum in partes discinditur. (9) Quomodo autem ista vitare possunt, nisi spiritu ambulent et concupiscentias carnis non perficiant? Primum enim et magnum munus est spiritus humilitas et mansuetudo. (10) Unde illud, quod iam commemoravi, dominus clamat: *Discite a me, quia mitis sum et humilis corde*, et illud prophetae: *Super quem requiescit spiritus meus nisi super humilem et quietum et trementem verba mea?*

Gal. 5, 17 **46.** Quod autem ait: Caro enim concupiscit adversus spiritum, spiritus autem adversus carnem, haec enim invicem adversantur, ut non ea, quae vultis, faciatis, putant hic homines liberum voluntatis arbitrium negare apostolum nos habere nec intelligunt hoc eis dictum, si gratiam fidei susceptam tenere nolunt, per quam solam possunt spiritu ambulare et concupiscentias carnis non perficere, si ergo nolunt eam tenere, non poterunt ea, quae volunt, facere. (2) Volunt enim operari opera iustitiae, quae

13—14 Matth. 11, 29 **15—16** Is. 66, 2

1 mentiebatur B_3DZM **1—2** dei se B_1GTb **2** de *om.* B conuincebatur B_3DZ **6** disputatione ON **7** inter] in RAP_1 de *om.* B_3DZ inuice V **9** parte RAP_1N discinditur dPb, disiungitur RAP_1ONa, disiunguntur B, discingitur V, distinguitur c **12** spiritus munus est B_1GT, spiritus donum est C, est munus spiritus B_3B_2 **13** clamat] ait RAP_1 **15** requiescet R, A (*corr. ex* —it), GOB_2V_1c nisi *om.* P_1NVc **17** enim] autem Tac, *om.* Bb **20—21** arbitrium uoluntatis c **22** si] qui B_2V_1 susceptam] acceptam P **24** si enim ergo B_1 **24—25** quae uoluerunt c

sunt in lege, sed vincuntur concupiscentia carnis, quam sequendo deserunt gratiam fidei. Unde et ad Romanos dicit: *Prudentia carnis inimica in deum, legi enim dei non est subiecta neque enim potest.* (3) Cum enim caritas legem impleat, prudentia vero carnis commoda temporalia consectando spirituali caritati adversetur, quomodo potest legi dei esse subiecta, id est libenter atque obsequenter implere iustitiam eique non adversari, quando etiam dum conatur, vincatur necesse est, ubi invenerit maius commodum temporale de iniquitate se posse assequi quam si custodiat aequitatem? (4) Sicut enim prima hominis vita est ante legem, cum nulla nequitia et malitia prohibetur neque ulla ex parte pravis cupiditatibus resistit, quia non est, qui prohibeat, sic secunda est sub lege ante gratiam, quando prohibetur quidem et conatur a peccato abstinere se sed vincitur, quia nondum iustitiam propter deum et propter ipsam iustitiam diligit, sed eam sibi vult ad conquirendum terrena servire. (5) Itaque ubi viderit ex alia parte ipsam, ex alia commodum temporale, trahitur pondere temporalis cupiditatis sicque relinquit iustitiam, quam propterea tenere conabatur, ut haberet illud, quod se nunc videt amittere, si illam tenuerit. (6) Tertia est vita sub gratia, quando nihil temporalis commodi iustitiae praeponitur, quod nisi caritate spirituali, quam dominus exemplo suo docuit et gratia donavit, fieri non potest. In hac enim vita etiamsi

---

3—4 Rom. 8, 7

---

3 prudentiam *GT* carnis *om. c* inimica] inimicam *GT*, inimica est *Cab* dei *om. RA* **5** consectando] sectando *GC* **6** cum aduersetur *Vc* **8** uincitur B_3DZ **10** posset *c* **11** prima] primo B_1 a nulla nequitia dV_1 et] uel *d* **13** resistat *Oa*, resistitur *DZ* sub lege est *b* **15** se *om.* dV_1 **16—17** ad conquirenda $RAdB_2$ **17** servire] seruare uel seruire *s. l.* B_3, seruare *DZ* **18** trahitur] tenditur *P* **19** temporalis] temporales *ON*, *om. d* cupiditates *ON* sicque RAP_1Na, sed quem *B*, et *cett.* **22** proponitur *a* **24** etiamsi] etiam B_1

existant desideria carnis de mortalitate corporis, tamen mentem ad consensionem peccati non subiugant. (7) Ita iam non regnat peccatum in nostro mortali corpore, quamvis non possit nisi inhabitare in eo, quamdiu mortale corpus est. Primo enim non regnat, cum mente servimus legi dei quamvis carne legi peccati, id est poenali consuetudini, cum ex illa existunt desideria, quibus tamen non oboedimus. (8) Postea vero ex omni parte extinguitur. Quoniam si spiritus Iesu habitat in nobis, qui suscitavit Iesum Christum a mortuis, vivificabit et mortalia corpora nostra propter spiritum, qui habitat in nobis. (9) Nunc ergo implendus est gradus sub gratia, ut faciamus quod volumus spiritu, etiamsi carne non possumus, id est non oboediamus desideriis peccati ad praebenda illi membra nostra arma iniquitatis, etiamsi non valemus efficere, ut eadem desideria non existant, ut quamvis nondum simus in pace illa aeterna ex omni hominis parte perfecta, iam tamen desinamus esse sub lege, ubi praevaricationis rea mens tenetur, dum eam concupiscentia carnis in consensionem peccati captivam ducit, simus autem sub gratia, ubi nulla est condemnatio in his, qui sunt in Christo Iesu, quia non certantem sed victum poena consequitur.

2—3 Ita—corpore *cf.* Rom. 6, 12 **5—6** cum—peccati *cf.* Rom. 7, 25 **7—11** *cf.* Rom. 8, 11 **13—14** id est—iniquitatis *cf.* Rom. 6, 13 **20** ubi—Iesu *cf.* Rom. 8, 1

---

1 existant] ex ista ut B_1 **1—2** mentem tamen *d* **2** subiungant *V* **4** mortale] mortaliter $RABP_1ONa$ corpus est] portatur RA, est corpus *T*, potest BP_1N, uiuere potest *a*, corpus *om. O* **6—7** ex illa existunt] ex illa existant RAP_1N, existunt ex illa *E*, ex *om.* B_3D **7** oboedimus *c* **8** *post* extinguitur *add.* de qua dicit *C in marg.* Iesu] dei RA, Iesu Christi *d* **9** Iesum *om. d* **10** nostra mortalia corpora *c* **11** est *om. Vc* **14** praebendum $RABP_1c$, praebendam aP (*del.* m_2) **16** et ex *d* **17** iam tamen *om. P* **18** mens] manens P_1ONaPB_3DZVc **18—21** dum—consequitur *om. c* **19** captivam ducit] ui abducit B_3DZ, captiuam abducit B_2V_1

47. Ordinatissime itaque subiungit: Quod si spiritu ducimini, non adhuc estis sub lege, ut intelligamus eos esse sub lege, quorum spiritus ita concupsicit adversus carnem, ut non ea, quae volunt, faciant, id est non se teneant invictos in caritate iustitiae, sed a concupiscente adversum se carne vincantur, non solum ea repugnante legi mentis eorum, sed etiam captivante illos sub lege peccati, quae est in membris mortalibus. (2) Qui enim non ducuntur spiritu, sequitur, ut carne ducantur. Non autem pati adversitatem carnis, sed duci a carne damnatio est. (3) Et ideo quod si spiritu, inquit, ducimini, non adhuc estis sub lege. (4) Nam et superius non ait: *spiritu ambulate*, et concupiscentias carnis non habueritis, sed: *ne perfeceritis*. Quippe non eas omnino habere non iam certamen sed certaminis praemium est, si obtinuerimus victoriam perseverando sub gratia. (5) Commutatio enim corporis in immortalem statum sola carnis concupiscentias non habebit. Gal. 5, 18

48. Deinde incipit opera carnis enumerare, ut intelligant se, si ad operandum ista desideriis carnalibus consenserint, tunc duci carne non spiritu. (2) Manifesta autem sunt, inquit, opera carnis, quae sunt fornicationes, immunditiae, idolorum servitus, veneficia, inimici- Gal. 5, 19–21

1–6 Ordinatissime–vincantur Aug. I Retr. 23, 5 **6–8** non–mortalibus *cf.* Rom. 7, 23 **12–13** Gal. 5, 16

1–4 Ordinatissime–est non *om. c* **1** subiungit] coniungit RAP_1 $ONaV$ **5** invictos] coniunctos RAP_1, conuinctos BPB_2c, conuictos NaB_3DZV, *O corr.* **5–6** adversum se carne] aduersus carnem B_1 **7** est] inest Aa **10** a *om. c* **11** *post* ducimini *add.* id est carne non ducimini B_1G **13** *post* carnis *add.* non dico *C* ne habueritis *d* **14** non *om.* B_1G certamen sed *om.* B_1G **15** obtinueritis RAP_1N, obtinueris *B* perseuerandi *d* **16** Commutatio] communicatio B_3Z in *om.* OEB_3DZ solas P_1P **16–17** sola–habebit *om.* B_3DZ **17** concupiscentia *Vc* habet *d* **18** Deinde incipit *om.* B_3D, hinc iam incipit *Z (del.)* **20** autem *om.* RAB_2 **21** inquit *om.* CB_3DZ

tiae, contentiones, animositates, aemulationes, dissensiones, haereses, invidiae, ebrietates, commessationes et his similia, quae praedico vobis, sicut praedixi, quoniam qui talia agunt regnum dei non possidebunt. (3) Agunt autem haec, qui cupiditatibus carnalibus consentientes facienda esse decernunt, etiam si ad implendum facultas non datur, ceterum qui tanguntur huiusmodi motibus et immobiles in maiore caritate consistunt, non solum non eis exhibentes membra corporis ad male operandum, sed neque nutu consensionis ad exhibendum consentientes, non haec agunt et ideo regnum dei possidebunt. (4) Non enim iam regnat peccatum in eorum mortali corpore ad oboediendum desideriis eius, quamvis habitet in eodem mortali corpore peccatum nondum extincto impetu consuetudinis naturalis, quia mortaliter nati sumus, et propriae vitae nostrae, cum et nos ipsi peccando auximus, quod ab origine peccati humani damnationisque trahebamus. (5) Aliud est enim non peccare, aliud non habere peccatum. Nam in quo peccatum non regnat, non peccat, id est qui non oboedit desideriis eius, in quo autem non existunt omnino ista desideria, non solum non peccat, sed etiam non habet peccatum. (6) Quod etiam si ex multis partibus in ista vita possit effici, ex omni tamen parte nonnisi in resurrectione carnis atque commutatione sperandum est. (7) Potest autem

---

1 aemulationes animositates *d* *post* aemulationes *add.* irae rixae *b* **2** *post* haereses *add.* sectae *b* *post* invidiae *add.* homicidia DZV_1 **6** carnalibus *om.* B_1G faciendum B_1 **8** immobiles et in *BO* maiori *b* **10** male] malum *d* nutum B_1B_3DZ **11** haec *om.* DZV_1 **12–13** mortali corpore eorum *c* **14** eodem] eorum P_1b **15** consuetudinis et naturalis *GC* quia] qua $B_1CTB_2V_1$ **17** humani damnationisque] humanitatisque *d*, humanae damnationisque VL_1M, damnationisque *om.* *E* **18** enim est *GT* **19–22** Nam–peccatum *om.* *B* **19** non peccat *om.* B_3Z id] is *DZ* qui *om.* GTL_2M **22** Quod etiam si] Quodsi etiam *Ec* ex] in *d*, *om.* *B* **23** in resurrectione] in resurrectionem *PF*, *om.* B_1G **24** carnis *om.* *T* commutationem *PF*

movere, quod ait: Quae praedico vobis, sicut praedixi, quoniam qui talia agunt regnum dei non possidebunt, si quaeratur, ubi ista praedixerit, nam in hac epistola non invenitur. (8) Ergo aut praesens cum esset, hoc praedixerat aut cognoverat pervenisse ad illos epistolam, quae missa est ad Corinthios. (9) Ibi enim sic ait: *Nolite errare, neque fornicatores neque idolis servientes neque adulteri neque molles neque masculorum concubitores neque fures neque avari neque ebriosi neque maledici neque rapaces regnum dei possidebunt.*

49. Hic ergo cum enumerasset opera carnis, quibus clausum est regnum dei, subiecit etiam opera spiritus, quos spiritus fructus vocat. (2) Fructus autem spiritus est, inquit, caritas, gaudium, pax, longanimitas, benignitas, bonitas, fides, mansuetudo, continentia et addidit: adversus huiusmodi non est lex, ut intelligamus illos sub lege positos, in quibus ista non regnant. (3) Nam in quibus haec regnant, ipsi lege legitime utuntur, quia non est illis lex ad coercendum posita, maior enim et praepollentior delectatio eorum iustitia est. (4) Sic etiam ad Timotheum dicit: *Scimus enim, quia bona est lex, si quis ea legitime utatur, sciens hoc, quia lex iusto posita non est, iniustis autem et non subditis et impiis et peccatoribus scelestis et contaminatis, patricidis et matricidis, homicidis, fornicatoribus, masculorum concubitoribus, plagiariis, mendacibus, periuris et si quid aliud sanae doctrinae adversatur,* subauditur: his lex

Gal. 5, 22.23

6—10 I Cor. 6, 9—10 **21—26** I Tim. 1, 8—10

---

1 praedico] dico BP_1ONaB_3DVc **3** possidebunt] consequentur B_1GT hac] ista B_3DZ **12** quos] quae RAb, quod $ONaPVc$ **13** spiritus *alt. om.* B_1CTbVc autem] enim *c* **14—15** bonitas benignitas B_1 **16** non *om.* B_2V_1 **17** ista] haec B_2V_1 **19** lex illis RAP_1 **20** delectatio] dilectio *P* **21** eam *P* **22** iusto lex $AdaPbVc$ non est posita *d* **23** et *alt. om.* P_1 et scelestis BPV, sceleratis GTb **24** et *om.* $RAONaPVc$ et fornicatoribus DB_2V_1

posita est. (5) Regnant ergo spirituales isti fructus in homine, in quo peccata non regnant. Regnant autem ista bona, si tantum delectant, ut ipsa teneant animum in temptationibus, ne in peccati consensionem ruat. (6) Quod enim amplius nos delectat, secundum id operemur necesse est, ut verbi gratia occurrit forma speciosae feminae et movet ad delectationem fornicationis, sed si plus delectat pulchritudo illa intima et sincera species castitatis per gratiam, quae est in fide Christi, secundum hanc vivimus et secundum hanc operamur, ut non regnante in nobis peccato ad oboediendum desideriis eius, sed regnante iustitia per caritatem cum magna delectatione faciamus, quicquid in ea deo placere cognoscimus. (7) Quod autem de castitate et de fornicatione dixi, hoc de ceteris intelligi volui.

50. Neque moveat vel quod non omnino ad eundem numerum et ordinem opera carnis in hac epistola enumeravit atque in illa ad Corinthios vel quod spiritualia bona pauciora pluribus carnalibus vitiis opposuit, neque ita e contrario, ut fornicationibus castitas, immunditiis munditia atque ita ceteris cetera occurrerent. (2) Non enim hoc suscepit, ut doceret, quot sint, sed in quo genere illa vitanda illa vero expetenda sint, cum carnis et spiritus nominibus a poena peccati atque peccato ad gratiam domini atque iustitiam nos converti oportere praediceret, ne deserendo gratiam temporalem, qua pro nobis dominus mortuus est, non perveniamus ad aeternam quietem, in qua pro nobis dominus vivit, neque intelligendo poenam temporalem, in qua nos dominus mortali-

---

1 ergo] enim B_1 **3** delectant] delectent dB_2V_1, delectantur P, dilectum B_2Z teneat R **4** ne] nec O ruant SS_1c nos] non $B_1GS S_1B_2$ **7** si *om.* B_1G et pulchritudo O **10** obaudiendum d **11** delectatione] dilectione VL_2M **12** in ea *om.* GT placere deo B_1GT **17** atque] ad quem d quod *om.* G **18** ita *om.* B_1 e] a A, *om.* P_1GTN **20** occurrant B, occurrent $ONPL_2$ **21** sunt RA in *om.* RA **23** a peccato dB_2 domini] dei d iustitiam RAP_1d, iustitiae *cett.* **26** dominus *om.* RAP_1 **27** nos] propter nos B_1G, *om.* RA mortalitatem RAd

tate carnis edomare dignatus est, in poenam sempiternam incidamus, quae perseveranti adversus dominum superbiae praeparata est. (3) Cum enim commemoratis multis operibus carnis addidit: et his similia, satis ostendit non se ista examinatiore numero collocasse sed liberiore sermone posuisse. (4) Hoc etiam de spiritualibus fructibus fecit. Non enim ait: adversus haec non est lex, sed: adversus huiusmodi, hoc est sive ista sive etiam cetera huiusmodi.

51. Sed tamen diligenter considerantibus non hic omni modo carnalium spiritualiumque operum oppositio inordinata atque confusa est. Ob hoc autem latet, quia pauciora vel singula quibusdam pluribus opponuntur. (2) Nam ex eo, quod carnalium vitiorum in capite posuit fornicationes, in capite autem virtutum spiritualium caritatem, quem non divinarum litterarum studiosum faciat intentum ad perscrutanda cetera? (3) Si enim fornicatio est amor a legitimo connubio solutus et vagus explendae libidinis consectando licentiam, quid tam legitime ad spiritualem fecunditatem coniungitur quam anima deo? (4) Cui quanto fixius inhaeserit, tanto est incorruptior. Inhaeret autem caritate. Recte igitur fornicationi opponitur caritas, in qua sola est custodia castitatis. (5) Immunditiae autem sunt omnes perturbationes de illa fornicatione conceptae, quibus gaudium tranquillitatis opponitur. Idolorum autem servitus ultima fornicatio est animae, propter quam etiam bellum adversus evangelium cum reconciliatis deo furiosissimum gestum est, cuius reliquiae

---

2 aduersum $BaPVc$ dominum] deum d **5** examinatiore] examinato d, examinatione PD posuisse] fudisse d **6** fecit] facit d **11** est atque confusa b **13** in capite carnalium uitiorum posuit b posui B_1 fornicationis B_1 **16** a *om.* B_1G **20** Inhaereat P a caritate c **22** sunt autem d **25** etiam *om.* B_1GT **26** cum B, *om. cett.* reconciliantis d deo] dei $P_1B_1GONaPV$ *post* deo *add.* gentibus A est gestum b

quamvis tepidae diu adhuc tamen recalent. (6) Huic itaque pax contraria est, qua reconciliamur deo, eademque pace etiam cum hominibus custodita veneficiorum, inimicitiarum, contentionum, aemulationum, animositatum dissensionumque vitia sanantur in nobis, ut autem in aliis, inter quos vivimus, iusta moderatione tractentur et ad sustinendum longanimitas et ad curandum benignitas et ad ignoscendum bonitas militat. (7) Iam vero haeresibus fides invidiae, mansuetudo ebrietatibus et comessationibus continentia reluctatur.

52. Ne quis sane arbitretur hoc esse invidiam, quod est aemulatio, vicina enim sunt et propter ipsam vicinitatem plerumque utrumlibet horum pro altero vel aemulatio pro invidia vel invidia pro aemulatione ponitur. (2) Sed quia utrumque hic locis suis dictum est, utique distinctionem de nobis flagitant. Nam aemulatio est dolor animi, cum alius pervenit ad rem, quam duo pluresve appetebant, et nisi ab uno haberi non potest. (3) Istam sanat pax, qua id appetimus, quod omnes, qui appetunt, si assequantur, unum in eo fiunt. Invidia vero dolor animi est, cum indignus videtur aliquid assequi etiam, quod tu non appetebas. (4) Hanc sanat mansuetudo, cum quisque ad iudicium dei revocans non resistit voluntati eius et magis ei credit recte factum esse quam sibi quod putabat indignum.

Gal. 5, 24 **53.** Crucifixerunt autem carnem suam cum passionibus et concupiscentiis, sicut consequenter

---

1 quamvis tepidae diu] quamuis tepide RA, quamuis steriles diu P_1, quamuis interdiu B, quamuis tepidius da, quamuis teridiu ON (*corr.* N quamuis iuste ita), quamuis teridium P, quam iusto ritu B_3, quamuis iniusto ritu DZ, quamuis extinctae $R_1B_2V_1$, quam iusti diu Vc, quamvis tritae diu *Migne* **3** cum *om.* B_1GT **5** nobis] uobis c **7** ad ignoscendum] addi noscendum B_1, ad cognoscendum c **9** comessationibus *om.* DZ **10** Ne] Nec B inuidia OS **11** uicine bVc **14** de] a b **15** flagitat db **17** qua] quia B_1OPc appetimus] petimus d **19** vero] enim c est animi P_1b aliquid] aliquis $BTab$ **21** se reuocans RA **22** eius *om.* c **23** quod *om.* P_1

dicit: qui sunt in Christo Iesu. (2) Unde autem crucifixerunt nisi timore illo casto permanente in saeculum saeculi, quo cavemus offendere illum, quem toto corde, tota anima, tota mente diligimus. (3) Non enim hoc timore timet adultera, ne custodiatur a viro, quo timet casta, ne deseratur; illi enim tristis est praesentia viri, huic absentia. (4) Et ideo timor ille corruptus est et transire non vult hoc saeculum, iste autem castus permanet in saeculum saeculi. (5) De quo timore crucifigi optat propheta, cum dicit: *Confige clavis a timore tuo carnes meas.* (6) Ista crux est, de qua dominus dicit: *Tolle crucem tuam et sequere me.*

54. Si spiritu, inquit, vivimus, spiritu et sectemur. Manifestum est certe secundum id nos vivere, quod sectati fuerimus, sectabimur autem, quod dilexerimus. (2) Itaque si ex adverso existant duo, praeceptum iustitiae et consuetudo carnalis, et utrumque diligitur, id sectabimur, quod amplius dilexerimus, si tantundem utrumque diligitur, nihil eorum sectabimur, sed aut timore aut inviti trahemur in alterutram partem aut, si utrumque aequaliter etiam timemus in periculo, sine dubio remanebimus fluctu delectationis et timoris alternante quassati. (3) Sed pax Christi vincat in cordibus nostris. Tunc enim orationes et gemitus et in auxilium invocata dextera misericordiae dei sacrificium contribulati cordis non despicit caritatemque sui ampliorem

Gal. 5, 25

---

2 permanente—saeculi *cf.* Ps. 18, 10 **9—10** Ps. 118, 120 **11** Matth. 16, 24 **21—22** Sed—nostris *cf.* Col. 3, 15

---

1 in *om. d* autem] eciam *RA* **4** enim *om.* B_3DZ **7** non *om. RA* **8** permanet] permanens *d* de *om. b* **9** Confige] Crucifige B_1 **12** spiritu *alt. om. A* **18** eorum] horum *Bb* aut inviti] aut *om. RABd*, aut inuita P_1 trahimur B_1T **19** alterutram] alteram *d* **20** periculo sine dubio] periculoso dubio *d* remanemus *T* fluctu] fructu *ONaPVc* delectationis] dilectionis *BGT* **22** per orationes *T* et *alt. om. T* **23** invocata] inuocat B_1

commendatione periculi, de quo liberavit, exsuscitat. (4) In eo autem illi fallebantur, quod negare quidem non poterant sectandum sibi esse spiritum sanctum assertorem ac ducem libertatis suae sed ad opera servilia carnaliter conversi retrorsum se conari non intelligebant. (5) Propterea non ait: si spiritu vivimus, spiritum sectemur, sed: spiritu sectemur, inquit. Fatebantur enim spiritui sancto servire oportere et eum non spiritu suo sed carne volebant sectari non spiritualiter obtinentes gratiam dei sed in circumcisione carnali et ceteris huiusmodi spem constituentes salutis.

Gal. 5, 26 **55.** Non efficiamur, inquit, inanis gloriae cupidi invicem invidentes et invicem provocantes. (2) Prorsus magnifice et omnino divino ordine, posteaquam eos instruxit adversus illos, a quibus in servitutem legis seducebantur, hoc in eis cavet, ne instructiores facti et volentes iam calumniis carnalium respondere contentionibus studeant et appetitu inanis gloriae legis oneribus non servientes vanis cupiditatibus serviant.

Gal. 6, 1 **56.** Nihil autem sic probat spiritualem virum quam peccati alieni tractatio, cum liberationem eius potius quam insultationem potiusque auxilia quam convicia meditatur et, quantum facultas tribuitur, suscipit. (2) Et ideo dicit: Fratres, etsi praeoccupatus fuerit homo in aliquo delicto, vos, qui spirituales estis, instruite huius-

---

1 *post* commendatione *add. in marg.* id est manifestatione SS_1 liberabit *B, O (corr.), Vc* *post* liberavit *add.* et BP_1NVc **5** conari uel uocari *a in marg.* **6** spiritum] spiritu *d* **6—7** inquit sectemur *b* **7** spiritu *dc* servire] se uiuere B_1T **8** suo] sancto RAB_1GZ, *om. T* uolebant sed carne *d* sed carnem PVc **10** huiusmodi] huiusmundi VM **11** inquit *om.* B_3D **12** invicem *pr. om. O* invidentes et invicem provocantes] prouocantes inuicem inuidentes *d* **13** ordine diuino SS_1 **14** seruitute RA **15** cavet] caute $ONaB_3DZc$ *post* caute *add.* restringit *a* facti] faciat *C*, faceret B_3DZ volentes] ualentes dB_3 **19** quam] cum VMF **20** tractatio] eructatio *c* cum] quasi *Vc* **20—21** eius potius quam insultationem *om.* B_3DZ **21** insultatione *c* **23** etsi] si *d*, quodsi *b*

modi. (3) Deinde ne sibi quisque videatur instruere, etiam cum proterve exagitat irridetque peccantem aut superbe tamquam insanabilem detestatur, in spiritu, inquit, mansuetudinis intendens teipsum, ne et tu tempteris. (4) Nihil enim ad misericordiam sic inclinat quam proprii periculi cogitatio. Ita eos nec deesse voluit fratrum correptioni nec studere certamini. (5) Multi enim homines, cum a somno excitantur, litigare volunt aut rursus dormire, cum litigare prohibentur. Pax igitur et dilectio communis periculi cogitatione in corde serventur, modus autem sermonis sive acrius sive blandius proferatur sicut salus eius, quem corrigis, videtur postulare, moderandus est. (6) Nam et alio loco dicit: *Servum autem domini litigare non oportet sed mitem esse ad omnes, docibilem, patientem.* (7) Et ne quisquam ex eo putet cessandum sibi esse a correptione erroris alterius, vide, quid adiungat: *In modestia*, inquit, *corripientem diversa sentientes.* (8) Quomodo in modestia, quomodo corripientem, nisi cum lenitatem corde retinemus et aliquam medicamenti acrimoniam verbo correptionis aspergimus? (9) Nec aliter accipiendum video, quod in eadem epistola positum est: *Praedica verbum, insta oportune, importune, argue, hortare, increpa in omni longanimitate et doctrina.* (10) Importunitas

---

13—14 II Tim. 2, 24 **16—17** II Tim. 2. 25 **21—22** II Tim. 4, 2

---

2 peccantem] peccatum B_1 **3** insanabile B_1 **5** sic inclinat ad misericordiam B_1 **6** deesse] te esse O correptioni] correctioni dc, correptione D **9—10** communis periculi cogitatione in corde serventur dB_2V_1, et communis periculi siue blandius cogitatio in corde reseruetur R, et communis periculi cogitatio in corde reseruetur ABP_1ONaV, et communis periculi cogitatio in corde seruetur B_3DZ, et communis cogitatio periculi in corde reseruetur c **12** et] in B_1b **15** correctione GTc **16** quid] quod SS_1 **17** Quomodo in modestia *om.* B_3DZ quomodo *alt. om.* B_2V_1 **18** lenitate Vc **18—19** aliqua medicamenti acrimonia RAP_1N **19** uerba RA correctionis B_1c aspergimus] aspargimus SS_1V, aspergamus E **19—20** accipiendum aliter b **20** eadem Bd, *om. cett. post* epistola *add.* ad Timotheum B_2V_1 **21** hortare] obsecra b

enim oportunitati utique contraria est neque omnino ullum medicamentum sanat, nisi quod oportune adhibueris. (11) Quamquam ergo et sic possit distingui: *insta oportune*, ut alius sit sensus: *importune argue*, deinde cetera contexantur: *hortare, increpa cum omni longanimitate et doctrina*, ut tunc oportunus sentiaris, cum instas aedificando, cum autem destruis arguendo non cures, etiam si importunus videaris, si hoc est talibus importunum: (12) ita duo quae sequuntur ad duo superiora possunt singillatim referri: *hortare, cum oportune* instas, *increpa*, cum *importune* arguis, deinde cetera duo similiter sed converso ordine referuntur: *cum omni longanimitate* ad sustinendas indignationes eorum, quos destruis, et: *doctrina* ad instruenda eorum studia, quos aedificas, tamen etiamsi illo usitatiore modo distinguatur: *insta oportune*, quod si hoc modo non proficis: *importune*, ita intelligendum est, ut tu oportunitatem omnino non deseras et sic accipias, quod dictum est: *importune*, ut illi videaris importunus, qui non libenter audit, quae dicuntur in eum, tu tamen scias hoc illi esse oportunum et dilectionem curamque sanitatis eius animo teneas mansueto et modesto et fraterno. (13) Multi enim postea cogitantes, quae audierint et quam iuste audierint, ipsi se gravius et severius arguerunt et, quamvis perturbatiores a medico viderentur abscedere, paulatim verbi vigore in medullas penetrante sanati sunt. (14) Quod non fieret, si semper expectaremus periclitantem putrescentibus membris, quando eum liberet aut uri aut

---

1 enim *om.* B_3DZ **2** medicamen *Vc* **3** ergo *om.* B_3DZ **4** cetera *om.* B_3DZ **7** destruis] instruis B_3DZ cures] culperis B_1G **8** si *om.* B_3DZ **9** ad duos SS_1 singillatim] singulatim B_1G, sigillatim *c* **10** oportune] importune B_3c importune] oportune B_1 **14** usitatiore] usitationis *c* distinguitur RAP_1N, distinguantur *B*, distinguas *C* **16** opportunitate *c* **17** importunus] oportunus B_3Z **21—22** et quam iuste audierint *om. P* **22** iusta B_2V_1 severius] uerius *G*, *om. C* **23** uidentur *B* **24** in *om. GT* medulla *Vc* **26** eum] cum *c*, *om. B* liberaret B_3DZ **26—p. 133, 1** aut uri aut secari] uri aut secari $RAbd$, aut secari aut uri *a*, aut uri *om.* P_1ONPB_3DZVc

secari. (15) Quod nec ipsi corporis medici attendunt, qui terrenae mercedis intuitu curant. Quotus enim quisque repperitur, qui ferrum eorum aut ignem non ligatus expertus sit, cum et illi rariores sint, qui volentes ligati fuerint. (16) Plures enim resistentes et mori se malle clamantes quam illo curari modo vix lingua ipsa eorum relicta libera omnibus membris constrinxerunt neque ad suum neque ad reluctantis sed ad ipsius artis arbitrium, quorum tamen vocibus conviciisque dolentium nec commovetur curantis animus nec quiescit manus. (17) Medicinae autem caelestis ministri aut per odiorum trabem cernere stipulam in oculo fratris volunt aut tolerabilius mortem videre peccantis quam verbum indignantis audire, quod non ita accidisset, si tam sanum animum curando alterius animo adhiberemus, quam sanis manibus illi medici aliena membra pertractant.

57. Numquam itaque alieni peccati obiurgandi suscipiendum est negotium, nisi cum internis interrogationibus examinantes nostram conscientiam liquido nobis coram deo responderimus dilectione nos facere. (2) Quod si convicium vel minae vel etiam persecutiones eius, quem argueris, laceraverint animum, si adhuc ille per te sanari posse videbitur, nihil respondeas, donec saneris prior, ne forte carnalibus motibus tuis ad nocendum consentias et exhibeas linguam tuam arma iniquitatis peccato ad reddendum malum pro malo aut maledictum pro maledicto. (3) Quicquid enim lacerato animo dixeris, punientis est impetus, non caritas corrigentis.

---

11 trabem—fratris *cf.* Matth. 7, 3 **23—24** et exhibeas—peccato *cf.* Rom. 6, 13 **24—25** ad—maledicto *cf.* I Petr. 3, 9

---

1 nec] non P_1N attendunt] utendum B_1 **3** non ligatus *om.* B_3DZ **7** constrinxerunt] constringuntur *G* ad *alt. om. c* ad reluctantes *O* **8** artis *om. c* **9** dolentium] dolentum *a* nec *pr.*] ne B_3D nec quiescit] neque secantis *B* **18** coram] curam a *V* **19** dilectione] per dilectionem *C* si convicium] sicut uitium *a* **20** persecutiones] persecutio dB_2 eius] eum B_3DZ **20—21** laceraverit *d* **22—23** tuis motibus *c* **24** aut] hoc B_1

(4) Dilige et dic, quod voles, nullo modo maledictum erit, quod specie maledicti sonuerit, si memineris senserisque te in gladio verbi dei liberatorem hominis esse velle ab obsidione vitiorum. (5) Quod si forte, ut plerumque accidit, dilectione quidem talem suscipis actionem et ad eam corde dilectionis accedis, sed inter agendum subrepserit aliquid, dum tibi resistitur, quod te auferat ab hominis vitio percutiendo et ipsi homini faciat infestum, postea te lacrimis lavantem huius modi pulverem multo salubrius meminisse oportebit, quam non debeamus super aliorum superbire peccata, quando in ipsa eorum obiurgatione peccamus, cum facilius nos ira peccantis iratos quam miseria misericordes facit.

Gal. 6, 2 **58.** Alter alterius onera portate et sic adimplebitis legem Christi, legem utique caritatis. (2) Si autem implet legem, qui diligit proximum, dilectioque proximi etiam in veteribus scripturis maxime commendatur, in qua dilectione dicit alio loco idem apostolus recapitulari omnia mandata legis: manifestum est etiam illam scripturam, quae priori populo data est, legem Christi esse, quam venit implere caritate, quae non implebatur timore. (3) Eadem igitur scriptura et idem mandatum, cum bonis terrenis inhiantes premit servos, testamentum vetus, cum in bona aeterna flagrantes erigit liberos, testamentum novum vocatur.

Gal. 6, 3–5 **59.** Si enim aliquis, inquit, videtur esse aliquid, cum nihil sit, seipsum seducit. Non enim eum seducunt

---

15–16 dilectioque – commendatur *cf.* Lev. 19, 18 **17–18** alio – legis *cf.* Matth. 5, 17 **19–20** legem – caritate *cf.* Rom. 13, 8–9

---

1 nullo] nullum *DZ* **2** sonuerit maledicti *b* **3** hominis *om. B* ab obsidione] ad obsidionem *c* **4** dilectionem *d* **5** talem quidem *d* suscipi *OZc* **6** accedisse B_3DZ **8** lavantem lacrimis *GT* **9** oportebat *R* **11** nos ira] nostra *Vc* **12** peccantis] peccatis BP_1ONaP **13** Et ideo alter *d* portate inquit *d* **17** idem *om. b* **18** illa scriptura *c* **22** aeterna] uera *c* **25** seducunt eum *GT*

laudatores eius, sed ipse potius, quia, cum sibi sit ipse praesentior quam illi, mavult se in illis quaerere quam in seipso. Sed quid dicit apostolus? (2) Opus autem suum probet unusquisque et tunc in seipso tantum gloriam habebit et non in altero, id est intus in conscientia sua et non in altero, id est cum eum alter laudat. (3) Unusquisque enim, inquit, proprium onus portabit. Non ergo laudatores nostri minuunt onera conscientiae nostrae; atque utinam non etiam accumulent, cum plerumque ne illis offensis laus nostra minuatur, aut obiurgatione illos curare negligimus aut iactanter eis aliquid nostrum ostentamus potius quam constanter ostendimus. (4) Omitto ea, quae fingunt et mentiuntur de se homines propter hominum laudes. Quid enim ista caecitate tenebrosius ad obtinendam inanissimam gloriam errorem hominis aucupari et deum testem in corde contemnere? (5) Quasi vero ullo modo comparandus sit error illius, qui te bonum putat, errori tuo, qui homini de falso bono placere studes, de vero malo displices deo.

60. Iam cetera planissima esse existimo. Nam et illud usitatum praeceptum est, ut praedicatori verbi dei praebeat necessaria, cui praedicatur. (2) Ad bona enim opera hortandi erant, ut etiam egenti Christo ministrarent staturi ad dexteram cum agnis, ut plus in eis operaretur dilectio fidei, quam legis posset timor. (3) Neque hoc quisquam maiore fiducia debet praecipere quam hic apostolus, qui manibus suis victum transigens haec in se nolebat fieri, ut maiore pondere propter eorum magis utilitatem, qui haec exhiberent, quam

Gal. 6, 6

---

1 ipse potius] seipse potius B_1G, seipsos potius C, potius ipse c quia] qui c **2** in *pr. om.* B_3DZ quaerere] credere B_3DZ **3** dicit *om.* RAP_1N **4** seipso] semetipso $GTOb$ **5** et non in altero *om.* B_1GC **7** inquit *om.* GT **9** eciam cum P_1 **14** obtinendum B_1 **15—16** contemnere in corde c **22** ministrarant Vc **23** operetur TON **24** posset] poscit G, possit T **25** percipere a **26** transigens] transigere B_1, transiens CON maiori GTE

propter eorum, quibus exhiberent ea, se monere omnibus demonstraret.

Gal. 6, 7–10 **61.** Quod autem deinde subiungit: Nolite errare, deus non subsannatur, quod enim seminaverit homo, hoc et metet, novit, inter quae verba perditorum hominum laborent, qui constituuntur in fide rerum earum, quas non vident. (2) Vident enim seminationem operum suorum, sed messem non vident. (3) Nec talis eis messis promittitur, qualis hic reddi solet, *quia iustus ex fide vivit.* (4) Quia qui seminaverit, inquit, in carne sua ex carne metet corruptionem. (5) Hoc dicit de amatoribus voluptatum magis quam dei. In carne enim sua seminat, qui omnia, quae facit, etiamsi bona videantur, propterea tamen facit, ut carnaliter ei bene sit. (6) Qui autem seminaverit in spiritu, de spiritu metet vitam aeternam. Seminatio in spiritu est ex fide cum caritate servire iustitiae et non obaudire desideriis peccati, quamvis de mortali carne existentibus. (7) Messis autem vitae aeternae, cum inimica novissima destruetur mors et absorbebitur mortale a vita et corruptibile hoc induet incorruptionem. (8) In hoc ergo tertio gradu, quo sub gratia sumus, seminamus in lacrimis, cum existunt desideria de animali corpore, quibus non consentiendo renitimur, ut in gaudio metamus, cum etiam reformatio corporis ex nulla parte hominis ulla nos sollicitabit

---

9 Hab. 2, 4 **19** cum—mors *cf.* I Cor. 15, 26

---

1 propter *om. c* **3** subiungit] subiecit B_1GT, subicit C **4** subsannatur] irridetur P_1 enim *om. Vc* **5** homo *om. RON* et *om. Pb* et nouit B_1C **6** laborant B_1D **8** messis eis *d* **10** ex] de *Bb* **13** uidentur *c* **16** Seminatio] seminare *G* **17** de *om.* B_3DZ **18** vitae aeternae] uita aeterna est *d*, uite aeterne erit B_2V_1c, uitae aeternae qui B_3D **19** novissima *om.* B_3DZ et *om. Vc* absorbebitur] absorbetur B_1CEVc, obsorbetur $ONSS_1$ **20** induerit B_1G **21** quo] qui RP_1N, quod P, sub quo B **23** renitimur] retinemur B_1G **24** reformatio] reformato Bd corporis] corpore Bd parte hominis ulla *om. Vc* sollicitabit nos T

molestia ullumve temptationis periculum. (9) Nam etiam ipsum animale corpus deputatur in semine. *Seminatur* enim *corpus animale*, ait alio loco ut ad messem pertineat, quod adiunxit: *surget corpus spirituale.* (10) Huic ergo sententiae propheta concinit dicens: *Qui seminat in lacrimis, in gaudio metet.* (11) Bene autem seminare, id est bene operari, facilius est quam in eo perseverare. Fructus enim solet laborem consolari, messis autem nostra in fine promittitur et ideo perseverantia opus est. (12) *Qui enim perseveraverit usque in finem, hic salvus erit.* (13) Et propheta clamat: *Sustine dominum, viriliter age et confortetur cor tuum et sustine dominum.* (14) Quod nunc apostolus ait: bonum autem facientes, inquit, non infirmemur: proprio enim tempore metemus infatigabiles. Itaque dum tempus habemus, operemur bonum ad omnes, maxime autem ad domesticos fidei. (15) Quos eum credendum est nisi christianos significare? Omnibus enim pari dilectione vita aeterna optanda est, sed non omnibus eadem possunt exhiberi dilectionis officia.

62. Deinde cum docuisset opera ipsa legis, quae sunt salubria et ad bonos mores pertinent, dilectione fidei posse tantummodo impleri non timore servili, redit ad illud, unde tota causa agitur. (2) Vidistis, inquit qualibus litteris vobis scripsi mea manu. Cavet ne quisquam sub nomine epistolae eius fallat incautos. (3) Qui volunt, inquit, placere in carne, hi cogunt vos circumcidi, tantum ut in cruce Christi persecutionem non patiantur. Gal. 6, 11–14

2–4 I Cor. 15, 44 **5–6** Ps. 125, 5 **9–10** Matth. 10, 22 **10–11** Ps. 26, 14

2 ipsum] illud *b* seminat VL_2M **4** surgit $dONaVc$ **6** bene *alt.*] bona P_1 **10–11** sustine dominum *om. b* **12** ait *om.* $RABB_1GO$ $NaVc$ **12–13** inquit facientes *b* **13** tempore enim proprio *d* **14** itaque] utique *d* **16** est *om.* B_3 **20** sunt *om. P* **24** mea manu] in ea manu P_1 cauete B_1 **25** eius] huius B_1 fallet B_3 **26** vos *om.* B_1 **27** non *om. R*

Multum enim persequebantur Iudaei eos, qui videbantur deserere traditas huiusmodi observationes, quos ipse quam non timeat, satis ostendit, cum tales litteras etiam sua manu scribere voluit. (4) Docet ergo timorem adhuc in istis operari tamquam sub lege constitutis, qui ad circumcisionem gentes cogerent. Neque enim qui circumcisi sunt, hi legem custodiunt. (5) Illam enim dicit custoditionem legis non occidere, non moechari, non falsum testimonium dicere et si qua huiusmodi ad bonos mores pertinere manifestum est, quae nisi caritate et spe bonorum aeternorum, quae per fidem accipiuntur, impleri non posse iam dictum est. (6) Sed volunt vos circumcidi, inquit, ut in vestra glorientur carne, id est ut non solum non patiantur persecutionem a Iudaeis, qui nullo modo ferebant incircumcisis legem prodi, sed etiam glorientur apud eos, quod tam multos proselitos faciunt. (7) Ut enim unum proselitum facerent Iudaei, mare et terram eos circuire solere dominus dixit. (8) Mihi autem absit gloriari nisi in cruce domini nostri Iesu Christi, per quem mihi mundus crucifixus est et ego mundo. Mundus mihi crucifixus est, ait, ut me non teneat et: ego mundo, ut eum non teneam, id est ut neque mundus mihi nocere possit neque ego de mundo aliquid cupiam. (9) Qui autem in cruce Christi gloriatur, non vult placere in

---

16–17 *cf.* Matth. 23, 15

---

1 Multum—persequebantur *om.* B_3DZ Iudaei *om.* *d* **2** huiuscemodi *GC* quos] quas B_3D **6** *post* sunt *add.* ait *d* **11** non posse *om.* B_1 **12–13** uestra carne glorientur *BCa*, carne uestra glorientur B_1GTB_2 **13** persecutionem non patiantur B_1 **14** ferebantur B_1 **15** quod] qui B_1 **16** unum proselitum facerent Iudaei] unum proselitum Iudaei facerent *B*, facerent unum proselitum Iudei B_1B_2, unum facerent proselitum Iudei *GCTVc*, unum proselitum Iudaei faciant *a* facerent *om.* *ON* **17** circumire *RABP*$_1$*d* inquit absit *C*, absit inquit *GT* **20** non me B_2c **22** mihi mundus *d* **23** in christi cruce B_1GTVc placere] peccare *P*

carne, quia persecutiones carnalium non timet, quas prior, ut crucifigeretur, ille sustinuit, ut vestigia sua sectantibus praeberet exemplum.

63. Neque enim circumcisio aliquid est neque praeputium. Servat usque in finem illam indifferentiam ne quis eum putaret vel in Timothei circumcisione simulate aliquid egisse vel in cuiusquam agere, si forte aliqua talis causa extitisset. (2) Ostendit enim non ipsam circumcisionem obesse aliquid credentibus sed spem salutis in talibus observationibus constitutam. (3) Nam et in Actibus apostolorum hoc modo inveniuntur illi circumcisionem persuadere, ut aliter eos, qui ex gentibus crediderant, salvos fieri negent posse. (4) Non ergo ipsius operis sed huius erroris perniciem refellit apostolus. Neque circumcisio ergo aliquid est neque praeputium, sed nova, inquit, creatura. (5) Novam creaturam dicit vitam novam per fidem Iesu Christi et notandum verbum est. Difficile enim inveneris creaturam vocari etiam eos, qui iam credendo in adoptionem filiorum venerunt. (6) Dicit tamen et alio loco: *Si qua igitur in Christo nova creatura, vetera transierunt, ecce facta sunt omnia nova, omnia autem ex deo.* (7) Ubi autem dicit: *Et ipsa creatura liberabitur a servitute interitus* et postea dicit: *non solum autem sed et nos ipsi primitias spiritus habentes*, discernit eos, qui crediderunt ab appellatione creaturae, quomodo eosdem aliquando homines

Gal. 6, 15.16

10—12 *cf.* Act. 15, 1 **19—21** II Cor. 5, 17—18 **21—22** Rom. 8, 21 **22—23** Rom. 8, 23

5 ad finem B_1, *om.* G indifferentiam] differentiam B_1C **7** aliqua] aliquis *c* **14** ergo *om. d* est *om. B* **15** creatura inquit B_1GT inquit *om. C* **16** et notandum] adnotandum B_1, et non tantum N **17** enim inveneris B_1b, enim inueniri $RAONPVc$, est enim inueniri *a*, enim inuenitur *B*, enim est inueniri P_1, enim inuenies *G*, inuenis *C*, inuenires *T* **19** in alio loco BB_1ONa **20** noua omnia GCT omnia *pr. om.* B_1VL_2M **21** *post* deo *add.* quia non sunt nouae creaturae, qui iam in adoptionem filiorum uenerunt B_2V_1 **23—24** ad appellationem *c*

aliquando non homines dicit. (8) Nam exprobrans obiecit Corinthiis quodam loco, quod adhuc homines essent, ubi ait: *Nonne homines estis et secundum hominem ambulatis?* (9) Quomodo eundem dominum etiam post resurrectionem alicubi non hominem appellat sicut in principio huius epistolae, cum ait: *non ab hominibus neque per hominem, sed per Iesum Christum*, alicubi autem hominem, sicut illo loco ubi ait: (10) *Unus enim deus, unus et mediator dei et hominum homo Christus Iesus.* (11) Et quicumque, inquit, hanc regulam sectantur, pax super illos et misericordia et super Israel dei, id est eos, qui vere ad visionem dei praeparantur non qui vocantur hoc nomine et carnali caecitate videre dominum nolunt, quando gratiam eius respuentes servi esse temporum cupiunt.

Gal. 6, 17 **64.** De cetero, inquit, laborem nemo mihi praestet. Non vult per turbulentas contentiones taedium sibi fieri de re, quantum satis erat, exposita et in epistola, quam ad Romanos scripsit et hac ipsa. (2) Ego enim stigmata domini Iesu Christi in corpore meo porto, id est: habeo alios conflictus et certamina cum carne mea, quae in persecutionibus quas patior mecum dimicant. (3) Stigmata enim dicuntur notae quaedam poenarum servilium, ut si quis verbi gratia servus in compedibus fuerit propter noxam, id est propter culpam, vel huiusmodi aliquid passus fuerit, stigmata habere dicatur, et ideo in iure manumissionis inferioris est ordinis. (4) Nunc ergo apostolus stigmata voluit

---

3 I Cor. 3, 3 **6—7** Gal. 1, 1 **8—9** I Tim. 2, 5

---

2 secundum homines *Vc* **5** cum *om. b* **11** id est] idem B_1 dei *om. R* **13** dominum] deum P_1dO **15** laborem *om.* P_1 **17** de re] debere B_3DZ quantum] quae iam *a* expositas B_3, exposita sunt DZ in ea epistula *d* **18** scribit B_1G in hac *d* **19** domini nostri B_1GB_2 **23** in *om. c* noxiam BL_2M **23—24** id est propter culpam *om.* RAP_1 **24** fuerit *om. Tc, del.* V^2 **25** et ideo in iure *om.* B_1G **25—26** et inferioris B_1G **26** apostolus *om. c*

appellare quasi notas poenarum de persecutionibus, quas patiebatur. (5) Propter culpam enim persecutionis, qua persecutus erat ecclesias Christi, haec sibi retribui cognoverat, sicut ab ipso domino dictum est Ananiae, cum idem illum Ananias tamquam persecutorem christianorum formidaret. (6) *Ego illi ostendam,* inquit, *quae oporteat eum pati pro nomine meo.* Verumtamen propter remissionem peccatorum, in qua baptizatus erat, omnes illae tribulationes non ei valebant ad perniciem sed ad coronam victoriae proficiebant.

65. Conclusio epistolae tamquam subscriptio manifesta est, nam et in nonnullis aliis epistolis ea utitur: Gratia domini nostri Iesu Christi cum spiritu vestro, fratres, Amen. Gal. 6, 18

6—7 Act. 9, 16

1—2 de persecutionibus quas patiebatur] quas persecutionibus patiebatur RAP_1, *N (corr.)* **3** ecclesiam *c* **4** illum idem *d* **5** formidaret christianorum *b* **6** Ego] Ergo *Vc* **10** manifestata B_3D **12** nostri *om.* $RAP_1B_1ONaB_3DZ$

Finit expositio Aurelii Augustini in epistola ad Galatas RP_1S_1, Expositio aurelii augustini in epistola ad Galatas explicit *G, subscr. deest in* B_1B_3DV.

EPISTOLAE AD ROMANOS
INCHOATA EXPOSITIO

Conspectus siglorum

O = Codex Oxoniensis Laud. misc. 134, saec. IX–X
B = Codex Bruxellensis 1058, saec. XV
Z = Codex Clarovallensis 296, saec. XII–XIII
T = Codex Trecensis 40[II], saec. XII
B_1 = Codex Bruxellensis 1115, saec. XIII
R = Codex Rheno–Traiectinus 68, saec. XV
S = Codex S. Marco 637, saec. XI
E = Codex Erlangensis 77, anno 1310
V = Codex Vaticanus Latinus 445, saec. XV
U = Codex Vaticanus Urbinas Latinus 69, saec. XV

L_1 = Codex Laurentianus plut. XVI dext. VII, saec. XIII
L_2 = Codex Laurentianus plut. XII, XXVIII, saec. XV
M = Codex Venetus Marcianus 1801, saec. XV
F = Codex Mediceus Faesulanus VIII, saec. XV
c = Consensus codicum $L_1 L_2 M F$

C = Codex Casinensis 173 L (frgm., a cap. 22, 2), saec. XI

EPISTOLAE AD ROMANOS

INCHOATA EXPOSITIO

1. In epistola, quam Paulus apostolus scripsit ad Romanos, quantum ex eius textu intelligi potest, quaestionem habet talem, utrum Iudaeis solis evangelium domini nostri Iesu Christi venerit propter merita operum legis, an vero nullis operum meritis praecedentibus omnibus gentibus venerit iustificatio fidei, quae est in Christo Iesu, ut non, quia iusti erant homines, crederent, sed credendo iustificati deinceps iuste vivere inciperent. (2) Hoc ergo docere intendit apostolus omnibus venisse gratiam evangelii domini nostri Iesu Christi. Quam propterea etiam gratiam vocari ostendit, quia non quasi debitum iustitiae redditum est sed gratuito datum. (3) Coeperant enim nonnulli, qui ex Iudaeis crediderant, tumultuari adversus gentes et maxime adversus apostolum Paulum, quod incircumcisos et a legis veteris vinculis liberos admittebat ad evangelii gratiam praedicans eis, ut in Christum crederent

---

1 Diui Aurelli Augustini hipponensis episcopi expositionis epistolae Pauli ad Romanos inchoatae liber unus *B*, incipit epistolae ad romanos inchoata expositio B_1R, epistolae ad Romanos inchoata expositio Aurelii Augustini Ypponiensis *S*, incipit epistola Augustini episcopi in epistolam ad Romanos *E*, explicit retractatio incipit epistolae ad Romanos inchoata expositio beati Augustini episcopi *V*, epistolae ad Romanos inchoata expositio L_1M, *subscr. deest in O*

3 in *om.* *TSVU* scribit *BE* **5** solis] solum *Uc* nostri *om.* B_1 **6** vero nullis] nonnullis *U* **7** ueniret *OE*, venerit O^2E^2 *s. l.* **9—11** iustificati—venisse O^2 *inf. marg.* **10** apostolus *om.* *TV* **12** quia] quod V_1 **13** gratuitu *Z*, gratuitum B_1R **15** gentes et maxime adversus *om.* ZB_1Rc **16** a *om.* ZB_1RV

nullo imposito carnalis circumcisionis iugo. (4) Sed plane tanta moderatione, uti nec Iudaeos superbire permittat tamquam de meritis operum legis nec gentes merito fidei adversus Iudaeos inflari, quod ipsi receperint Christum, quem illi crucifixerunt, tamquam enim sicut alio loco dicit pro ipso domino legatione fungens, hoc est pro lapide angulari, utrumque populum tam ex Iudaeis quam ex gentibus connectit in Christo per vinculum gratiae utrisque auferens omnem superbiam meritorum et iustificandos utrosque per disciplinam humilitatis associans.

Rom. 1, 1 **2.** Itaque epistolam sic exorsus est: Paulus servus Iesu Christi vocatus apostolus, segregatus in evangelium dei. Breviter in duobus verbis ecclesiae dignitatem a synagogae vetustate discernit. (2) Ecclesia quippe ex vocatione appellata est, synagoga vero ex congregatione. Convocari enim magis hominibus congruit, congregari autem magis pecoribus, unde greges proprie pecorum dici solent. (3) Quamquam ergo plerisque scripturarum locis ipsa ecclesia grex dei et pecus dei et ovile dei vocetur, tamen cum in comparatione homines pecora dicuntur ad vitam veterem pertinent. (4) Et apparet huiusmodi homines, non cibo sempiternae veritatis, sed temporalium promissionum tamquam terreno pabulo esse contentos. Paulus ergo servus

---

5—6 pro—fungens *cf.* II Cor. 5, 20 **6** pro lapide angulari *cf.* Eph. 2, 20

---

1 plana *E* **2** uti] ut TB_1RL_2F **4** receperint] inceperint *E*, receperunt *c* **5** crucifixerant B_1R enim *om. ZR* **6** legationem *UM*, legacione *R* confungens *B* **7** connectit] coniecit *OE* **8** utrique *OE* **12** Christi Iesu *OTZEc*, Iesu *om.* B_1 **14** sinagoge B_1EM **15** vero *om.* B_1 **16** congruit] conuenit *E* **17** magis de pecoribus B_1R unde greges proprie pecorum *om.* ZB_1Rc unde etiam *OTSEVU* proprie *om. SEVU* **18** solet B_1Rc locis scripturarum B_1R **19** grex] lex *c* ouile dei et pecus dei *B* pecus dei] dei *om.* B_1R **20** hominum OB_1S *EUFM*, spiritualium hominum *TV* dicuntur qui *TV* **21** pertinet *BR* **23** contentos] coniunctos *Z*, contemptos B_1

Christi Iesu vocatus est apostolus, quae vocatio illum coaptavit ecclesiae. (5) In evangelium autem dei segregatus est, unde nisi a grege synagogae, si verborum latinorum significatio omni modo cum graeca interpretatione concordet?

3. Sane evangelium dei, in quo segregatum se esse commemorat, commendat auctoritate prophetarum, ut quoniam credentes in Christum, in quorum numerum vocatus est, Iudaeis praeposuerat, a quibus se dixerat segregatum, gentes rursus iam non superbire admoneat. (2) Siquidem de populo Iudaeorum fuerunt prophetae, per quos evangelium cuius fide credentes iustificantur ante promissum esse testatur: Segregatus enim, inquit, in evangelium dei, quod ante promiserat per prophetas suos. (3) Fuerunt enim et prophetae non ipsius, in quibus etiam aliqua inveniuntur, quae de Christo audita cecinerunt, sicut etiam de Sibylla dicitur, quod non facile crederem, nisi quod poetarum quidam in Romana lingua nobilissimus, antequam diceret ea de innovatione saeculi, quae in domini nostri Iesu Christi regnum satis concinere et convenire videantur, praeposuit versum dicens: Rom. 1, 2

Ultima Cumaei iam venit carminis aetas.

---

21 Verg. eclog. 4, 4

---

1 iesu christi *SU* Iesu *om.* B_1L_2M illum] eum *R* **2** cooptauit *B* in euangelio ZOL_2 **4—5** concordat *B* **6** quo] quod *TSV* segregatum se *BTSV*, se segregatum ZB_1ROE, se *om. c* **7** auctoritatem ZB_1c **8** in Christum] christo *TBZc*, in christo B_1R, christum O^2 *s. l.*, *E* numero *B* **9** dixit B_1RL_1, dixerit L_2MF **10—11** populo Iudeo *OEMF* **12** fidei *TV* iustificans L_2M, iustificantes *F* testantur B_1 **13** enim] est *c*, *om.* B_1R **14** fuerant *c* et *om. c* **15** etiam si aliqua *OZTEVc* aliqua *om. R* **16** sibilla B_1RM (*ex* sillaba *corr.* m^2), *OE* **17** nisi quod *BZE*, quod *om. cett.* quidam] quidem *V*, *om.* B_1R **18** ea de] et ea de *U*, eadem *c* innovatione] inuocatione *E*, nouatione *c* **19** domini] dei *c* **20** concinere] continere *c* et convenire *om. TV* versum *om. Z* **21** cymei *OUMF* uenit iam *OZSEVU*

(4) Cumaeum autem carmen sibyllinum esse nemo dubitaverit. Sciens ergo apostolus ea in libris gentium inveniri testimonia veritatis, quod etiam in actibus apostolorum loquens Atheniensibus manifestissime ostendit, non solum ait: per prophetas suos, (5) ne quis a pseudoprophetis per quasdam veritatis confessiones in aliquam impietatem seduceretur, sed addidit etiam: in scripturis sanctis volens utique ostendere litteras gentium superstitiosae idolatriae plenissimas non ideo sanctas haberi oportere, quia in eis aliquid, quod ad Christum pertinet, invenitur.

Rom. 1, 3 4. Et ne quisquam etiam prophetas aliquos remotos atque alienos a gente Iudaeorum forte praeferret, in quibus nullus simulacrorum cultus esset, quantum attinet ad simulacra, quae humana operatur manus, nam simulacris phantasmatum suorum sectatores suos omnis error illudit, (2) ne quis tamen aliqua huiusmodi praeferens, quia ibi Christi nomen ostentat, eas potius sanctas scripturas esse asserat, non eas, quae populo Hebraeorum sunt divinitus creditae, satis opportune mihi videtur adiungere cum dixisset: in scripturis sanctis, quod adiecit: de filio suo, qui factus est ei ex semine David secundum carnem. (3) David enim certe rex Iudaeorum fuit. Oportebat autem, ut ex illa gente orirentur Christi praenuntiatores prophetae, ex qua gente carnem assumpturus erat, quem praenuntiabant. (4) Occurrendum autem erat etiam illorum impietati, qui dominum nostrum Iesum Christum secundum hominem

---

2—4 ea—ostendit *cf.* Act. 17, 28 *cf.* Exp. Rom. 3, 4

---

1 cymeum *OEUc* sibillianum B_1R, sybillinum *UM*, sibillinum *F* **3** quod etiam *ex* quo etiam *corr.* Om_2 **8** sed superstitiose *E*, superstitione L_1M ydolatrie *REVUc* **9** oportere] oportune *c* **10** inveni-tur] uideatur *TV* **11** quisquam] quis *O* **12** proferret *TV* **14—15** fantasmatum *REVU* **16** proferens *TV* **17** ostendat *E* ne eas potius *U*, et eas potius L_2M **18—19** non—adiungere O^2 *in inf. marg.* **20** adiecit] adicitur *E* **22** certe *om.* B_1 fuit *om.* B_1 **25** impietatem *U*

tantummodo, quem suscepit, accipiunt, divinitatem autem in eo non intelligunt ab universae creaturae communione discretam velut ipsi Iudaei, qui Christum filium David tantummodo esse opinabantur ignorantes excellentiam, qua dominus est ipsius David secundum id quod est filius dei. (5) Unde illos in evangelio redarguit per prophetiam, quae ipsius David ore prolata est. (6) Quaerit enim ab eis, quem ipse David dominum appellat, quomodo filius eius sit, cui deberent utique respondere, quod secundum carnem filius esset David, secundum divinitatem autem filius dei et dominus ipsius David. (7) Quod Paulus apostolus quia iam didicerat posteaquam dixit: in evangelium dei, quod ante promiserat per prophetas suos in scripturis sanctis de filio suo, qui factus est ei ex semine David, addidit: secundum carnem, ne hoc solum et totum in Christo esse arbitrarentur, quod factum erat secundum carnem. (8) Addendo ergo: secundum carnem servavit divinitati dignitatem suam. Quae non solum semini David, sed nec alicui angelicae aut cuiusvis excellentissimae creaturae generationi tribui potest, quandoquidem ipsum est verbum dei, per quod facta sunt omnia. (9) Quod verbum ex semine David caro factum est et habitavit in nobis non mutatum et

---

7–8 quaerit–sit *cf.* Matth. 22, 42–45 **20–21** quandoquidem–dei *cf.* Ioh. 1, 1 **21** per–omnia *cf.* Ioh. 1, 3 **21–22** Quod–nobis *cf.* Ioh. 1, 14

---

1 quem] qui *c* **3–4** filium tantummodo David *OTSEU*, tantummodo filium David *V* **4** opinantur *TV* qua] quia *E* **5** ipsius] ipse *c* **7** Quaerit etenim ZB_1R **8** cui *TV*, cum *cett.* **10** autem *om. Ec* **12** in *om. OZTSEVU* **16** esse *om. c* arbitrarentur esse *TSVU* factus TB_1RV secundum carnem *om.* B_1R **17–18** diuinitati seruauit *TSVU* **18** diuinitatem et dignitatem *c* **19** cuiusvis] cuiuis *TV*, alicuius *corr. ex* cuius O^2 excellentissimae] excelsissimae *OZSEUc* creaturae *om. TV* **22** caro factum] secundum carnem factum *TV* habitabit *O*

conversum in carnem, sed carne, ut carnalibus congruenter appareret, indutum. (10) Quapropter apostolus non solum eo verbo quod ait: secundum carnem humanitatem a divinitate distinxit, sed etiam illo, quo ait: factus est enim factus secundum id, quod verbum dei est. (11) Omnia enim per ipsum facta sunt, nec fieri cum omnibus posset, per quem facta sunt omnia. Neque ante omnia factus est, ut per ipsum fierent omnia, ipso enim excepto, si ante illa iam factus esset, non essent illa omnia, quae per illum fierent, nec possent vere dici facta omnia per ipsum, in quibus ipse non esset, si ipse etiam factus esset. (12) Et ideo apostolus, cum factum diceret Christum, addidit: secundum carnem, ut secundum verbum, quod est filius dei, non factum a deo sed natum esse monstraret.

Rom. 1, 4 **5.** Eundem sane ipsum, qui secundum carnem factus est ex semine David, praedestinatum dicit filium dei in virtute, non secundum carnem, sed secundum spiritum, nec quemlibet spiritum, sed spiritum sanctificationis ex resurrectione mortuorum. (2) In resurrectione enim virtus morientis apparet, ut diceretur: praedestinatus in virtute secundum spiritum sanctificationis ex resurrectione mortuorum. Deinde sanctificatio vitam novam fecit, quae domini nostri resurrectione signata est. (3) Unde idem apostolus alio loco dicit: *Si consurrexistis cum Christo, quae sursum sunt quaerite, ubi Christus est in dextera dei sedens.* (4) Potest quidem etiam sic

25—26 Col. 3, 1

1 est conuersum *O U* sed carne *om.* ZB_1c, sed carnale *U*, sed carne indutum *T V* carnalibus] hominibus carnalibus B_1R **3** quod] quo *T V* humanitatem] humilitatem O^2 **4** quo *B T Z V* L_1, quod *cett.* **6** potest *T V* **9** esset] est sed *O S E U* **11** si *om. O T E V U* etiam] enim *c* factus est sed *O S E U*, factus sed ideo *T V* **12** *post* factum *add.* deo ZB_1R, deum *c* **13** a *om.* ZB_1R dei] deum *c* **15** ipsum sane B_1R **16** dicit] inquit B_1 **23** facit ZB_1Rc domini nostri] in domini nostri *edd.*, domini nostri iesu christi B_1RVF **25** consurrexistis] cum resurrexistis B_1

esse ordo verborum, ut non ad spiritum sanctificationis adiungamus quod ait: ex resurrectione mortuorum, sed ad id quod ait: praedestinatus est, ut ordo sit: qui praedestinatus est ex resurrectione mortuorum, cui ordini interposita sunt haec: filius dei in virtute secundum spiritum sanctificationis. (5) Et nimirum iste ordo certior et melior videtur, ut sit filius David in infirmitate secundum carnem, filius autem dei in virtute secundum spiritum sanctificationis. (6) *Factus est ergo ex semine David*, id est filius David ex mortali corpore, propter quod et mortuus est. Praedestinatus est autem filius dei et dominus ipsius David ex resurrectione mortuorum. (7) In quantum enim mortuus est, ad id pertinet quod est filius David, in quantum autem resurrexit a mortuis, ad id quod est filius dei et dominus ipsius David, sicut alibi idem apostolus dicit: *Nam etsi mortuus est ex infirmitate, sed vivit in virtute dei*, ut infirmitas pertineat ad David, vita vero aeterna ad virtutem dei. (8) Ideoque in his ipsis verbis dominum suum designat eum David dicens: *Dixit dominus domino meo: Sede ad dexteram meam, donec ponam inimicos tuos sub pedibus tuis.* (9) Ex eo enim, quod resurrexit a mortuis, sedet ad dexteram patris. Praedestinatum ergo ex resurrectione mortuorum, ut sederet ad dexteram patris videns in spiritu David, non auderet dicere filium suum sed dominum suum.

9–10 Rom. 1, 3 **16–17** II Cor. 13, 4 **19–21** Ps. 109, 1

---

2 ex *om.* *c* mortuorum *om.* *B* **3–4** sed–mortuorum *om.* *TUc* ut–est *om.* ZB_1R **5** sunt] sint *V* **7** certior] rectior *B*, ceteris *S*, ceteris certior *U* filius sit *V* **11** autem est *c* est *om.* *TV* **13** est *om.* *ZRc* **16** sed *om.* *c* **17** ex uirtute B_1R **17–18** ut–dei *om.* *U* **17** pertineat] permaneat *E* **18** his *om.* *c* ipsis] ipsius *OSEVU* **20** a dextris meis TB_1RV **20–21** sub pedibus tuis] scabellum pedum tuorum *TRV* **21** quod] quo *Z* **22** a dextris *TV* Praedestinatum] praedestinatur *R* **23** videns] uiuens B_1R in spiritu] ipsum *c* **24** sed dominum suum *om.* ZB_1Rc

(10) Unde et consequenter apostolus hic adiungit: Iesu Christi domini nostri, posteaquam dixit: ex resurrectione mortuorum tamquam admonens, unde illum David dominum suum potius quam filium esse testatus sit. (11) Non autem ait eum praedestinatum ex resurrectione a mortuis, sed ex resurrectione mortuorum. Non enim resurrectione ipsa sua filius apparet dei propria illa et eminentissima dignitate, qua etiam caput est ecclesiae, cum et ceteri mortui resurrecturi sint, sed filius dei praedestinatus est quodam principatu resurrectionis, quia ex resurrectione omnium mortuorum ipse praedestinatus est, id est ut prae ceteris et ante ceteros resurgeret designatus, ut, quod hic positum est: Filius dei, cum dixisset: praedestinatus est, ad documentum valeat tantae sublimitatis. (12) Non enim sic praedestinari oportuit nisi filium dei, secundum quod est etiam caput ecclesiae, unde illum alio loco primogenitum ex mortuis appellat. (13) Eum enim decebat venire ad iudicium resurgentium, qui praecesserat ad exemplum, neque ad exemplum omnium resurgentium sed ad exemplum eorum, qui sic resurrecturi sunt, ut cum illo vivant et regnent in sempiternum, quorum etiam caput est tamquam corporis sui. Ex ipsorum enim resurrectione etiam praedestinatus est, ut ipsis princeps fieret, ceterorum autem in sua conditione resurgentium non princeps sed iudex est. (14) Non itaque ex illorum mortuorum resurrectione praedestinatus est, quos est damnaturus. Praedestinatum enim esse ex resurrectione mortuorum, ut praecederet resurrectionem mortuorum, vult

---

16–17 unde–appellat *cf.* Col. 1, 18

---

1 apostolus *om. B* hic *om. c* **3** et tamquam *OTEVU* **5** ex resurrectione *om. B* **7** dei] de *B* **8** etiam] iam *OTSVU*, tam *E* est caput *BF* **10–11** quodam–praedestinatus est *om. c* **17** Eum] cum B_1 decebat] dicebat *EV* **19–20** omnium–eorum *om. c* **20** sic *om. Ec* regnant *Oc* **21** corporis] corpus *U* **23** conditione] correctione *V*, resurrectione *M* **26** enim *om. ZB*$_1$*Rc*

intelligi apostolus, hos autem praecessit, qui ad ipsum caeleste regnum, quo eos praecessit secuturi sunt. (15) Propter quod non ait: Qui praedestinatus est filius dei ex resurrectione mortuorum Iesus Christus dominus noster, sed: ex resurrectione mortuorum Iesu Christi domini nostri, tamquam si diceret: Qui praedestinatus est filius dei ex resurrectione mortuorum suorum, hoc est, ad se pertinentium in vitam aeternam, velut si interrogaretur: quorum mortuorum? et responderet: ipsius Iesu Christi domini nostri. (16) Ex resurrectione enim ceterorum mortuorum non est praedestinatus, quos non praecessit ad gloriam vitae aeternae, non utique secuturos, quoniam ad poenas suas impii resurrecturi sunt. (17) Ergo ille tamquam filius dei unigenitus etiam primogenitus ex mortuis praedestinatus est ex resurrectione mortuorum. Quorum mortuorum, nisi Iesu Christi domini nostri?

6. Per quem accepimus, inquit, gratiam et apostolatum, gratiam cum omnibus fidelibus, apostolatum autem non cum omnibus. Et ideo si tantummodo apostolatum se diceret accepisse, ingratus extitisset gratiae qua illi peccata dimissa sunt, tamquam enim meritis priorum operum accepisse apostolatum videretur. (2) Optime itaque tenet cardinem causae, ut nemo audeat dicere vitae prioris meritis se ad evangelium esse perductum, quando nec ipsi apostoli, qui ceteris membris post caput corporis supereminent, accipere apostolatum proprie potuissent, nisi prius communiter cum ceteris gratiam, quae peccatores sanat et iustificat, accepissent. (3) Quod autem subiungit: Ad oboediendum fidei Rom. 1, 5.6

4–7 Iesus–suorum *om. Tc* **6** si] qui *OSEU, om. TV* **9** ipsius *om. E* domini nostri iesu christi *Tc* **10–16** Ex–nostri O^2 *in marg.* **11** gloriam] gratiam B_1 **14** est *om. SU* **16** domini nostri iesu christi *BZ* **17** inquit *om. SEV* **21** enim *om. OTSEVU* **22–23** cardinem] ordinem *OBTSEVU, om. M* **23** *post* causae *add.* apostolus *E* causa diuine cause *M* meriti se *E* se *om. M* **24** nec] uero *c* **25** corpori *TV* **26** potuissent] promisissent L_1L_2M, permisissent *F*

in omnibus gentibus pro nomine eius, ad hoc dicit apostolatum se accepisse, ut oboediatur fidei pro nomine domini nostri Iesu Christi, hoc est ut credant omnes Christo et signentur in eius nomine, qui salvi esse cupiunt. (4) Quam salutem non solis Iudaeis, sicut nonnulli, qui ex ipsis crediderant, arbitrabantur, venisse iam ostendit cum ait: in omnibus gentibus, in quibus estis, inquit, et vos vocati Iesu Christi, id est ut et vos sitis eius Iesu Christi, qui omnium gentium salus est, quamquam non in numero Iudaeorum sed in numero ceterarum gentium sitis inventi.

Rom. 1, 1–7 **7.** Huc usque dixit ipse, quis esset, qui scribit epistolam. Est enim qui scribit epistolam, Paulus servus Iesu Christi, vocatus apostolus, segregatus in evangelium dei. (2) Sed quia occurrebat: quod evangelium? respondit: quod ante promiserat per prophetas suos in scripturis sanctis de filio suo. Item quia occurrebat: de quo filio suo? respondit: Qui factus est ei ex semine David secundum carnem, qui praedestinatus est filius dei in virtute secundum spiritum sanctificationis ex resurrectione mortuorum Iesu Christi domini nostri. (3) Et quasi diceretur: Quomodo tu ad eum pertines? respondit: Per quem accepimus gratiam et apostolatum ad oboediendum fidei in omnibus gentibus pro nomine eius. (4) Item quasi diceretur: Quae igitur causa est, ut scribas ad nos? respondit: in quibus estis et vos vocati Iesu Christi. (5) Nunc deinde adiungit ex more epistolae, quibus scribat: Omnibus, inquit, qui sunt Romae, dilectis dei, vocatis sanctis, etiam hic significavit benignitatem dei potius quam meritum

---

1–2 eius–nomine *om. V* **3** in christo *B* **5** solis] solum B_1Rc **6** arbitrantur B_1 **8** ut et vos] ut uos L_1L_2, et ut uos *M* **9** non *add.* O^2 **12** *post* epistolam *add.* sunt quibus scribit Paulus *TV* epistolam *om.* ZB_1Rc **16** suo *om.* ZB_1Rc **20–21** domini nostri iesu christi *B* **25** scribat *c* ad nos] nobis *R* **26** christi iesu B_1, iesu christi domini nostri *V* **27** adiungitur *O* scribit *RVM*

illorum. Non enim ait: diligentibus deum, sed: dilectis dei. (6) Prior enim dilexit nos ante omnia merita, ut et nos eum dilecti diligeremus. (7) Unde etiam addidit: vocatis sanctis. Quamquam enim sibi quis tribuat, quod vocanti obtemperat, nemo potest sibi tribuere, quod vocatus est. Vocatis autem sanctis non ita intelligendum est, tamquam ideo vocati sint, quia sancti erant, sed ideo sancti effecti, quia vocati sunt.

8. Restat ergo, ut salutem dicat, ut compleatur usitatum epistolae principium, tamquam ille illis salutem. Pro eo autem ac si diceret salutem: gratia vobis, inquit, et pax a deo patre nostro et domino Iesu Christo. Non enim omnis gratia est a deo. (2) Nam et iudices mali praebent gratiam in accipiendis personis aliqua cupiditate illecti aut timore perterriti. (3) Neque omnis pax dei est vel ab illo, unde ipse dominus discernens ait: *Pacem meam do vobis* adiungens etiam et dicens non se talem pacem dare qualem dat hic mundus. (4) Gratia est ergo a deo patre et domino Iesu Christo, qua nobis peccata remittuntur, quibus adversabamur deo, pax vero ipsa, qua reconciliamur deo. (5) Cum enim per gratiam remissis peccatis absumptae fuerint inimicitiae, restat, ut pace adhaereamus illi, a quo nos sola peccata dirimebant, sicut propheta dicit: (6) *Non gravabit aurem, ut non audiat, sed peccata vestra inter vos et deum*

Rom. 1, 7

2—3 Prior—diligeremus *cf.* I Ioh. 4, 19 **16** Ioh. 14, 27 **17—18** *cf.* Ioh. 14, 27 **23—p. 156, 1** Is. 59, 1—2

---

2 et *B edd., om. cett.* **3** Unde] inde *B* **4** sibi *om. c* quis] qui *O*, aliqui O^2 **4—5** obtemperent *B*, obtemperant OL_2 **7** sint] sunt *OSUc* quia] quod L_1, qui L_2MF **9—10** ut—salutem *om. V* **10** *post* salutem *add.* dicat *TSU* **11** inquit uobis *TVF* **16** dominus ipse B_1R **17** talem se pacem *E*, se pacem talem *c* **18** domino nostro *BU* **19** remittuntur] dimittuntur *RM* **20** deo *pr.*] a deo *TSVU* **21** fuerunt *c* **22** pacem adheremus *U* quo] qua *E* **23** grauabit *ex* grauabat *corr.* O^2

separant. Quibus remissis per fidem domini nostri Iesu Christi nulla separatione interveniente pax erit.

9. Fortasse autem quisque miretur, quomodo intelligenda sit iustitia iudicis dei, cum gratiam praebet ignoscendo peccatis. (2) Sed hoc plane iustum est apud deum, quia vere iustum est, ut hi, quos peccatorum suorum poenitet, eo tempore, quo nondum poenarum manifestus terror apparet, misericorditer separentur ab eis, qui defensiones peccatorum suorum pertinaciter exquirentes nulla poenitentia corrigi volunt. (3) Iniustum est enim, ut cum his illi ad consortium poenale copulentur, qui vocantem deum non spreverunt et peccantes displicuerunt sibi, ut quemadmodum ille peccata eorum, sic etiam ipsi odissent sua. (4) Ea enim demum est humanae iustitiae disciplina non in se amare nisi quod dei est, et odisse, quod proprium est, nec approbare peccata sua nec in eis alium improbare sed seipsum, nec putare satis sibi esse, ut sua peccata displiceant, nisi etiam vigilantissima deinceps intentione vitentur, nec in eis vitandis vires suas existimare sufficere, nisi divinitus adiuvetur. (5) Iustum est ergo apud deum, ut ignoscatur talibus, quaecumque antea commiserunt, ne quod iniustissimum est cum eis, qui tales non sunt, confundantur atque misceantur. (6) Quapropter et quia talibus non ignoscitur, iustitia dei est, et quia ignoscitur, gratia est. Iusta est ergo gratia dei et grata iustitia, cum in eo quoque etiam poenitentiae meritum gratia praecedat, quod neminem peccati sui poeniteret nisi admonitione aliqua vocationis dei.

---

1 Christi *om.* B_1 **4** peccatis] peccantibus $OTSEV$ **6** hi] ii B, hiis F **7** terror] error OE, horror $TSVUMF$, orror L_2 **8** separantur OSU, separentur Om_2, separarentur F **10** his] hiis $REVL_1M$ **14** nisi id quod c **16** satis esse sibi c **17** deinceps *om.* c **19** adiuuentur ZTB_1Rc est *om.* OE **20** ignoscantur ZB_1Rc, ignoscetur U quaecumque] quae $OSEVU$ **23** non *om.* $OSEVU$ **24** grata] gratia O in *om.* BV eo quoque *om.* V **25** procedat B

10. Porro iustitiae divinae tanta constantia est, ut cum poena spiritualis et sempiterna poenitenti fuerit relaxata, pressurae tamen cruciatusque corporales, quibus etiam martyres exercitatos novimus, postremo mors ipsa, quam peccando meruit nostra natura, nulli relaxetur. (2) Quod enim etiam iusti homines et pii tamen exsolvunt ista supplicia, de iusto dei iudicio venire credendum est. (3) Ipsa est, quae in sacris scripturis etiam disciplina nominatur, quam nemo iustorum effugere sinitur. (4) Neminem quippe excepit, cum diceret: *Quem enim diligit deus, corripit, flagellat autem omnem filium, quem recipit.* Unde etiam ipse Iob, qui propterea tam multa illa passus est, ut hominibus, quis vir esset et quantus dei servus, eluceret, poenas tamen corporis pro peccatis suis se exsolvere saepe testatur. (5) Petrus quoque apostolus exhortans fratres ad perferendas pro Christi nomine passiones ita loquitur: *Nemo autem vestrum patiatur quasi homicida aut fur aut maledicus aut curas alienas agens; si vero quasi christianus non erubescat, glorificet autem deum in isto nomine, quia tempus inchoationis iudicii a domo dei, si autem initium a nobis, quis finis eorum, qui non credunt dei evangelio? et si iustus quidem vix salvus fit, peccator et impius ubi parebit?* (6) Manifeste ostendit easdem ipsas passiones, quas iusti

---

10—11 Hebr. 12, 6 **16—21** I Petr. 4, 15—18

---

1 ut *om.* *OSU*, *E s. l.*, *V in marg.* **2** poena] pene *TV*, penas *U* poenitenti] poenitentia *OTSEVU* fuerint *TV* relaxatae *TV* **3** corporales] corporum cruciales B_1R **4** exercitos *Zc* novimus] legimus *V in marg.* postremum *Zc*, et postremo *V* **6** etiam enim *c* etiam *om.* *OTSVU* pii] pie *E* **7** venire *om.* *E* est quae] est enim quae *TV*, est qui *E*, enim quae *c* **8** sacris scripturis *BZ*, sanctis scripturis *cett.* **10** deus] dominus *R* **13** eluceretur *O*, eliceret *V* **14** testatus est *E* **17** alienas agens] alienigenas *E* **19** a domo dei] ad amorem dei *O*, a domo dei est *E* **20** quis] qui *ZRc*, et quis *V* crediderunt B_1RE euangelio dei *B*, euangelium *OU* **21** fit] sit *OR* parebunt ZB_1R, apparebit *Ec*

patiuntur, ad iudicium dei pertinere, quod inchoari dixit ex domo dei, ut inde coniciatur, quanta impiis futura serventur. (7) Unde etiam ipse Paulus ad Thessalonicenses dicit: *Ita ut et nos ipsi de vobis gloriemur in ecclesiis dei, pro vestra patientia et fide in omnibus persecutionibus vestris et pressuris, quas sustinetis in exemplum iusti iudicii dei.* (8) Quod omnino ad illud respicit, quod ait Petrus tempus esse inchoationis iudicii a domo dei, et illud, quod de propheta interposuit: *Et si iustus vix salvus erit, peccator et impius ubi parebit?* (9) Unde mihi videtur etiam illa, quae per Nathan prophetam regi David comminatus est deus, quamquam statim ignoverit poenitenti, propterea tamen accidisse omnia, ut demonstraretur illam veniam spiritualiter datam propter futurum iudicium poenarum, quod expectat eos, qui hoc tempore corrigi nolunt. (10) Dicit enim et alibi Petrus: *Propter hoc enim et mortuis evangelizatum est, ut iudicentur quidem secundum hominem in carne, vivant autem secundum deum in spiritu.* (11) Hoc dixi, ut ostenderem, quantum possem et quantum opportunitas praesentis loci scripturarum sinit, non sic accipiendam gratiam et pacem dei, cum dicitur, ut existiment homines a iustitia deum posse discedere. (12) Nam et ipsam pacem cum promitteret dominus, ait: *Haec dixi, ut in me pacem habeatis, in mundo autem pressuram.* Sed tribulationes et molestiae cum per iustitiam dei redduntur peccatis, bonos et iustos, et quibus iam plus peccata ipsa displicent quam ulla corporis

3–6 II Thess. 1, 4–5 **9** Prov. 11, 31 **10–12** *cf.* II Reg. 12 **15–17** I Petr. 4, 6 **22–23** Ioh. 16, 33

1 quod *om.* ZB_1R **1–2** ex domo] ex amore *O* **2** quantae impiis futurae *TSEVU* **3** ipse *om. c* Paulus *om. R* **5** et pressuris] expresseris L_2, expressuris *MF* **7** ad] et *U* **8** dei] domini ZB_1L_2, deum *R* **9** salvus erit] saluabitur *E* parebunt *ZR*, apparebunt *E*, apparebit *c* **12** omnia accidisse B_1R **13** spiritualiter] specialiter *RU* **16** euangelizauit *U*, euangelizatus est L_2 **17** hoc] haec ZB_1Rc **21** deum] domini *c* discedere] discernere B_1, discere *O corr.* m_2 **23** pressuras *c* Sed] et ZB_1Rc molestiae] angustias *c* **24** reddunt *c*

poena, non reflectunt ad peccandum, sed ab omni labe penitus purgant. (13) Pax enim perfecta etiam corporis suo tempore roborabitur, si nunc pacem quam dominus per fidem dare dignatus est, inconcusse spiritus noster atque incommutabiliter teneat.

11. Quod autem apostolus gratiam et pacem a deo patre et domino nostro Iesu Christo dicit non adiungens etiam spiritum sanctum, non mihi alia ratio videtur, nisi quia ipsum donum dei spiritum sanctum intelligimus. Gratia porro et pax quid aliud quam donum dei? (2) Unde nullo modo dari hominibus gratia potest, qua liberamur a peccatis, et pax, qua reconciliamur deo nisi in spiritu sancto. Et ideo ipsa trinitas pariterque incommutabilis unitas in ista salutatione cognoscitur. (3) Quod propterea maxime credo, quoniam excepta epistola, quam ad Hebraeos scripsit, ubi principium salutatorium de industria dicitur omisisse, ne Iudaei, qui adversus eum pugnaciter oblatrabant, nomine eius offensi vel inimico animo legerent vel omnino legere non curarent, quod ad eorum salutem scripserat; (4) unde nonnulli eam in canonem scripturarum recipere timuerunt, sed quoquo modo se habeat ista quaestio, excepta hac epistola ceterae omnes, quae nulla dubitante ecclesia Pauli apostoli esse firmantur, talem continent salutationem, nisi quod ad Timotheum in utraque interponit misericordiam. (5) Nam ita scribit: *Gratia, misericordia, pax a deo patre et Iesu Christo domino*

25—p. 160, 1 I et II Tim. 1, 2

1 reflectunt] replectunt OE, reflectunt O^2 ab omni labe] abhominabile c **3** roborabitur] dabitur TV *edd.* dare] donare B_1R **6** patre nostro B_1R **7** domino nostro *om.* B_1R, nostro *om.* $TSVUL_2$ **9** intelligamus BZ **10** quid aliud est B, quid aliud sunt TB_1RS dei donum sunt TVU **12** Ideo et $TSVU$ trinitas inseparabilis TV **13** unitas B *edd., om. cett.* **14—15** excepta] accepta U **16** dicit B_1 **20** quoquo modo] quomodo B_1Rc **21** ista] haec c **22** dubitatione B_1c **23** Thimotheum R, Tymotheum V **24** interponat $OZSUc$ **25** gratia et misericordia et pax TSU et pax TV christo iesu B_1RSUc

nostro. (6) Quo enim familiarius eo dulcius quodammodo scribens ad Timotheum id verbum interposuit, quo plane aperitur atque ostenditur non meritis operum priorum sed secundum misericordiam dei nobis dari spiritum sanctum, ut et peccatorum abolitio fiat, quibus seiungebamur a deo, et reconciliatio, ut illi inhaereamus.

12. Nec aliae apostolorum epistolae, quas usus ecclesiasticus recipit, parum nos admonent de ista trinitate in principiis suis. (2) Nam Petrus ita dicit: *Gratia vobis et pax adimpleatur,* deinde statim subicit: *Benedictus deus et pater domini nostri Iesu Christi,* ut per gratiam et pacem spiritu sancto intellecto patris et filii commemoratio animum de trinitate commoneat. (3) Et in alia sic ait: *Gratia vobis et pax multiplicetur in recognitione dei et Christi Iesu domini nostri.* (4) Iohannes autem nescio quam ob causam omisit tale principium, sed plane trinitatis commemorationem nec ipse neglexit pro gratia et pace societatem interponens: *Quod ergo vidimus,* inquit, *nuntiamus et vobis, ut et vos societatem habeatis nobiscum et societas nostra sit cum patre et filio eius Iesu Christo.* (5) In secunda vero illis, quae ad Timotheum sunt, consonat dicens: *Sit vobiscum gratia, misericordia, pax a deo patre et Iesu Christo filio patris.* (6) In tertiae principio de trinitate penitus tacetur, credo, quod sit omnino brevissima. Sic enim incipit: *Senior Gaio dilectissimo, quem ego diligo in veritate.* Quam veritatem

---

9—11 I Petr. 1, 2—3 **13—14** II Petr. 1, 2 **17—19** I Ioh. 1, 3 **21—22** II Ioh. 1, 3 **23—24** III Ioh. 1, 1

---

2 Thimoteum RM, Tymotheum V verbum] uerum O quo] quod OZB_1RSUc **3** aperitur] appetitur c **5** quibus] qua OB_1RSEc seiungebantur c a domino c **8** recepit c **10** subiecit BB_1R **13** sic] sicut B_1R et pax *om.* B_1R **13—14** ex recognitione E, et ad recognitionem O **14** iesu christi OV **15** omisit] commisit MF, *om.* E **17** uidimus *ex* uidi *corr.* O^2 **18** inquit *om.* TV et vobis] et *om.* $TSVU$, ex uobis L_1MF et ut L_1MF nobiscum] uobiscum c **20** illi B_1R, illius M qui ad Timotheum consonat Z, quae est ad Timotheum B_1R, quia ad Timotheum consonat L_1F **21** pax *om.* B_1Rc **22** tacet E **24** Gayo R

pro ipsa trinitate positam puto. (7) Iudas nominato deo patre et domino Iesu Christo ad intelligendum spiritum sanctum, hoc est donum dei, tria verba ponit; sic quippe incipit: *Iudas Iesu Christi servus, frater autem Iacobi, in deo patre dilectis et Iesu Christo conservatis, vocatis, misericordia vobis et pax et caritas adimpleatur.* (8) Gratia enim et pax sine misericordia et caritate intelligi non potest. Iacobus autem usitatissimum exordium fecit epistolae ita scribens: *Iacobus dei et domini nostri Iesu Christi servus duodecim tribubus, quae sunt in dispersione, salutem.* (9) Credo considerans salutem non esse nisi in dono dei, ubi gratia et pax. Et quamquam ante hoc verbum nominaverit deum et dominum nostrum Iesum Christum, tamen, quia nulla gratia et nulla pace salvi fiunt homines, nisi quae est a deo patre et domino Iesu Christo, sicut Iohannes in tertia veritatem, sic iste salutem pro ipsa trinitate posuisse mihi videtur.

13. Quo loco prorsus non arbitror praetereundum, quod pater Valerius animadvertit admirans in quorundam rusticanorum collocutione. Cum alter alteri dixisset: salus, quaesivit ab eo, qui et latine nosset et punice, quid esset salus; responsum est: tria. (2) Tum ille agnoscens cum gaudio salutem nostram esse trinitatem concinentia linguarum non fortuitu sic sonuisse arbitratus est, sed occultissima dispensatione divinae providentiae, ut cum latine nominatur salus a Punicis intelligantur tria, et cum Punici lingua sua tria nomi-

---

3—6 Iud. 1, 1—2 **8—10** Iac. 1, 1

---

5 conseruatis et uocatis *B edd.*, uocatis sanctis O^2 **6** enim et] et *om.* *VU*, et enim L_2M **9** tribus *Bc* **11** dono] domo EVL_2M **13** et tamen *V* tamquam quia *U* **14** a deo est *c* **18** animaduerterit *EU* quorundam] quadam *c* **19** collocutione] collatione *R* cum enim *TV* **20** qui et] quid *E* **22** concinentia] continentiam *OR*, conuenientiam *B*, consonantia *TSVU*, continentia L_2, continenti et *M* **23** fortuito OB_1REL_1F, fortuido *M* **25** intelligitur *B*, intelliguntur *O*, intelligantur O^2 et *om.* *OSEU*

nant, latine intelligatur salus. (3) Chananaea enim, hoc est Punica mulier de finibus Tyri et Sidonis egressa, quae in evangelio personam gentium gerit, salutem petebat filiae suae, cui responsum est a domino: *Non est bonum panem filiorum mittere canibus.* (4) Quod crimen obiectum illa non negans tamquam de confessione peccatorum impetratura salutem filiae, hoc est novae vitae suae: *Ita*, inquit, *domine, nam et canes edunt de micis, quae cadunt de mensa dominorum suorum.* (5) Tria enim mulieris lingua salus vocantur, erat enim Chananaea. Unde interrogati rustici nostri, quid sint, punice respondentes: Chanani, corrupta scilicet sicut in talibus solet una littera, quid aliud respondent quam: Chananaei? (6) Petens itaque salutem trinitatem petebat, quia et Romana lingua, quae in salutis nomine trinitatem Punice sonat, caput gentium inventa est in adventu domini; et diximus Chananaeam mulierem gentium sustinere personam. Panem autem appellans dominus id ipsum quod a muliere petebatur, quid aliud quam trinitati attestatur? (7) Namque alio loco eandem trinitatem in tribus panibus intelligendam esse apertissime docet. Sed haec verborum consonantia sive provenerit sive provisa sit, non pugnaciter agendum est, ut ei quisque consentiat, sed quantum interpretantis elegantiam hilaritas audientis admittit.

1–8 *cf.* Matth. 15, 22–27 **4–5** Matth. 15, 26 **7–8** Matth. 15, 27

---

2 et *om. Zc* Sydonis *RVEUc* **4** cui] cur B_1 bonum sumere *E* **5** et mittere *E* **6** confessione] confusione *O* **9** lingua mulieris *OTEVU* uocatur *EVU* **9–10** erant enim Chananaei B_1R **10** quid sit OB_1RSUL_1MF, qui sunt L_2 cum punice *TV* **11** respondent *OTRS EVUc*, *om.* B_1 chanei B_1R, chaemani *TSV*, chaemam *U* **12** chanai B_1, canai *R*, chanani *OEMF*, chanam *U* **13** Petens] Petrus *B* **14** quae *om. O* **17** id ipsum quod] at ipsum qui O^2 **19** intelligenda *c* **20** consonantia uerborum *E* sonantia L_2F **22** consentiat] sentiat B_1 **22–23** elegantia *R*, elegantis *M* **23** hilaritas] hylarantium hylaritas *Z*, hylaritas *VU*

14. Illud sane magna intentione animi considerandum et totis viribus pietatis amplectendum satis apparet, quoniam, si gratia et pax ad implendam trinitatis commemorationem sic ab apostolo ponitur, ac si sanctum spiritum nominet, ille peccat in spiritum sanctum, qui desperans vel irridens atque contemnens praedicationem gratiae, per quam peccata diluuntur, et pacis, per quam reconciliamur deo, detrectat agere poenitentiam de peccatis suis et in eorum impia atque mortifera quadam suavitate perdurandum sibi esse decernit et in finem usque perdurat. (2) Quod ergo ait dominus dimitti homini, si verbum dixerit adversus filium hominis; si autem verbum dixerit adversus spiritum sanctum non ei dimitti neque hic neque in futuro saeculo, sed reum esse aeterni peccati non negligenter audiendum est. (3) Constituamus enim aliquem Latinae linguae ignarum, cum illo audiente pronuntiatus fuerit ab aliquo spiritus sanctus, quaerentem, quid rerum significetur sub isto syllabarum sono, ab aliquo autem deceptore vel irrisore impio responderi aliquid aliud, quodlibet vile et abiectum, ut quaerentem decipiat, sicuti a talibus fieri solet ridendi gratia, illum autem per ignorantiam contempsisse hoc nomen, dum nescit, quid significet, et aliqua etiam in hoc convicia iactitasse; neminem esse arbitror tam vanum et inconsideratum, qui hunc hominem ullo crimine impietatis aspergat. (4) At contra si tacito nomine res ipsa verbis, quibus potest, ad quaerentis intelligentiam perducatur, tum vero, si aliqua contumeliose in

---

2–3 quoniam] quia B_1R **4** sic] sicut *c* nominasset *B edd.* **7** reconciliemur *O* **9** sibi *om. TV* **10** ergo] autem B_1R **11** *post* homini *add.* si peccauerit contra patrem et filium *E* si–hominis *om. O* **12** verbum *om. c* **13** esse *om. E* **15** enim *om. E* **17** quaerere *OBZB*$_1$*Rc* **19** vile et] uidet *ZB*$_1$*c*, uidelicet *R* ut] sicut *O* **21** dum] domini *U* **23** consideratum *O*, in *add.* *O*^{2} **24** aspergat] arguat *R* tacito] cito *O* **25** quaerentis] inquirentis *SU* **26** si aliqua *om.* B_1V contumeliosa *OBE*

tantam sanctitatem vel verba vel facta protulerint, reus tenebitur. (5) Quae cum ita sint, manifestum esse arbitror eum, qui hoc nomine audito aliam pro alia rem significari putaverit et adversus eam rem, quam significari hoc nomine credidit verbum dixerit, non hunc sic peccare, ut adversus spiritum sanctum verbum dixisse iudicetur. (6) Itaque si quisquam quaerens, quid sit spiritus sanctus, audiat ab imperito hunc esse filium dei, per quem facta sunt omnia, qui etiam certa opportunitate temporis de virgine natus sit et occisus a Iudaeis et resurrexerit, quibus auditis vel neget vel irrideat, quae dicta sunt, non eum sic teneri putandum est, ac si verbum adversus spiritum sanctum dixerit, sed potius adversus filium dei vel filium hominis, sicut et vocari et esse dignatus est. (7) Non enim, quid sit imperito per vocem propositum sed per rationem expositum, considerandum est. Quia ille, cum maledicta proferret, ei utique maledicebat quem sibi enarratum cogitatione intuebatur. Quodlibet autem vocaretur, utrum res ipsa veneranda an neganda vel vituperanda esset, hoc quaeritur. (8) Hoc modo etiam si quispiam quaerat, quid sit Iesus Christus, et ea quaerenti respondeantur, quae non in filium dei sed potius in spiritum sanctum conveniunt, quibus auditis ille blasphemet, non utique adversus filium, sed adversus spiritum sanctum verbum dixisse tenebitur.

15. Sed si transitorie ac negligenter attenderimus quod dictum est: *Si quis verbum dixerit adversus spiritum sanctum,*

25—p. 165, 1 Matth. 12, 32

---

1 vel *pr. om. VU* protulerit *O* **2—3** eum qui hoc] cum per hoc *U* **3** re *BF* **5** non] in *c* si peccare B_1, peccare sic *c* **6** itaque] ita quoque *TV* **7** quaerens] conquires *E*, quaeres L_2 sanctus *om. c* **9** occisus sit *TSVU* **10** resurrexit BB_1Vc **14** quid] qui *c* **14—15** sed—expositum *om. OEVU* **15** consideratum *O* **16** maledicto *E* ei] et *Zc*, eum B_1R **16—17** enarratum] enarrant L_1, enarrauit L_2MF **17** in cogitatione *BZ*, cogitationibus *E* quolibet *E* **19** quispiam] quisquam *c* quid] quis *OBE* **20** ea] ita B_1 **24** attendemus L_2, attenderemus *MF*

non remittetur ei neque in hoc saeculo neque in futuro, quis inveniri poterit, cui veniam peccatorum dederit deus? (2) Nam et pagani qui appellantur, etiam nunc totam nostram religionem, quia iam ferro et caedibus prohibentur, maledictis contumeliisque insectantur et, quicquid de ipsa trinitate dicimus, negando et blasphemando contemnunt. (3) Non enim excipiunt sibi spiritum sanctum, quem venerentur, ut in cetera saeviant, sed simul adversus omnia, quaecumque sollicite de trina dei maiestate loquimur, quanto possunt furore impietatis, oblatrant. Nam neque de ipso deo patre digna sentiunt, quem partim penitus negant, partim sic fatentur, ut de illo falsa fingendo non utique illum sed sua figmenta venerentur. (4) Multo magis ergo, quod de filio dei vel de spiritu sancto dicimus, suo impio more deridere quam nostra pia societate colere maluerunt. Quos tamen, quantum possumus, adhortamur ad Christum cognoscendum et per ipsum patrem deum summoque et vero imperatori militandum esse suademus eosque promissa impunitate praeteritorum omnium peccatorum invitamus ad fidem. (5) Qua in re satis iudicamus etiam si quid adversus spiritum sanctum in sua sacrilega superstitione dixerunt, cum christiani facti fuerint, sine ulla caligine dubitationis ignosci. Iudaei vero quales adversus spiritum sanctum fuerint, testis est Stephanus, quem ipso spiritu sancto plenum lapidaverunt, cum illa omnia, quae in eos dixit, ipse spiritus dixerit. (6) In quibus verbis apertissime

---

1 ei *om. Z* in hoc saeculo] hic *TV* **3** nunc totam] totam nunc *E*, non totam *U* **4** et maledictis *V*, maledictisque *F* **5** de *om. c* **6** diximus *U* **7** enim] sibi *F* excipiunt] accipiunt *U* **9** sollicite *om. OTSEVU* trina *om.* B_1R dei doctrina magistate *Z* **11** digne *OSEVU* **15** colere] credere *E* **16** cognoscendum christum *E*, christum agnoscendum *TVU* **17** deum patrem *O*B_1R, patri deo *TSVU* **18** suadeamus *SEU* **20** iudicamus] indicamus B_1R adversus] in *c* **21** fuerint facti B_1R **23–24** ipso spiritu sancto plenum *B*, sancto spiritu plenum *Z*$B_1RSL_1L_2F$, sancto ipso spiritu plenum *OEVU*, sancto plenum spiritu *M* omnia *om. O*

dictum est Iudaeis: *Vos semper restitistis spiritui sancto.* In illo tamen numero Iudaeorum resistentium spiritui sancto et non ob aliud Stephanum vas eius, nisi quod eo plenus erat, lapidantium etiam Paulus apostolus erat in manibus omnium, quorum vestimenta servabat, quod sibi postea etiam poenitendo increpitat eo ipso spiritu iam plenissimus, cui primo inanissimus resistebat, et paratus iam lapidari pro talibus dictis, qualium praedicatorem ipse lapidaverat. (7) Quid Samaritani? nonne ita spiritui sancto adversantur, ut ipsam prophetiam penitus conentur extinguere, quae per spiritum sanctum ministrata est? (8) Quorum tamen saluti et ipse dominus attestatur in eo, qui de leprosis decem mundatis solus reversus est, ut ageret gratias, cum esset Samaritanus, et in illa muliere, cum qua ad puteum sexta hora locutus est, et eis, qui per illam crediderunt. (9) Post domini autem ascensionem sicut in Actibus apostolorum scriptum est, quanta gratulatione sanctorum recepit Samaria verbum dei? (10) Simonem quoque magum arguens Petrus apostolus, quod tam male de spiritu sancto senserit, ut eum venalem putans pecunia sibi emendum poposcerit, non tamen ita de illo desperavit, ut veniae locum nullum relinqueret, nam benigne etiam, ut eum poeniteret, admonuit. (11) Ipsa denique catholicae ecclesiae tam insignis auctoritas, quae in eodem dono spiritus sancti omnium sanctorum mater toto fecunda orbe diffunditur, cui umquam haeretico vel scismatico spem

---

1 Act. 7, 51 **12–13** in–Samaritanus *cf.* Luc. 17, 15–16 **14–15** et in–crediderunt *cf.* Ioh. 4, 7; 4, 42 **18–22** *cf.* Act. 8, 9–22

---

1 Iudaeis *om.* B_1R **2** illo tamen *om.* *V* **3** et *om.* *O* aliud] alium *c* quod eo *codd.*, quod ipse eo *edd.* **4** apostolus *om.* *O* **5** quod ipse sibi *TV* **9** ipsam] etiam B_1R, ipsi ita *V* **11** salutem *O* et *om.* *OU* **12** de *om.* *B* decem leprosis *B* **13** unus solus B_1R **15** et] uel TB_1VL_1 **17** recipit $ZREL_2M$ **18** Symonem *EVU* **20** pecuniam *c* posceret *R* **21** desperat *O*, desperabat *E* **25** umquam] quam *E*, numquam *F*

liberationis, si se corrigat, amputavit? (12) cui placandi dei aditum clausit? Nonne omnes ad ubera sua, quae superbo fastidio reliquerunt, cum lacrimis revocat? Quis vero vel de principibus vel de gregibus haereticorum invenitur, qui non adversetur spiritui sancto? Nisi forte quisquam tam perverse sentit, ut arbitretur eum teneri reum, qui adversus spiritum sanctum aliquid dixerit, eum vero, qui adversus spiritum sanctum multa fecerit, non teneri. (13) Qui autem tanta evidentia contra spiritum sanctum pugnant quam illi, qui adversus ecclesiae pacem superbissimis contentionibus saeviunt? Sed si de verbis quaestio est, quaero utrum nihil dicant adversus spiritum sanctum, cum alii eum, quod ad ipsum proprie pertinet, omnino non esse asseverent, sed ita esse unum deum, ut idem ipse pater, idem ipse filius, idem ipse spiritus sanctus appelletur; (14) alii fateantur quidem esse spiritum sanctum sed aequalem filio vel omnino esse deum negent, alii unam quidem et eandem trinitatis substantiam esse fateantur, sed de ipsa divina substantia tam impie sentiant, ut eam commutabilem et corruptibilem putent, ipsumque spiritum sanctum, quem dominus discipulis se missurum esse promisit, non quinquagesimo die post eius resurrectionem, sicut apostolorum acta testantur, sed post trecentos fere annos per hominem venisse confingant; (15) alii similiter adventum eius, quem tenemus, negent et eum prophetas in Phrygia, per quos tanto post loqueretur, elegisse

21—22 *cf.* Act. 2, 1—4

1 liberationis] liberatoris *V* corrigeret *TEVU* **2** ubera] uerba *c* quae eam superbo *B* **3** deliquerunt *O*, relinquerunt *U*, relinquerent *c* **4** gregibus] regibus *B* haereticorum] hircorum B_1R **7—8** aliquid—sanctum *om. Ec* **9** repugnant *E*, pugnat *V* **14** ut] et *V* idem ipse pater *om. V* idem] id est *U* **15** alii quidem fateantur *c* **16** esse *pr. om. c* **16—17** deum esse *Ec* **18** esse—substantia *om. OTSEVU* **18** a diuina L_1L_2F, et diuina *M* **19** putant EL_1F **20** sanctum spiritum ZB_1RV **23** venisse confingant] ueris se confragant *V* **24** eum] ei *c* **25** in prophetas *c* frigia *OZc*, phrisia B_1, Phrigia *RVU*, syrgia *E*

contendant, alii sacramenta eius exsufflent et baptizatos in nomine patris et filii et spiritus sancti denuo baptizare non dubitent. (16) Sed ne pergam per singula, quae sunt innumerabilia, his certe omnibus, quos pro tempore breviter attigi, ad sponsam Christi redeuntibus et errorem atque impietatem poenitendo damnantibus nulla catholica disciplina negandam ecclesiae pacem et claudenda viscera misericordiae iudicavit.

16. Quod si quisquam tunc putat verbum dici adversus spiritum sanctum, cum ab eo dicitur, cui iam per baptismum dimissa peccata sunt, attendat nec talibus per ecclesiae sanctitatem auferri poenitentiae locum. (2) Si enim propterea credit non dari veniam, quia gratia fidei sacramentisque fidelium iam perceptis non potest dici peccasse ignorantia, videat aliam causam esse, cum dicitur propterea non ignosci, quia non ignorantiae tempore peccatum est, et aliam causam esse, cum dicitur propterea non ignosci, quia verbum dixit adversus spiritum sanctum. (3) Si enim sola ignorantia veniam meretur et ignorantia non accipitur, nisi antequam quisque fuerit baptizatus, non solum si adversus spiritum sanctum, sed etiam si adversus filium hominis post baptismum dixerit verbum, et omnino si qua fornicatione vel homicidio vel ullo flagitio aut facinore post baptismum sese maculaverit, non potest poenitendo curari. (4) Quod qui senserunt, exclusi sunt a communione catholica satisque iudicatum est eos in illa crudelitate divinae misericordiae participes esse non posse. (5) Si autem illud solum, quod adversus spiritum

---

2 baptizari *OSE* **3** dubitant *OZSEUc* **5** atque] ac *OU*, et *F* **6** negandam esse *U*, neganda *c* **9** dicatur *c* **10** sunt peccata *BM* **12** credidit *V* dari veniam quia] dare ueniam ei qui *V*, dare ueniam ei quia *U* **13** peccasse ignorantia *V edd.*, ignorantia *om. R*, peccatum ignorantiae *cett.* **14** esse *om. V* **15** non *om. BZ* **15—16** non—quia *om. c* **19** si *BV*, *om. cett.* **23** curari] recurari *OZB*$_1$*Rc* **24** catholica satisque] catholicae salutis quia *O*, catholica salutisque *E* est *om. B*$_1$*R* **25** in illa] nulla *E* crudelitate] creduli-tate *RU*

sanctum dicitur, sine venia esse post acceptum baptismum putatur, primo dominus, cum inde loqueretur, nullum tempus excepit sed regulariter ait: *Qui dixerit verbum adversus spiritum sanctum, non remittetur ei neque in hoc saeculo neque in futuro.* (6) Deinde Simon, quem paulo ante commemoravi, iam baptismum acceperat, cum spiritum sanctum turpissimo mercatui subditum credidit, cui correpto a se Petrus tamen consilium poenitendi dedit. (7) Quid autem agimus de his, qui cum baptismi sacramenta pueri vel etiam infantes perceperint, postea negligenter educati per ignorantiae tenebras vitam turpissimam ducunt nescientes omnino, quid christiana disciplina iubeat aut vetet, quid polliceatur et quid minetur, quid credendum, quid sperandum, quid diligendum sit; (8) num audebimus peccata eorum propterea non ignorantiae peccata deputare, quia baptizati peccaverunt, cum omnino ignorantes et omnino, quemadmodum dicitur, ubi caput haberent, nescientes in magno errore peccaverint?

17. Quod si eo tempore cum scientia quisque peccasse dicatur, quo scit malum esse quod facit et tamen facit, cur hoc in spiritum sanctum solum, non etiam in dominum Iesum Christum irremissibile iudicatur? (2) Aut si hoc ipsum esse creditur peccare vel verbum dicere adversus spiritum sanctum, quodlibet peccatum cum scientia committere, ut, quicquid homines ignorando peccant, in filium peccare, quicquid autem scientes peccant, in spiritum sanctum peccare iudicentur, quaero, quis nesciat malum esse verbi gratia corrumpere

3–5 Matth. 12, 32

1 baptismum acceptum *EMF* **3** regulariter] generaliter B_1R **5** Symon *ZREVU* **6** sanctum spiritum *OSE*, sancto spiritu *U* **8** agimus *om. OTSEVU* **9** etiam uel B_1R, etiam *om. B* **10** educati] seducati *O* **12** vetet] ueniet c, uetet et *OSVU*, uetet aut *E* **14** num] non B_1V audebimus] audiuimus *OE* **15** peccata *om. TV* peccarunt *TE VU* omnino *om. c* **17** haberentur *SU*, haberetur *V* **18** cum scientia] conscientia *c* **19** dicatur] iudicatur *OSEVU* **21** irremissibile] et remissibile *Zc*, inremissibile *OEU*

pudicitiam uxoris alienae, vel eo ipso certe, quod hoc in sua coniuge nollet perpeti, aut fraudare quemquam in negotio aut circumvenire mendacio aut opprimere testimonii falsitate aut auferendae rei eius causa insidiari et occidere quempiam, et si quid omnino est, quod sibi ab altero fieri non vult, et si fieri senserit, toto corde indubitanter accusat? (3) Aut si haec ab ignorantibus fieri dicimus, quid inveniemus, in quo scientes homines peccare videantur? (4) Restat ergo, ut si hoc est peccare in spiritum sanctum, peccare cum scientia, illis peccatis, quae commemoravi, negetur poenitendi locus, quoniam peccato in spiritum sanctum omnem spem veniae dominus amputavit, quod si regula christiana respuit omnesque illos, qui sic peccant, ad correctionem vitae vocare non cessat. (5) Adhuc quaerendum est, quid sit peccare in spiritum sanctum, cui peccato venia nulla conceditur.

18. An forte non est dicendus cum scientia peccare, qui peccatum ipsum malum esse novit, et tamen deum voluntatemque eius ignorans peccat? (2) Quod enim videtur et ad Hebraeos dicere, cum dicit: *Voluntarie enim peccantibus nobis postquam accepimus scientiam veritatis, non adhuc relinquitur pro peccatis sacrificium.* (3) Parum enim erat, si tantummodo diceret: *Voluntarie peccantibus nobis*, nisi adderet: *postquam accepimus scientiam veritatis*, in qua utique deus voluntasque eius cognoscitur. (4) Quae scientia videtur congruere dominicae illi sententiae, cum ait: *Servus ignorans voluntatem domini*

19—23 Hebr. 10, 26 **25—p. 171, 3** Luc. 12, 47—48

---

1 ipso] ipse *c* **4** auferendae] aut ferende *E*, auferenda *c* rei *om. O* eius *om.* BB_1Rc quempiam] quemquam ZB_1R **7** inuenimus ZVL_1L_2 **12** respuitur $OZSV$ **13** correctionem] correptionem *O* **18—19** enim et ad hebreos uidetur dicere *Z* **18** et *om.* $TSEVUc$ **19** dicitur *E* nobis peccantibus *Z* **20** scientiam accepimus *E* **24** scientia BU, sententia *cett.* videtur *om.* B_1 congruere uidetur *R* **24—25** illi dominice *E*

sui et faciens digna plagis vapulabit pauca; servus autem sciens voluntatem domini sui et faciens digna plagis vapulabit multa, (5) ut hoc putemus dictum esse, quod dictum est: *vapulabit pauca,* tamquam si diceret, leviter emendatus ad veniam pertinebit; in eo vero, quod dictum est: *vapulabit multa,* sempiternum supplicium intelligatur, quod minatur peccantibus in spiritum sanctum, quibus dicit numquam posse dimitti peccatum, ut hoc sit peccare in spiritum sanctum cognita dei voluntate peccare. (6) Quod si ita est, cogitari oportet et discuti prius, quando cognoscatur voluntas dei. (7) Nonnulli enim et ante perceptum baptismi sacramentum cognoverunt eam. Nam et Cornelius centurio voluntatem dei utique apostolo Petro docente cognovit et ipsum spiritum sanctum manifestissimis coattestantibus signis, antequam baptizaretur, accepit, quamquam non ideo sacramenta illa contempserit sed multo certius baptizatus sit, ut etiam ipsa sacrosancta signacula, quorum res in eo praecesserat, ad perficiendam scientiam veritatis percipere nullo modo moraretur. (8) Multi autem nec post acceptum baptismum curant cognoscere voluntatem dei. Quapropter quisquis ante baptismum cognita dei voluntate peccaverit, non possumus dicere aut ullo modo

---

10—18 *cf.* Act. 10

---

1 et non faciens B_1RSEL_2 paucis $TSEVUL_2$ **2** et faciens] et non faciens ZTB_1RSEVU, *om.* L_2, faciens M **3** multis TSE^2UL_2, paucis multis V, *om.* L_1MF ut] et OSU dictum esse] dignum esse B_1 **4** paucis $TSVUL_2$ **4—5** tamquam—vapulabit *om.* O **4** leviter] leniter BV emendatus] enim datus c **5** vapulabit] uapulauit B, *om.* ZB_1R multis TSE^2VUL_2, *om.* L_1MF **7** dimitti posse $OTSEVU$ **9** cogitare E **10** cognoscitur c **11** sacramentum baptismi c **12** et Cornelius et centurio R **13** docente] dicente O **14** coattestantibus] attestantibus TV, contestantibus MF **15** accepit] excepit SVU **16** certius] cercior BZB_1Rc **17** signacula quae quorum B_1R in eo] in ipso V, inde eo M praecesserant ZB_1Rc **19—20** curant—baptismum *om.* TV **20** quisquis] quis ZR, qui B_1, si quis c **21** peccaverit] cum peccant V

credere, cum ad baptismum accesserit, non ei dimitti omnia, quaecumque peccavit. (9) Huc accedit quod cum voluntas dei in diligendo deo et proximo breviter insinuetur credentibus, ita ut in his duobus praeceptis tota lex pendeat et omnes prophetae, dilectionem autem proximi, id est, (10) dilectionem hominis usque ad inimici dilectionem nobis dominus ipse commendat. (11) Et videmus, quam multi iam baptizati et vera esse ista fateantur et tamquam domini praecepta venerentur, cum autem perpessi fuerint alicuius inimicitias, ita rapiuntur animo ad ulciscendum et tantis inardescunt facibus odiorum, ut nec prolato et recitato evangelio placari possint, et talibus hominibus iam baptizatis ecclesiae plenae sunt. (12) Quos tamen spirituales viri fraterne admonere non cessant et in spiritu lenitatis instanter instruunt, ut huiusmodi temptationibus occurrere ac resistere parati sint et magis diligant in Christi pace regnare quam de inimici oppressione laetari. (13) Quod inaniter fieret, si talium peccatorum nulla spes veniae, nulla poenitentiae medicina remaneret. (14) Et certe caveant, qui hoc sentiunt, ne David patriarcham divina electione probatum atque laudatum ignorasse affirment voluntatem dei, cum alienae coniugis amore perculsus etiam maritum eius decipiendum necandumque curavit, de quo tamen scelere, cum esset primo sua, deinde prophetae voce

4–5 ut–prophetae *cf.* Matth. 22, 37–40; *cf.* Exp. Rom. 75, 2 **5–7** *cf.* Matth. 5, 44; *cf.* Exp. Rom. 71, 1 **13–14** quos–instruunt *cf.* Gal. 6, 1 **18–p. 173, 2** *cf.* II Reg. 11 et 12

1 accesserint *TV* non ei] aut non eis *TV* **2** peccauerint *TV* cum *om. B edd.* **3** deum et proximum *c* **4** omnes *om. TEV* **5** prophetae] prophetiae *c* autem *om.* B_1 **6** ipse dominus *V* dominus *om. E* **7** commendet *V* et *om. TV* uideamus *TV* **8** ista] ita *R*, *om. E* **8–9** uenerantur *OBZ* **9** autem *om. V* **10** animo rapiuntur *R*, rapiantur *TV* inardescant *E* **12** talibus] aliis *E* plenae ecclesiae B_1 **14** instanter *om. c* **15** sint] sunt *R* **16** diligunt *c* in *om. OTSEVU* **17** laetari] iactari *c* **19–20** divina electione] diuine lectione *E*, diuina lectione *c* **21** percussus B_1V

damnatus, poenitendi humilitate et peccati confessione liberatus est. (15) Sed plane vapulavit multa et exemplo suo docuit intelligi non ad sempiternam poenam sed ad severiorem disciplinam pertinere, quod dictum est a domino: *Qui autem novit voluntatem domini sui et facit digna plagis, vapulabit multa.*

19. Nam et illud ad Hebraeos, qui diligentius pertractant, sic intelligunt, ut non de sacrificio contribulati per poenitentiam cordis accipiendum sit, quod dictum est: (2) *Non adhuc pro peccatis relinquitur sacrificium*, sed de sacrificio, de quo tunc loquebatur apostolus, id est holocausto dominicae passionis, quod eo tempore offert quisque pro peccatis suis, quo eiusdem passionis fide dedicatur et christianorum fidelium nomine baptizatus imbuitur, ut hoc significaverit apostolus non posse deinceps eum, qui peccaverit, iterum baptizando purgari. (3) Quo intellectu non intercluditur poenitendi locus, ita sane, ut eos, qui nondum baptizati sunt, nondum plenam scientiam veritatis accepisse fateamur. (4) Ex quo conficitur, ut omnis, qui scientiam veritatis accepit, etiam baptizatus intelligatur, non autem omnis baptizatus etiam scientiam veritatis acceperit propter quorundam posteriorum provectum vel miserabilem negligentiam, et tamen illud sacrificium, de quo loquebatur, id est holocaustum domini, quod tunc pro unoquoque offertur quodammodo, cum eius nomine in baptizando signatur, iterum si peccaverit, offerri non potest. (5) Non enim possunt denuo baptizari, qui semel baptizati sunt, quamvis etiam post baptismum per

5—6 Luc. 12, 48 **10** Hebr. 10, 26

1 et] atque *E* peccati] peccandi *SU* **2** uapulabit *O* **5** domini sui uoluntatem *F*, voluntatem *om.* L_1L_2M et non facit SL_2 **6** uapulauit *OM* multis EL_2 **7** qui *om. V* **9** cordis *om. O* **11** holocaustum *O* **14—15** significaret *B*, significarit *OSEU* **16—17** intercluditur] interdicitur *c* **17** nondum] non *TSVU*, *om. E* **18** fateantur B_1Rc **19—20** accipit B_1Rc **21** accepit *BSVF* **22** posteriorem *OVc* provectum] profectum BB_1R, prouentum *M* **25** in] iam *c* peccauerint ZB_1R

ignorantiam veritatis peccaverint. (6) Ita fit, ut quoniam sine baptismo nemo recte dicitur accepisse scientiam veritatis, omnis qui accipit eam non ei relinquatur pro peccatis sacrificium, hoc est non possit denuo baptizari, nec tamen omnis, qui non accipit per doctrinam scientiam veritatis, debeat arbitrari posse pro se illud offerri sacrificium, si iam oblatum est, id est, (7) si iam eiusdem veritatis post baptismum sacramenta percepit, non potest iterum baptizari, tamquam si diceremus omnem hominem non esse quadrupedem non ideo tamen omne animal, quod homo non est, etiam quadrupes esse. (8) Eos enim, qui iam baptizati fuerint, curari melius dicimus per poenitentiam, non renovari, quia renovatio in baptismo est, ubi quidem operatur poenitentia sed tamquam in fundamento. (9) Manente itaque fundamento recuperari aedificium potest, si autem fundamentum iterare quis voluerit, totum aedificium subvertat necesse est. (10) Propterea hoc dicit Hebraeis, qui ex novo testamento ad sacerdotium vetus declinasse videbantur: *Ideoque remittentes*, inquit, *initii Christi verbum in consummationem respiciamus non iterum iacientes fundamentum poenitentiae a mortuis operibus et fidei in deum, lavacri doctrinae, impositionis manus, resurrectionis etiam mortuorum et iudicii aeterni.* (11) Ista omnia in baptismo traduntur, quae negat esse repetenda utique in consecrandis fidelibus. Nam in verbi dei tractatione atque doctrina non iterum tantum sed saepius dicenda sunt, sicut rerum, de quibus disseritur, opportunitas flagitat.

18–22 Hebr. 6, 1–2

3 accepit *OBTEV* **4** possit] posse *ZV*, possint *F* et nec *R* **5** non *om. V* accepit *OBEV* **7** iam *om. E* post] per TB_1RV *edd.* **8** sacramentum B_1 potest *corr. ex* post O^2 **10** est *om. O* **10–11** quadrupedem *OU* **11** esse] esset ZB_1Rc iam] cum *O* **12** non *om. c* quia] quid *V* **14** recuperari] recurari $OBZB_1RE$ **16** subuertit *O*, subuertere *M* **18** initii] initio *B*, inicium *E* **19** consummatione *ZSEUc* **20** fide *Ec* **22** mortuorum etiam *c* et *om. V* **22–23** baptismum *E*

20. An vero iam illud occurret, ut non iam, si quodlibet peccatum sciens admiserit, sed si proprie peccatum in spiritum sanctum sciens admiserit, tunc non habere veniam iudicetur? (2) Quo loco quaeri potest, utrum scirent Iudaei per spiritum sanctum operari dominum, quando eum in principe daemoniorum daemonia excludere blasphemabant? (3) Miror autem, quomodo possent in illo spiritum sanctum cognoscere, cum ipsum dominum filium dei esse nescirent in illa scilicet caecitate, *quae ex parte Israel facta est, donec plenitudo gentium intraret.* (4) De qua opportunius suo loco domino adiuvante atque permittente tractabitur. Deinde si diiudicatio spirituum illa intelligitur, qua quisque diiudicat, utrum in quoquam spiritus sanctus an fallaciae spiritus operetur, haec autem diiudicatio certo quodam tempore per spiritum sanctum fidelibus datur, sicut alio loco idem apostolus dicit. (5) Quomodo poterant infideles Iudaei sine isto munere diiudicare, utrum per spiritum sanctum dominus operaretur, et tamen in eis, ut iusta poena ferirentur, apertissima indicia malevolentiae claruerunt, cum et falsos testes in eum compararunt, et submiserunt simulatores, qui eum in verbo caperent, (6) et cum tremenda mirabilia, quae in eius resurrectione facta sunt, eis renuntiarentur, famam falsam disseminare ac

---

5—6 quando—blasphemabant *cf.* Matth. 9, 34 **9—10** Rom. 11, 25 **13—15** haec—datur *cf.* I Cor. 12, 10 **19** falsos—compararunt *cf.* Matth. 26, 59—60 **20** et—caperent *cf.* Matth. 22, 15—17 **21—p. 176, 1** et—sunt *cf.* Matth. 28, 11—13

---

1 non iam] iam *om.* BZB_1Rc, nisi E quolibet O **2** peccatum—admiserit *om.* EV **5** principem U **7** possunt B_1 **9** in israel BZB_1RUc **10** qua] quo B_1c **11** diiudicatio] iudicatio TV **12** diiudicatur Zc **13** an] aut R fallaciae] facile c operatur ZB_1R **14** diiudicatio] iudicatio E quodam] quidem c **16** infideles *om.* ZRc sine *om.* ZB_1Rc **18** ut in eis iusta $B_1RL_1L_2$, in eis ut ista TV ferirentur] fieret ZB_1R, fierent c **18—19** maliuolentiae OZB_1REUMF **19** claruerunt] clamauerunt B_1 et cum B, cum etiam E, et *om.* U **22** renuntiarentur] renumerarentur c falsam] eorum E ac] et RMF

veritatem abscondere custodum corruptione conati sunt et alia malitiosi et venenosi animi signa in eis, quantum evangelica narratio demonstrat, apparent.

21. Unde iam velut incepit elucere eum peccare in spiritum sanctum, qui operibus, quae per spiritum sanctum fiunt, malivolo animo contradicit. (2) Quamquam enim nesciat, utrum ille sit spiritus sanctus, tamen, qui hoc animo est, ut ea opera, quibus invidet, malit non esse spiritus sancti, non quia mala sunt, sed quia invidet eis, quia ipsi bonitati est contrarius per malitiam suam, recte in spiritum sanctum peccare iudicatur. (3) Verumtamen si ex eo quoque hominum numero, quibus dominus illud crimen obicit, veniens ad fidem Christi et poenitendi cruciatibus edomita invidia salutem cum lacrimis poscens sicut etiam nonnulli eorum fortasse fecerunt, quaero, utrum quisquam tanto errore crudescat, ut aut neget eos ad Christi baptismum admitti oportuisse aut frustra admissos esse contendat? (4) Nam si quis per invidiam opera divina blasphemat, quoniam bonis dei, hoc est donis dei malitia sua resistit, in spiritum sanctum peccare et propterea spem veniae non habere existimandus est, attendamus, utrum ex eo numero fuerit idem apostolus Paulus. (5) Dicit enim: *Qui prius fui blasphemus et persecutor et iniuriosus, sed misericordiam consecutus sum, quia ignorans feci in incredulitate.*

22—23 I Tim. 1, 13

3 narratio] racio ZB_1Rc apparent] apparerent $OBSEU$, apparuerunt *edd.* **4** incipit $TSVU$ elucet E **5** qui—sanctum *om. c* **5—6** quae fiunt per spiritum sanctum E **6** fiant *c* maleuolo B Quamquam] quam *c* **8** non] tamen *c* **9** invidet eis] in iudeis *c* **10** in *om. c* **11** peccare *om. c* iudicetur $OSEU$ **12** illud crimen dominus obiecit *c*, obicit crimen B_1 veniens] uenientes B_1R **13** edomita] domita ZB_1R **13—14** edomita—etiam *om. c* **14** poscentes B_1R eorum] horum ZB_1Rc **15** errore] horrore V **17** quis] quisquis Z, quisquam B_1R **17—18** diuina opera B_1R **18** blasphemans B_1R, blasphemet SU hoc—dei *om.* ZTB_1RVc **19** sanctum spiritum *c* **21** eo] eodem ZB_1Rc idem *om.* $V|M$ *edd.* **22** et qui persecutor *c* misericordia B_1

(6) An forte ideo non pertinuit ad hoc genus criminis, quia non erat invidus. (7) Audiamus, quid alibi dicat: *Fuimus enim*, inquit, *et nos stulti aliquando et increduli, errantes, servientes voluptatibus et desideriis variis, in malitia et invidia agentes, abhominabiles, invicem odio habentes.*

22. Si ergo nec paganis nec Hebraeis nec haereticis aut scismaticis nondum baptizatis ad baptismum Christi aditus clauditur, ubi condemnata vita priore in melius commutentur, quamvis christianitati et ecclesiae dei adversantes, antequam christianis sacramentis abluerentur, etiam spiritui sancto, quanta potuerunt infestatione, restiterint; (2) si etiam hominibus, qui usque ad sacramentorum perceptionem veritatis scientiam perceperunt et post haec lapsi spiritui sancto restiterunt, ad sanitatem redeuntibus et pacem dei poenitendo quaerentibus auxilium misericordiae non negatur; (3) si denique de illis ipsis, quibus blasphemiam in spiritum sanctum ab eis prolatam dominus obiecit, si qui resipiscentes ad dei gratiam confugerunt, sine ulla dubitatione sanati sunt, quid aliud restat, nisi ut peccatum in spiritum sanctum, quod neque in hoc saeculo neque in futuro dimitti dominus dicit, nullum intelligatur nisi perseverantia in nequitia et in malignitate cum desperatione indulgentiae dei? (4) Hoc est enim gratiae illius et paci resistere, de quibus nobis sermo nunc

---

2—5 Tit. 3, 3

---

2 alibi] aliud B_1 **3** enim *om.* *c* **5** odio *om.* *R* habentes] agentes *Z c* **6** nec *alt.*] aut $B_1 R$, *om.* *Z* nec haereticis *om.* *c* **6—7** aut scismaticis *om.* *O T S E V U* **7** nondum] numdum B_1, nundum *U* **8** commutetur *O*, mutantur *M* **11** restiterunt *O B E* *ab* si etiam hominibus *usque ad finem expositionis* *C* **13** sancto spiritui *Z* **15** misericordiae *om.* *O* negetur *R E* **16** blasphemia *E* sanctum spiritum *Z T S U C* **17** prolatam] prolatum *E*, probatum *c* obiecit] abiecit *c* resipiscentes] resipientes *Z C c*, respicientes *O* **19** ut *om.* *R* sanctum *om.* *C* **20** dimittit *C* **21** perseuerantiam $B_1 R$ in *pr.*] et qui *c* in *alt.* *om.* *O B Z* B_1 *R E c* **22** dei *om.* *O* **23** illius] illi $B_1 R$ pacis *C* sermo nobis $B_1 R E$

ortus est. Nam hinc licet advertere etiam ipsis Iudaeis, quorum blasphemiam dominus arguit, non fuisse clausum corrigendi se et poenitendi locum, quod idem dominus in ea ipsa reprehensione ait illis: *Aut facite arborem bonam et fructum eius bonum, aut facite arborem malam et fructum eius malum.* (5) Quod utique nulla ratione diceretur eis, si propter illam blasphemiam iam commutare animum in melius et recte factorum fructus generare non possent aut frustra etiam sine peccati sui dimissione generarent.

23. Ergo quia dominus in spiritu dei expellebat daemonia ceterosque humanorum corporum morbos languoresque sanabat non ob aliud, nisi ut crederetur dicenti sibi: *Agite poenitentiam, appropinquabit enim regnum caelorum.* (2) Invisibiliter enim peccata dimittuntur, cui dimissioni fidem miraculis comparabat, quod in illo paralytico manifestissime ostenditur. (3) Cum enim primo ei donum visibile obtulisset, propter quod venerat, non enim iam venerat filius hominis, ut iudicaret saeculum sed ut salvaret mundum, cum ergo dixisset: (4) *Dimissa sunt tibi peccata*, murmuratumque esset a Iudaeis indignantibus, quod eis tantam potestatem sibi arrogasse videretur: *Quid est*, inquit, *facilius dicere: Dimissa sunt tibi peccata, an dicere: Surge et ambula? Ut sciatis autem, quia potestatem habet filius hominis dimittere peccata (ait para-*

4—5 Matth. 12, 33 **12—13** Matth. 3, 2 **17—18** non—mundum *cf.* Ioh. 3, 17 **19—p. 179, 2** Marc. 2, 9—11

---

1 licet hinc *E* **3** poenitendi] penitendum *S*, ad penitendum *T E V U* **4** eius] ei *C* **5** aut—malum *om. B C* **6** eis *om. Z B*$_1$ *R C c* **7** iam *om. B*$_1$ *R C c* animum] animam *O T S E V U* **8** possunt *c* **10** dominus *om. E* spiritum *C* **13** appropinquauit *Z T S E U edd.* regnum dei *E V C* **15** comparabat] comprobat *B O* paralitico *Z B*$_1$ *R E V U c* **16** ei primo *B*$_1$ *R E F* visibile] inuisibile *R F* **17** non—venerat *om. R* **18** saeculum *om. T V* salvaret mundum] saluarem mundum *B*$_1$, seruaret saeculum *S C*, saluaret seculum *O T E V U* **20** eis] is *Z B*$_1$ *R c*, *om. O E* **22** peccata tua *c* autem *om. C c* **23—p. 179, 1** paralitico *Z B*$_1$ *R E V U c*

lytico): Tibi dico, surge, tolle grabatum tuum et vade in domum tuam. (5) Quo facto et quibus dictis satis declaravit ideo se illa facere in corporibus, ut crederetur animas peccatorum dimissione liberare, id est ut de potestate visibili potestas invisibilis mereretur fidem. (6) Quia ergo in spiritu dei faciebat illa omnia, ut gratiam pacemque hominibus largiretur, gratiam in dimissione peccatorum, pacem in reconciliatione dei, a quo separant sola peccata, cum dixissent Iudaei, quod in Beelzebub eiceret daemonia, misericorditer eos voluit admonere, ne verbum dicerent et blasphemiam in spiritum sanctum, hoc est ne gratiae dei pacique resisterent, quam per spiritum sanctum donare dominus venerat. (7) Non quia iam hoc fecerant, quod sibi neque in hoc saeculo neque in futuro dimitteretur, sed ne desperando de venia aut quasi de sua iustitia praesumendo et poenitentiam non agendo aut perseverando in peccatis hoc facerent, hoc modo enim dicerent verbum, hoc est blasphemiam in spiritum sanctum, in quo dominus signa illa propter largiendam gratiam pacemque faciebat, si perseverantia peccatorum ipsi gratiae pacique resisterent. (8) Verbum enim dicere non ita videtur hic positum, ut tantummodo illud intelligatur, quod per linguam fabricamus, sed quod corde conceptum etiam opere exprimi-

7—8 gratiam—dei Aug. I Retr. 24, 2 **8—11** cum—sanctum *cf.* Matth. 12, 22—33

1 et tolle *TEV* **2** dictis] indictis *O* declaravit] declaruit *O* **6** illa] ille B_1EUc **7** gratiam in dimissione peccatorum] gratiam in remissione peccatorum *B*, in dimissione peccatorum gratiam ZB_1RCc, gratiam in dimissionem peccatorum *VU*, peccatorum *om. E* **9** Beelzebub] Beelzebub principe demoniorum *V*, behelzebub *U* eicit *TV*, eicerent *C* **10** uoluit eos B_1RV **11** spiritu sancto ZB_1R dei *om. c* **12** quam] quia *E* **13** quia] qui *O* hoc *om. TV* **14** dimittetur *V* **14—16** de venia—peccatis *om. V* **14** aut] ac *TEU* **16—17** uerbum dicerent *OTSEVUC* **17** blasphemiam *BZ*, blasphemarent $OB_1RSEVUC$, blasphemare *c* **18** largiendam] largiendum *c* **19** perseverantia] per perseueranciam *E* ipsa gratia *c* **20** resisteret *R* **22** opere] ore ZB_1RCc

mus. (9) Sicut enim non confitentur deum, qui tantum oris sono confitentur non etiam bonis operibus. Nam de his dictum est: *Confitentur enim se nosse deum, factis autem negant.* Ex quo manifestum est dici aliquid factis, sicut manifestum est negari aliquid factis. (10) Et sicut illud quod ait apostolus: *Nemo dicit dominus Iesus nisi in spiritu sancto*, non potest recte intelligi, nisi ut factis dicere intelligatur — (11) non enim hoc in spiritu sancto dicere putandi sunt, quibus ipse dominus dicit: *Utquid mihi dicitis: domine, domine, et non facitis, quae dico vobis*, et illud: *Non omnis, qui dicit mihi: domine, domine, intrabit in regnum caelorum* — (12) sic etiam, qui hoc verbum, quod sine venia vult intelligi dominus, in spiritum sanctum dicit, hoc est, qui desperans de gratia et pace, quam donat, in peccatis suis perseverandum sibi esse dicit, dicere intelligendus est factis, ut, quomodo illi factis dominum negant, sic isti factis dicant se in mala vita sua et perditis moribus perseveraturos, ut etiam ita faciant, hoc est perseverent. (13) Quod si faciunt, quis iam miretur aut quis non intelligat et dominum Iesum Christum per illam comminationem ad poenitentiam vocasse Iudaeos, ut eis in se credentibus gratiam pacemque donaret, et huic gratiae pacique resistentibus et

---

3 Tit. 1, 16 **6** I Cor. 12, 3 **9—10** Luc. 6, 46 **10—11** Matth. 7, 21

---

1 enim] eciam *E* **1—2** sono oris ZB_1RCc **3** enim *om.* *TSEVUC* **4** est *om.* *c* dicere *OSEU* **4—5** dici — est *om.* *C* sicut — factis *om.* *OTSEV* **5** illud] id *c* **6** dominum iesum ZB_1R, dominum deum *c* dicere non potest *EV* potest in spiritu sancto dicere *O* **7** ut] in *BZ edd.* **8** sint *B* ipse *om.* B_1 **10** uobis dico *S* mihi dicit *B* **11** sic etiam] sicut etiam *OBEU*, si etiam *c* qui *om.* B_1Rc **13** dicit] dictum B_1R, dicit esse L_2 hoc] hic B_1R desperans de] desperande *C* **14** suis *om.* B_1 dicit esse *c* **14—15** dicere intelligendus] ne dicere intelligendus *B*, nec dicere intelligendus ZB_1RCc, dicere intelligendum *E* **15** factis ut *V edd.*, si non facit ut *OBZSEUCc*, si non faciat ut B_1R illi in factis *B* dominum] deum $OB_1RSVUCc$ **17** ut etiam ita] ut et agnitia *OEU*, et agnitia *S*, et ita *TV* **18** Quod si *om.* *c* faciant B_1R intelligit *E* **19** comminationem] communicationem B_1

hoc modo verbum atque blasphemiam in spiritum sanctum dicentibus, hoc est in peccatis suis desperata atque impia mentis obstinatione perseverantibus et adversus deum sine humilitate confessionis atque poenitentiae superbientibus neque in hoc saeculo neque in futuro veniam posse concedi? (14) Quae si ita sunt opportunitate tractandi de gratia et pace, quae nobis est a deo patre et domino nostro Iesu Christo, magna et difficillima eodem ipso domino largiente quaestio dissoluta est. (15) Quisquis autem adhuc de re tanta diligentiorem considerationem tractationemque desiderat, in evangelii tractatione atque in verbis evangelistarum sibi desideranda esse cognoscat et meminerit nos nunc epistolam Pauli apostoli ad Romanos suscepisse tractandam, cuius epistolae textum consequentem in aliis voluminibus, si dominus voluerit, vestigabimus, ut huius iam tandem iste sit modus.

---

1 hoc uerbum modo *V* in spiritu sancto *O E U* **2** peccatis] praeceptis *E* **5** concedere *B* posse concedi ueniam *S V U* concedi poenitentiam *T* **6** de *om. C* pacem *C* **7** nostro *om. O V C* **9** dissoluta] soluta *E* de hac tanta re B_1R, de re tantam *F* **11** desiderandam *T S*, desiderandum *U*, desiderando *M F* **13** suscepisse] accepisse *B* **15** vestigabimus] inuestigabimus *R c* ut in huius *B Z C* *post* huius *add.* salutatione *B*

Explicit epistole ad Romanos inchoata expositio *T*, explicit liber beati Augustini epistcopi in inchoatam expositionem beati pauli ad romanos *R*, explicit epistolae ad Romanos inchoata expositio. incipit retractatio Aurelii Augustini in expositionem quarundam propositionum ex epistola apostoli ad Romanos *V*

Retractatio expositionis quarundam propositionum ex epistola ad Romanos

Retractationum cap. XXII–XXIV (CSEL 36)

1 Cum presbyter adhuc essem, contigit, ut Carthagine inter nos qui simul eramus, ad Romanos apostoli epistola legeretur, et quaedam interrogatus a fratribus quibusdam cum sicut poteram responderem, voluerunt scribi potius, quae dicebam, quam sine litteris fundi. ubi cum eis obtemperarem, liber unus accessit opusculis meis.

2 In quo libro *quod autem ait*, inquam, *scimus quia lex spiritalis est: ego autem carnalis sum, satis ostendit non posse inpleri legem nisi ab spiritalibus, quales facit gratia dei.* quod utique non ex persona apostoli accipi volui, qui iam spiritalis erat, sed hominis sub lege positi, nondum sub gratia. sic enim prius haec verba sapiebam, quae postea lectis quibusdam divinorum tractatoribus eloquiorum, quorum me moveret auctoritas, consideravi diligentius et vidi etiam de ipso apostolo posse intellegi, quod ait: scimus quia lex spiritalis est, ego autem carnalis sum, quod in eis libris quos contra Pelagianos nuper scripsi, quantum potui, diligenter ostendi. in isto ergo libro et hoc, quod dictum est: ego autem carnalis sum et deinde cetera usque ad eum locum, ubi dixit: miser ego homo, quis me liberabit de corpore mortis huius? gratia dei per Iesum Christum, dominum nostrum, dixi hominem describi adhuc sub lege, nondum sub gratia constitutum, bene facere volentem, sed victum concupiscentia carnis male facientem. a cuius concupiscentiae dominatu non liberat nisi gratia dei per Iesum Christum, dominum nostrum dono spiritus sancti, per quem diffusa caritas in cordibus nostris vincit carnis concupiscentias, ne consentiamus eis ad male faciendum, sed potius bona faciamus. unde quidem iam evertitur heresis Pelagiana, quae vult non ex deo nobis, sed ex nobis esse caritatem, qua bene ac pie vivimus. sed in illis libris, quos adversus eos edidimus, etiam spiritalis hominis iamque sub gratia constituti melius intellegi verba ista monstravimus propter corpus carnis, quod spiritale nondum est, erit autem in resurrectione mortuorum, et propter ipsam carnis concupiscentiam, cum qua ita confligunt sancti non ei consentientes ad malum, ut tamen eis motibus, quibus repugnantibus resistunt, non careant in hac vita. non eos autem habebunt in illa ubi absorbebitur mors in victoriam. propter hanc itaque concupiscentiam motusque ipsius, quibus ita resistitur, ut tamen sint in nobis, potest quisque sanctus iam sub gratia positus dicere ista omnia, quae esse dixi verba hominis nondum sub gratia positi, sed sub lege, quod hic ostendere longum est et ubi id ostendi dictum est.

3 Item quod disputans, quid elegerit deus in nondum nato, cui dixit serviturum esse maiorem et quid in eodem maiore similiter nondum nato reprobaverit, de quibus propter hoc commemoratur quamvis longe postea prolatum propheticum testimonium: Iacob dilexi, Esau autem odio habui, ad hoc perduxi ratiocinationem, ut dicerem: *non ergo elegit deus opera cuiusquam in praescientia, quae ipse daturus est, sed fidem elegit in praescientia, ut, quem sibi creditурum praescivit, ipsum elegerit, cui spiritum sanctum daret, ut bona operando etiam aeternam vitam consequeretur*, nondum diligentius quaesiveram nec adhuc inveneram, qualis sit electio gratiae, de qua idem dicit apostolus: reliquiae per electionem gratiae factae sunt: quae utique non est gratia, si eam merita ulla praecedunt, ne iam quod datur non secundum gratiam, sed secundum debitum reddatur potius meritis quam donetur. proinde quod continuo dixit:
4 *dicit enim idem apostolus: idem deus qui operatur omnia in omnibus; nusquam autem dictum est: deus credit omnia in omnibus*, ac deinde subiunxi: *quod ergo credimus, nostrum est, quod autem bene operamur, illius est, qui credentibus dat spititum*, profecto dicere non deberem, si iam scirem etiam ipsam fidem inter dei munera reperiri, quae dantur in eodem spiritu. utrumque ergo nostrum est propter arbitrium voluntatis et utrumque tamen datum est propter spiritum fidei et caritatis. neque enim sola caritas, sed sicut scriptum est, caritas cum fide a deo patre et domino nostro Iesu Christo.

5 Et quod paulo post dixi: *nostrum est enim credere et velle, illius autem dare credentibus et volentibus facultatem bene operandi per spiritum sanctum, per quem caritas diffunditur in cordibus nostris*, verum est quidem, sed ea regula et utrumque ipsius est, quia ipse praeparat voluntatem, et ut-
6 rumque nostrum, quia non fit nisi volentibus nobis. ac per hoc quod etiam postea dixi: *quia neque velle possumus, nisi vocemur, et cum post vocationem voluerimus, non sufficit voluntas nostra et cursus noster, nisi deus et vires currentibus praebeat et perducat, quo vocat*, ac deinde dubiunxi: *manifestum est ergo non volentis neque currentis sed miserentis dei esse, quod bene operamur*, omnio verissimum est. sed parum de ipsa vocatione disserui, quae fit secundum propositum dei: non enim omnium, qui vocantur, talis est,
7 sed tantum electorum. itaque quod paulo post dixi: *sicut enim in his quos elegit deus, [non opera sed] fides incoat meritum, ut per munus dei bene operentur, sic in his, quos damnat, infidelitas et inpietas incoat poenae meritum, ut per ipsam poenam etiam male operentur*, verissime dixi, sed fidei meritum etiam ipsum esse donum dei nec putavi quaerendum esse nec dixi.

8 Et alio loco: *cuius enim miseretur*, inquam, *facit eum bene operari, et quem obdurat, relinquit eum, ut male operetur. sed et illa misericordia praecedenti merito fidei tribuitur et ista obduratio praecedenti inpietati.* quod quidem verum est, sed adhuc quaerendum erat, utrum et meritum fidei

de misericordia dei veniat, id est utrum ista misericordia ideo tantummodo fiat in homine, quia fidelis est, an etiam facta fuerit, ut fidelis esset. legimus enim dicente apostolo: misericordiam consecutus, ut fidelis essem, non ait, quia fidelis eram. fideli ergo datur quidem, sed data est etiam,
9 ut esset fidelis. rectissime itaque alio loco in eodem libro dixi: *quoniam si non ex operibus sed misericordia dei et vocamur, ut credamus, et credentibus praestatur, ut bene operemur, non est gentibus ista invidenda misericordia,* quamvis minus ibi diligenter de illa, quae per dei propositum fit, vocatione tractaverim.

10 Hic liber sic incipit: *Sensus hi sunt in epistola Pauli ad Romanos.*

Retractatio expositionis epistolae ad Galatas

1 Post hunc librum exposui eiusdem apostoli epistolam ad Galatas non carptim, id est aliqua praetermittens, sed continuanter et totam; hanc autem expositionem uno volumine conprehendi.

2 In quo illud, quod dictum est: *priores ergo apostoli veraces, qui non ab hominibus sed a deo per hominem missi sunt, per Iesum Christum scilicet adhuc mortalem; verax etiam novissimus apostolus, qui per Iesum Christum totum iam deum post resurrectionem eius missus est,* propter inmortalitatem dictum est: *totum iam deum,* quam post resurrectionem habere coepit, non propter divinitatem semper inmortalem, a qua numquam recessit, in qua totus deus erat, et cum moriturus adhuc erat. hunc autem sensum sequentia manifestant. adiunxi enim dicens: *priores sunt ceteri apostoli per Christum adhuc ex parte hominem, id est mortalem; novissimus est apostolus Paulus per Iesum Christum iam totum deum, id est omni ex parte inmortalem.* hoc enim dixi, quod ait apostolus: non ab hominibus neque per hominem, sed per Iesum Christum et deum patrem, quasi iam Iesus Christus non sit homo. sequitur enim: qui suscitavit illum a mortuis, ut hinc appareret, cur dixerit: neque per hominem. proinde propter inmortalitatem iam nunc non homo Christus deus, propter substantiam vero humanae naturae, in qua ascendit in caelum, etiam nunc mediator dei et hominum homo Christus Iesus, quoniam sic veniet, quomodo eum viderunt, qui viderunt euntem in caelum.

3 Item quod dixi: *gratia dei est, qua nobis donantur peccata, ut reconciliemur deo; pax autem, qua reconciliamur deo,* sic accipiendum est, ut tamen sciamus etiam utrumque ad generalem dei gratiam pertinere, quomodo in populo dei aliud specialiter Israhel, aliud Iudas, et tamen utrum-
4 que generaliter Israhel. item cum exponerem: *quid ergo? lex transgressionis gratia proposita est,* ita distinguendum putavi, ut interrogatio esset: *quid ergo?* ac deinde responsio: *lex transgressionis gratia proposita est.* quod quidem non abhorret a vero; sed melior mihi videtur ista distinctio, ut

interrogatio sit: quid ergo lex? et inferatur responsio: transgressionis gratia
5 proposita est. quod autem dixi: *ordinatissime itaque subiungit: quod si spiritu ducimini, non adhuc estis sub lege, ut intellegamus eos esse sub lege, quorum spiritus ita concupiscit adversus carnem, ut non ea, quae volunt, faciant, id est non se teneant invictos in caritate iustitiae, sed a concupiscente adversus se carne vincantur*, hoc ex illo sensu est, quo sentiebam id, quod dictum est: caro concupiscit adversus spiritum, spiritus autem adversus carnem; haec enim invicem adversantur, ut non ea, quae vultis, faciatis, ad eos pertinere, qui sub lege sunt, nondum sub gratia. adhuc enim non intellexeram haec verba et illis, qui sub gratia sunt, non sub lege, propterea convenire, quia et ipsi concupiscentias carnis, contra quas spiritu concupiscunt, quamvis eis non consentiant, nollent tamen illas habere, si possent. non ideo, non quaecumquae volunt faciunt, quia volunt eis carere nec possunt. tunc enim eas non habebunt, quando nec corruptibilem carnem.

6 Hic liber sic incipit: *Causa, propter quam scribit apostolus ad Galatas, haec est.*

Retractatio epistolae ad Romanos inchoatae expositionis

1 Epistolae quoque ad Romanos sicut ad Galatas expositionem susceperam. sed huius operis, si perficeretur, plures libri erant futuri, quorum unum in sola disputatione ipsius salutationis absolvi, ab initio scilicet usque ad illud, ubi ait: gratia vobis et pax a deo patre nostro et domino Iesu Christo. factum est quippe, ut immoraremur, cum vellemus solvere incurrentem sermoni nostro difficillimam quaestionem de peccato in spiritum sanctum, quod non remittitur neque in hoc saeculo neque in futuro, sed deinde cessavi alia volumina adiungere exponendo epistolam totam, ipsius autem operis magnitutine ac labore deterritus et in alia faciliora delapsus sum. ita factum est, ut librum, quem feceram primum, relinquerem solum, cuius esse titulum volui: epistolae ad Romanos incoata expositio.

2 Ubi quod dixi, *gratiam esse in dimissione peccatorum, pacem vero in reconciliatione dei,* ubicumque hoc dixi, non sic accipiendum est, ac si pax ipsa et reconciliatio non pertineat ad gratiam generalem, sed specialiter gratiae nomine remissionem significaverit peccatorum, sicut legem et specialiter dicimus, secundum quod dictum est: lex et prophetae, et generaliter, ut in ea sint et prophetae.

3 Hic liber sic incipit: *In epistola, quam apostolus Paulus scripsit ad Romanos.*

INDEX SCRIPTORUM[1]

I. SCRIPTURA SACRA

Asterisco lectio scripturae a Vulgata discrepans, abbreviatione "cf." locus scripturae non verbatim adhibitus indicatur

EXPOSITIO AD ROMANOS

Gen.
*2, 17: 45, 14
Ex.
10, 1: cf. 54, 6
Deut.
*13, 3: 46, 7
*21, 23: 26, 1
*29,29: 71, 3
Ps.
*2, 9: 54, 22
4, 3: 45, 11
18, 13: 36, 3
*59, 13: 46, 4
114, 3—4: 46, 5
*119, 3—4: 63, 4
*143, 4: 45, 9
Prov.
*9,17: 32, 2
Eccle.
*1, 2—3: 45, 10
Sap.
*2, 12: 6, 3
*12, 18: 8, 2
*13, 9: 3, 1
Eccli.
*10, 15: 4, 1
Is.
*10, 22: 57, 2
53, 11: cf. 26, 3
Os.
*2, 24: 57, 2
Matth.
5, 17: 40, 8
5, 44: cf. 63, 1
*12, 29: 50, 6
15, 11—20: cf. 70, 2
*15, 24: 74, 3
*15, 26: 74, 3
*22, 14: 47, 1
22, 21: cf. 64, 5
22, 37—40: cf. 67, 2
22, 42—43: cf. 51, 2
22, 43: 51, 3
Luc.
*2, 14: 12, 13
Ioh.
1, 1—3: cf. 48, 2
*10, 16: 57, 3
*15, 15: 54, 20
Act.
*13, 46: 74, 2
*17, 28: 3, 4
Rom.
1, 21—23: cf. 3, 2
*1, 28: 54, 10
*2, 26: 60, 3
4, 15: 12, 7
5, 5: 52, 6; cf. 53, 7

[1]) Primo numero indicatur capitulum, secundo paragraphus.

Rom.
*5, 12: 23, 6
*5, 20: 12, 5
*6, 2: 27, 2
*6, 8: 26, 4
*6, 12: 12, 9; 27, 2
*7, 8: 33, 2
*7, 12: 44, 4
7, 25: cf. 27, 1; 45, 16
8, 3: cf. 26, 3
*8, 10—11: 12, 11
*8, 11: 28, 5
8, 17—18: 28, 5; 49, 2
*9, 6—7: 61, 2
9, 27: 61, 3
*9, 28: 59, 2
*12, 1: 75, 2
*12, 14: 63, 2
12, 17: 63, 2
*13, 10: 40, 8
14, 16: 73, 1
I Cor.
5, 1: cf. 71, 2
*5, 3—5: 44, 5
*12, 6: 52, 12
15, 53—54: cf. 43, 2
15, 54: cf. 27, 1
II Cor.
5, 21: cf. 26, 3
II Cor.
*6, 2: 68
Gal.
*1, 8—9: 50, 3
*5, 24: 26, 5
*6, 8: 69, 2
Eph.
*2, 3: 38, 7
2, 20: cf. 57, 1
3, 16—19: cf. 54, 22
6, 6: 66, 3
Phil.
3, 19: 76, 4
Col.
1, 18: cf. 48, 4
2, 15: cf. 50, 4
*3, 3—4: 45, 6
I Tim.
*1, 3—4: 76, 2
1, 5: 67, 4
1, 20: 44, 5
*2, 4: 66, 2
Tit.
*1, 10—12: 76, 3
1, 15: cf. 73, 2
I Ioh.
*3, 2: 45, 7
*3, 20—21: 9

EXPOSITIO AD GALATAS

Gen.
*2, 22: 30, 2
*22, 18: 20, 12
25, 1—2: cf. 40, 6
Ex.
*20, 13—16: 19, 3
Lev.
19, 18: cf. 58, 2
Num.
21, 9: cf. 22, 11
I Reg.
24, 4—8: cf. 43, 5
Ps.
18, 10: cf. 43, 3; 53, 2
*26, 14: 61, 13
44, 3: 24, 9
44, 8: cf. 24,9
115, 11: cf. 6, 2
*118, 120: 53, 5
*125, 5: 61, 10

Prov.
9, 1: cf. 13, 5
Is.
11, 2: cf. 13, 7
*66, 2: 45, 10
Hab.
2, 4: cf. 44, 6
*2, 4: 61, 3
Matth.
*3, 8—9: 25, 3
*5, 16: 9, 9
*5, 17: 44, 3
5, 17: cf. 58, 2
5, 37: 9, 6
7, 3: cf. 56, 17
8, 10: cf. 31, 5
9, 13: 17, 12
*10, 5—6: 31, 7
*10, 22: 61, 12
11, 29: 15, 12; 45, 10; cf. 5, 7
11, 30: cf. 44, 6
12, 1—8: cf. 22, 2
15, 3: cf. 7, 4
15, 24: cf. 31, 6
15, 28: cf. 31, 5
*16, 24: 53, 6
*16, 28: 13, 4
19, 12: cf. 42, 20
19, 21: cf. 26, 8
*19, 29: 13, 6
*22, 21: 28, 3
22, 37—40: cf. 19, 10
23, 15: cf. 62, 7
*25, 40: 38, 3
Luc.
2, 21: cf. 30, 4
2, 24: cf. 30, 4
7, 47: cf. 26, 10
Ioh.
*3, 14: 22, 12
6, 38: cf. 3, 5
8, 50: cf. 3, 5
Ioh.
*8, 56: 23, 7
*10, 16: 31, 8
*21, 15: 15, 9
Act.
1, 4: cf. 31, 9
2: cf. 20, 2
4, 34: cf. 26, 2
4, 35: cf. 14, 1
*9, 16: 64, 6
10, 47: cf. 31, 11
15, 1: cf. 63, 3
15, 10: cf. 41, 8
16, 3: cf. 41, 6
Rom.
*3, 19: 25, 6
4, 1—3: cf. 20, 11
*4, 2: 21, 10
4, 9: cf. 23, 2
5, 5: cf. 20, 7; 44, 4
6, 6: cf. 22, 10
6, 12: cf. 46, 7
6, 13: cf. 46, 9; 57, 2
7, 14: cf. 7, 4
7, 23: cf. 47, 1
7, 25: cf. 46, 7
8, 1: cf. 46, 9
*8, 3: 22, 9
*8,7: 46, 2
8, 10: cf. 28, 3
8, 11: cf. 46, 8
8, 15: 31, 3
*8, 21: 63, 7
8, 23: 63, 7; cf. 28, 3
8, 29: cf. 30, 10
*11, 1—2: 26, 4
11, 17: cf. 25, 5
*11, 32: 25, 7
13, 8—9: cf. 58, 2
*13, 8—10: 45, 1
*15, 25—27: 14, 3
*15, 27: 26, 6

I Cor.
3, 2: cf. 10, 3
*3, 3: 63, 8
*5, 3—5: 32, 10
*6, 9—10: 48, 9
7, 4: 40, 17
7, 18—20: 15, 3—4
7, 19: 11, 3; 41, 6
*8, 5—6: 32, 6
*10, 33: 5, 9
13, 12: cf. 28, 2
15, 26: cf. 61, 7
15, 31: 9, 4
*15, 44: 61, 9
II Cor.
*4, 18: 42, 5
5, 4: cf. 17, 9
5, 7: cf. 36, 3
5, 11: 5, 8
*5, 17—18: 63, 6
*6, 10: 13, 6
11, 26: 42, 14
*11, 28—29: 38, 10
Gal.
1, 1: 1, 8; 63, 9
*1, 6: 1, 7
*1, 7: 20, 5
*1, 10: 3, 6
*2, 4: 42, 14
2, 13—14: cf. 1, 4
2, 20: 21, 3
*2, 21: 42, 16
3, 1: 42, 8; cf. 42, 2
*3, 2: 31, 12
*3, 5: 31, 12
*3, 16: 28, 7
*3, 23: 27, 1
3, 24: cf. 17, 1; 29, 3
*4, 1: 32, 2
4, 2—3: cf. 32, 5
Gal.
*4, 4—5: 31, 10
*4, 8: 33, 4
*4, 21—22: 17, 3
*5, 2: 42, 15
5, 6: cf. 44, 5
*5, 16: 47, 4
Eph.
*2, 11—12: 25, 4
3, 16—17: cf. 17, 9
4, 13—14: cf. 38, 8
Phil.
2, 7: cf. 24, 7
*3, 6: 21, 12
Col.
3, 15: cf. 54, 3
I Thess.
*2, 7: 38, 2
2, 14: cf. 26, 5
I Tim.
*1, 8—10: 49, 4
*1, 9: 17, 5
1, 20: 32, 9
*2, 4: 28, 5
2, 5: 24, 4; 63, 10
II Thim.
*2, 24: 56, 6
*2, 25: 56, 7
*4, 2: 56, 9
I Petr.
2, 24: cf. 22, 7
3, 9: cf. 57, 2
I Ioh.
*2, 6: 38, 5
*2, 13: 40, 20
*4, 10: 36, 6
4, 20: 45, 6
Apoc.
1, 4: cf. 13, 7
1, 14: cf. 40, 22

EXPOSITIO INCHOATA

II Reg.
11 et 12: cf. 18, 14
12: cf. 10, 9
Ps.
*109, 1: 5, 8
Prov.
*11, 31: 10, 8
Is.
*59, 1—2: 8, 6
Matth.
3, 2: 23, 1
5, 44: cf. 18, 10
7, 21: 23, 11
9, 34: cf. 20, 2
12, 22—33: cf. 23, 6
*12, 32: 15, 1; 16, 5
12, 33: 22, 4
15, 22—27: cf. 13, 3—4
*15, 26: 13, 3
*15, 27: 13, 4
22, 15—17: cf. 20, 5
22, 37—40: cf. 18. 9
22, 42—45: cf. 4, 6
26, 59—60: cf. 20, 5
28, 11—13: cf. 20, 6
Marc.
*2, 9—11: 23, 4
Luc.
*6, 46: 23, 11
*12, 47—48: 18, 4
*12, 48: 18, 15
17, 15—16: cf. 15, 8
Ioh.
1, 1: cf. 4, 8
1, 3: cf. 4, 8
1, 14: cf. 4, 9
3, 17: cf. 23, 3
4, 7: cf. 15, 8
4, 42: cf. 15, 8
14, 27: 8, 3
Ioh.
*16, 33: 10, 12
Act.
2, 1—4: cf. 15, 14
*7, 51: 15, 6
8, 9—22: cf. 15, 10
10: cf. 18, 7
17, 28: cf. 3, 4
Rom.
*1, 3: 5, 6
*11, 25: 20, 3
I Cor.
*12, 3: 23, 10
12, 10: cf. 20, 4
II Cor.
5, 20: cf. 1, 4
*13, 4: 5, 7
Gal.
6, 1: cf. 18, 12
Eph.
2, 20: cf. 1, 4
Col.
1, 18: cf. 5, 12
3, 1: 5, 3
II Thess.
*1, 4—5: 10, 7
I Tim.
1, 2: 11, 5
*1, 13: 21, 5
II Tim.
1, 2: 11, 5
Tit.
1, 16: 23, 9
*3, 3: 21, 7
Hebr.
*6, 1—2: 19, 10
*10, 26: 18, 2; 19, 2
*12, 6: 10, 4
Iac.
1, 1: 12, 8

I Petr.
*1, 2—3: 12, 2
*4, 6: 10, 10
*4, 15—18: 10, 5
II Petr.
*1, 2: 12, 3
I Ioh.
*1, 3: 12, 4
I Ioh.
4, 19: cf. 7, 6
II Ioh.
*1, 3: 12, 5
III Ioh.
*1, 1: 12, 6
Iud.
*1, 1—2: 12, 7

II. ALII AUCTORES

Verg. Eclog.
4, 4: Rom. inch. 3, 3

INDEX NOMINUM
EXPOSITIO AD ROMANOS

Abraham
14; 19
Abrahae: in semen Abrahae 57, 2
Actus apostolorum
in Actibus apostolorum 74, 2
Adam
22, 1; 22, 2; 22, 3
per Adam 23, 1; in Adam 23, 3; forma futuri Adam 23, 9
Adae: in similitudinem praevaricationis Adae 22, 2; per mortem Adae mors regnavit 23, 1; ex transgressione Adae 38, 7
Athenienses
3, 3; cum Atheniensibus loqueretur

Caesar
Caesaris 64, 5
Caesari: ut reddamus Caesari 64, 5
Christianos
passos fuisse christianos 65, 1
Christus
21, 3; 51, 4 (*bis*)
Christus
Christi: per caritatem Christi 2; ut sit alterius viri, i. e., Christi 28, 3; per fidem Christi 60, 3
Christo: cum Christo 26, 4; in Christo 50, 2; qui Christo crediderunt 52, 13
Christum: cuius filium dicerent esse Christum 51, 2; crediderunt in Christum 57, 2; dominum Christum . . . missum esse 74, 1; in Christum credentes 75, 1

David
45, 11; 51, 2; 51, 4 (*bis*)

Iesus Christus
40, 4
Iesum Christum: per dominum autem nostrum Iesum Christum 23, 1
Iohannes
45, 7
Iohannis apostoli 9

Isaias
Isaiae testimonium 57, 2
Israel
pro Israel 57, 2
Iudaei
51, 2; 56, 1
Iudaeorum: quasi praelato merito Iudaeorum 56, 2; de spe Iudaeorum loqui 58, 1; Iudaeorum superbia 58, 2; de ipso populo Iudaeorum 61, 3; Iudaeorum populum 62, 3; casus Iudaeorum 62, 3
Iudaeis: quibusdam Iudaeis obiectum est 52, 13; Iudaeis praelati 58, 2; Iudaeis enim repellentibus 74, 2; cum dicunt apostoli Iudaeis 74, 2
Iudaeos: nescisse Iudaeos 24, 1; ad Iudaeos 74, 1
Iudaeum
7, 2
Iudaicus populus
59, 3
populum Iudaicum 60, 2

Manichaei
error Manichaeorum 45, 2
Moyses
26, 5
Moysi: secundum testimonium Moysi 60, 1
Moysen: per Moysen 26, 1

Osee
57, 2

Paulus
Pauli: in epistula . . . Pauli apostoli praef.
Paulum: apostolum Paulum abstulisse 52, 2
Pharao
54, 6
Pharaonis: de pharaonis supplicio 54, 5; cor Pharaonis 54, 6
Pharaoni: accidisse Pharaoni 54, 7
Pharaone: de Pharaone 54, 5; in Pharaone 55, 1

Romani
Romanos: epistola ad Romanos praef.

Salomon
3, 1; 3, 2; 45, 10
Salomonis: Sapientia Salomonis 6, 3
Salomonem: apud Salomonem 32, 2
Salomone: dicente Salomone 8, 2
Sapientia Salomonis
6, 3

Timotheus
ad Timotheum 76, 1
Titus
ad Titum 76, 2

EXPOSITIO AD GALATAS

Abraham
23, 4; 40, 2; 40, 6; 40, 12; 40, 16
Abraham (*gen.*): exemplum A. 20, 11; semen A. 23, 3; iustitiam patris A. 25, 2
Abraham
Abrahae (*gen.*): hereditatem A. 23, 2; A. promissiones 23, 4; A. semen 28, 6; semen A. 29, 3; filius A. 32, 3; de filiis A. 40, 1

Abrahae (*dat.*): 22, 17
Abraham (*acc.*): 23, 3; 40, 3
de Abraham 25, 1
Actus apostolorum
in Actibus apostolorum 20, 2; 41, 8; 63, 3
Adam
in Adam 30, 7
Agar
40, 4; 40, 16
Ananias
64, 5
Ananiae (*dat.*) 64, 5
Antiochia
Antiochiam 15, 6
Apocalypsis
in Apocalypsi 40, 22
Arabia
in Arabia 8, 4

Barnabas
12, 6; 14, 2
Barnabae (*dat.*) 12, 7

Cethura
40, 6
Cethurae filios 40, 7
Chaldaei
Chaldaeis 34, 2
Chananaea
Chananaeae mulieris 31, 5; 31, 6
Christianus
19, 4
Christiana: disciplina Chr. 15, 11; Chr. libertas 42, 15
Christianum iuvenem 41, 6
Christiani 1, 2
Christianorum: persecutorem Chr. 64, 5
Christianis 19, 6
Christianos 17, 14 (*bis*); 23, 3; 35, 4; 61, 15

Christus
4, 3; 12, 2; 16, 7; 17, 9; 17, 10; 17, 11; 17, 13; 18, 2; 22, 5; 22, 15; 22, 17; 38, 3; 38, 4; 41, 6; 42, 2;
Christi: evangelium Chr. 4, 4; 15, 14; Chr. servus 5, 6; fidem Chr. 16, 8; humilitatem Chr. 24, 10; gratiae Chr. 25, 10; gratiam Chr. 27, 2; formam Chr. 38, 4 (*bis*); 38, 8; per fidem Chr. 41, 4; gratia Chr. 42, 3; ad fidem Chr. 42, 5; 43, 6; sarcina Chr. 44, 6; in fide Chr. 49, 6; pax Chr. 54, 3; legem Chr. 58, 2; in cruce Chr. 62, 9; ecclesias Chr. 64, 5
Christo (*dat.*) 15, 17; 17, 7; 18, 5; 34, 5; 38, 4; 42, 3; 60, 2
Christum 2, 4 (*bis*); 13, 2; 17, 8; 17, 9; 17, 14; 18, 2; 23, 3; 27, 3 (*bis*); 27, 4; 28, 8; 41, 5; 42, 2; 42, 18
Christo (*abl.*) 24, 6; 34, 5; a Christo 42, 2; in Christo 9, 7; 16, 4; 16, 5; 27, 3; 28, 8; 31, 3; 38, 7; 42, 7; 42, 17
Christus Iesus 18, 2
in Christo Iesu 28, 1; 28, 6 (*bis*); 46, 9
Corinthii
Corinthiis 63, 8
ad Corinthios 10, 3; 15, 3; 40, 17; 48, 8; 50, 1
Cornelius
de Cornelio 31, 11

David
43, 5 (*bis*)

Eva
de Eva 30, 2

Galatae
Galatarum 33, 1 (fidem); 42, 9

Galatae
Galatas 1, 1 (ad); 1, 2; 20, 3 (apud)
in Galatis 18, 3
Genesis
librum Geneseos 40, 3
Graecus
11, 1
graecum verbum 31, 2
Graeci (*gen.*) 28, 1
Graeci (*nom. pl.*) 28, 3

Hebraei
Hebraeorum 30, 2
Hebraeus
hebraeum verbum 31, 2
Hierosolima
Hierosolimae (*loc.*) 31, 9
in sola Hierosolima 9, 7
Hierosolimitanus
ecclesiae hierosolimitanae 15, 6
Hierusalem
40, 10; 40, 19
Hierusalem (*acc.*) 24, 13; 40, 9 (ad); 40, 11

Iacobus
8, 5; 13, 4; 15, 6
a Iacobo 15, 6
Iesus
Iesu (*gen.*) 46, 8
Iesus Christus
22, 1
Iesu Christi 63, 5 (per fidem)
Iesum Christum 1, 8 (per); 2, 3 (per; *bis*); 12, 4; 24, 4; 46, 8
Iohannes
13, 4; 13, 7; 36, 6; 38, 5; 40, 20; 45, 6
Ioseph
ex filiis Ioseph 8, 5
Isaac
40, 5; 40, 7; 40, 19; 40, 24 (*bis*)
Ismael
ab Ismaele 40, 24
Israel
Israel (*gen.*) 31, 6
Israel (*abl.*) 31, 5
Iudaea
Iudaeae: ecclesiis Iudaeae 26, 5
a Iudaea 15, 6; in Iudaea 14, 1
Iudaei
7, 2; 16, 1; 17, 13; 22, 3; 25, 6; 28, 3; 29, 2; 31, 5; 32, 3; 34, 4; 41, 2; 41, 8; 42, 18; 43, 3; 62, 3; 62, 7
Iudaeorum 15, 1; consuetudinem I. 15, 6; ad consuetudinem I. 15, 8; in populo I. 19, 7; de sanctificatione I. 26, 3; populus I. 29, 3; ad significationem I. 29, 4; 31, 3; de I. observatione, more I. 35, 4
Iudaeis 1, 5; 12, 4; 25, 2; 26, 1; 31, 6; 32, 5
Iudaeos 9, 7; 31, 2 (ad); 31, 11 (apud); 42, 17
a Iudaeis 26, 5; 40, 24; 62, 6; de Iudaeis 26, 7; 29, 3; 29, 4; 31, 2; ex Iudaeis 1, 5; 1, 6
Iudaeus
17, 1; 17, 11; 37, 1
Iudaei (*gen.*) 28, 1
Iudaicus
Iudaici ritus 1, 2
Iudaico ritu 35, 5
observationum Iudaicarum 41, 2
Iudaismus
Iudaismum 7, 2
in Iudaismo 7, 2
Iudas
de Iuda 22, 4

Kalendae
die post Kalendas 35, 6

Maria
Mariae 8, 5

Moyses
22, 11
Moysen 22, 6 (per); 22, 13
a Moyse 19, 7

Parthi
ad Parthos 40, 20

Paulus
1, 4; 1, 6; 2, 4; 7, 3; 8, 4; 12, 4; 12, 6; 13, 5; 14, 2; 15, 1; 29, 4; 31, 12; 41, 6
Pauli 11, 4; praecessores P. 13, 2; P. auctoritate 42, 12
Paulo 12, 4; 17, 7
Paulum 1, 3; 12, 1; 13, 2; 42, 12
Paulo (*abl.*) 15, 6 (a); 17, 7 (in); 32, 9

Petrus
1, 4; 13, 4; 15, 6; 15, 14; 31, 11; 41, 8
Petri 15, 9 (caritas P.)

Petrus
Petro 12, 4
Petrum 8,4 (*bis*)

Romani
ad Romanos 1, 5; 14, 2; 20, 11; 21, 10; 25, 6; 26, 3; 26, 6; 31, 3; 45, 1; 46, 2; 64, 1

Sara
40, 11; 40, 15
Sarae: post mortem S. 40, 2; ab S. sterilitate 40, 16

Saul
43, 5

Thessalonicenses
ecclesiam Thessalonicensium 26, 5

Timotheus
Timothei: in T. circumcisione 36, 1
Timotheo 41, 6
Timotheum 11, 1; 49, 4 (ad)

Titus 11, 1; 11, 4
Titum 11, 4

EXPOSITIO INCHOATA

Actus apostolorum
15, 14
in Actibus apostolorum 3, 4; 15, 9

Athenienses
Atheniensibus 3, 4

Beelzebub
23, 6

Chananaea
13, 3; 13, 5
Chananaeam 13, 6

Chananaei
13, 5

Chanani
13, 5

Christianitas
christianitati 22, 1

Christianus
regula christiana 17, 4
Christiani 15, 5
christianorum fidelium nomine 19, 2
christianis sacramentis 22, 1

Christus
Christi: Chr. nomen 4, 2; Chr. praenuntiatores 4, 3; pro Chr. nomine 10, 5; ad sponsam Chr. 15, 16; in Chr. pace 18, 12; ad fidem Chr., ad Chr. baptismum 21, 3; ad baptismum Chr. 22, 1
Christo 6, 3
Christum 1, 3 (in); 1, 4; 3, 1 (in); 3, 5 (ad); 4, 4; 4, 12; 15, 4 (ad)
de Christo 3, 3; in Christo 1, 4; 4, 7
Christus Iesus
in Christo Iesu 1, 1
Cornelius centurio
18, 7
Cumaeus
Cumaeum carmen 3, 4

David
4, 3; 4, 6
David (*gen.*): filium D., dominus D. 4, 4; D. ore 4, 5; filius D., dominus D. 4, 6; semini D. 4, 8; ex semine D. 4, 9; filius D. 5, 5; filius D., dominus D. 5, 6; 5, 7
David (*dat.*) 10, 9
David (*acc.*) 5, 7 (ad); 5, 8; 5, 9; 5, 10; 18, 14

Hebraei
Hebraeorum: populo H. 4, 2
Hebraeis 19, 10; 22, 1
Hebraeos 11, 3 (ad); 18, 2; 19, 1 (ad)

Iacobus
12, 8
Iesus Christus
5, 14; 14, 8

Iesus Christus
Iesu Christi: evangelium I. Chr. 1, 1; evangelii I. Chr. 1, 2; I. Chr. regnum 3, 3; 5, 15; pro nomine I. Chr. 6, 3; 6, 4; per fidem I. Chr. 8, 6
Iesum Christum 4, 4; 12, 9; 17, 1 (in); 23, 13;
Iesu Christo 12, 7; a I. Chr. 8, 4; 11, 1; 12, 9; 23, 14
Iob
10, 4
Iohannes
12, 4; 12, 9
Iudaei
4, 4; 11, 3; 15, 5; 20, 2; 20, 5; 23, 6
Iudaeorum: de populo I. 3, 2; a gente I. 4, 1; rex. I. 4, 3; in numero I. 6, 4; 15, 6
Iudaeis 1, 1; 3, 1; 6, 4; 15, 6; 22, 4
Iudaeos 1, 4; 1, 4 (adversus); 23, 13 (adversus)
a Iudaeis 14, 6; 23, 4; ex Iudaeis 1, 3; 1, 4
Iudas
12, 7

Latinus
Latinae linguae ignarum 14, 3
latine 13, 1; 13, 2 (*bis*)

Nathan
per Nathan 10, 9

Paulus
1, 1; 4, 7; 10, 7; 15, 6; 21, 4
Pauli 11, 4; epistulam P. 23, 15
adversus Paulum 1, 3

Petrus
10, 5; 10, 8; 10, 10; 12, 2; 15, 10; 16, 6
Petro 18, 7

Phrygia
in Phrygia 15, 15

Punicus
Punica mulier 13, 3
punice 13, 1; 13, 5; 13, 6

Punici 13, 2
a Punicis 13, 2

Roma
Romae (*loc.*) 7, 5

Romanus
Romana lingua 3, 3 (in); 13, 6

Romani
ad Romanos 1, 1; 23, 15

Samaria
15, 9

Samaritanus
15, 8
Samaritani 15, 7

Sibylla
de Sibylla 3, 3

Sibyllinus
carmen sibyllinum 3, 4

Sidon
de finibus Sidonis 13, 3

Simon
16, 6
Simonem 15, 10

Stephanus
15, 5
Stephanum 15, 6

Thessalonicenses
10, 7

Timotheus
ad Timotheum 11, 4; 11, 6; 12, 5

Tyros
de finibus Tyri 13, 3

Valerius
13, 1

INDEX RERUM ET LOCUTIONUM NOTABILIUM[1]

abba: hoc est -a, quod pater II 31.2

abdicare: malos ... filios ... parentes -are solent II 39. 2

abhorrere: quis ... -eret, si diceretur II 22. 12

ablatio: -o peccati I 12. 5

ablativus absolutus: dicente Salomone I 8. 2; quamvis adhuc quasi vivente ipso peccato I 28. 3; etiam ipso diabolo invito I 44. 9; permittente domino et adiuvante II 1. 9; mediatore superbo diabolo superbiam persuadente ... mediatore humili Christo humanilitatem persuadente II 24. 6; nullis operum meritis praecedentibus III 1. 1; nulla dubitante ecclesia III 11. 4; utique apostolo Petro docente III 18. 7; condemnata vita priore III 22. 1; *saepissime*

ablativus instrumenti: quae (*sc. caritas*) ad certa spiritualia non vanitate rerum ... invitat I 50. 7

abluere: pro quibus (*sc. peccatis*) -luendis filii dei sanguis effusus est II 35. 8; antequam christianis sacramentis -entur III 22. 1; *al.*

abolitio: peccatorum -o III 11. 6

abscedere: Christus ab eis tamquam a possessione -it II 42. 2; *al.*

absorbere: donec ... -eatur mors in victoriam I 27. 1; cum -ptum fuerit mortale a vita II 17. 9; *cf.* II 61. 7; *al.*

abstinere: quidam ... infirmiores -ebant a carnibus et a vino I 70. 2; qui carnibus non -ebant I 70. 4

abundare: quod multo magis -at gratia I 23. 1; *al.*

abundantius: qui ... a. aemulator extiterat paternarum suarum traditionem II 17. 11

abuti: cum ... eo bono -usi fuerimus I 73. 2

abyssus: quae ... frustra etiam inveniuntur sive in caelo sive in -o I 50. 7

acceptabilis: ut ... offerantur gentes deo tamquam -e sacrificium I 75. 1

acceptio: sine personarum -ne II 12. 3, 4

accomodare: et ipsa humilitas est -ata percipiendae gratiae Christi II 25. 10

accomodatius: -ius enim diceret: surgite II 41. 1

accumulare: ut ... praevaricatione crimen -et (*sc. concupiscentia*) I 29. 3; *al.*

AcI pro NcI: ut demonstraretur illam veniam spiritualiter datam III 10. 9

acquiescere: quisquis ... separatur, -it autem carni et sanguini II 8. 2

acrimonia: nisi cum ... aliquam medicamenti -am verbo correptionis aspergimus II 56. 8

[1]) I = Expositio ad Romanos, II = Expositio ad Galatas, III = Expositio inchoata.

ac si: hoc ergo ita dixit, ac si diceret II 42. 18; si gratia et pax ... sic ab apostolo ponitur, ac si sanctum spiritum nominet III 14. 1

actio: quod si forte ... dilectione quidem talem suscipis -nem II 57. 5

actor: ut ... nunc procuratores et -es dicat elementa mundi II 29. 3; *cf.* II 29. 4; *cf.* II 30. 1; *cf.* II 31. 1; *cf.* II 32. 5, 8, 9, 11, 12, 14

ad: ad delectationes ... reprehenditur I 69. 2; quaedam earum observationum non servavit ad litteram II 22. 1

adhaerere: qui -et Christo dilectione spirituali II 38. 4; ut pace adhaereamus illi III 8. 5; *al.*

adiunctio: primogenitus dictur cum -ne fratrum I 48. 3

adiungere: quod -it II 22. 2; *et similia talia saepe;* illum populum -ens II 31. 1; non -ens etiam spiritum sanctum (*sc. apostolus*) III 11. 1; *persaepe*

adiutorium: dum viribus suis iuste vivere conatur (*sc. homo*) sine -o liberantis gratiae dei I 37. 2

administratio: ipso verbo ... numquam ab aliqua veridica -ne spiritus sancti haec gesta conscripta sunt II 40. 7; *al.*

admiscere: et illa (*sc. opera*) interdum se -ere II 19. 5

admonitio: quod nemine peccati sui poeniteret nisi -ne aliqua vocationis dei III 9. 6; *al.*

adnectere: eorum personae decenter se ... -re II 29. 4

adnumerare: ut totum legis tempus -es usque ad finem legis I 21. 3; *saepe*

adoptio: spiritus -nis filiorum I 44. 2; *et talia similia persaepe: cf.* I 44. 4; 44. 7; 44. 8; *etc. cf.* II 63. 5; hinc enim -nem recipimus II 30. 10

adstringere: qua (*sc. lege peccati*) quisque ... adstringitur I 38. 1; *al.*

adolescentulus: de matre -a ... nati sunt II 40. 21

adultera: non enim hoc timore timet -a, ne custodiatur a viro, quo timet casta, ne deseratur II 53. 3

adventus: in qua praedicatione -um ... sancti spiritus senserant II 20. 2; *cf.* II 31. 4; secundum -um domini credendo salvi efficimur II 23. 6; *cf.* III 13. 6; *saepe*

adversari: qui legi veteri -antur I 8. 2; cum ... prudentia ... carnis ... spirituali caritati -etur II 46. 3; spiritui sancto -antur III 15. 7; *cf.* III 15. 12; quamvis christianitati et ecclesia dei -antes III 22. 1; *al.*

adversitas: nisi cum talibus bonis imminebat -tas I 40. 2; non autem pati -tatem carnis II 47. 2

aegritudo: cognitio ... maioris -dinis II 26. 9

aemulatio: in -nem vos adducam I 60. 3; -o est dolor animi II 52. 2; *al.*

aemulator: -or, id est imitator paternarum suarum traditionum II 7. 3; *cf.* II 17. 11

aeneus: serpens -us II 22. 14; tamquam -a permanet crucis fides II 22. 15

aequalis: -es ... omnes sunt ante meritum I 52. 8; sit ergo testimonii eius -is auctoritas II 2. 5;

spiritum sanctum ... -em filio vel omnino deum esse III 15. 14; *al.*

aequaliter: si utrumque -ter etiam timemus in periculo II 54. 2

aequalitas: si filius dei in naturali -tate patris manere vellet II 24. 7; *al.*

aequitas: si custodiat -tatem II 46. 3

aeternitas: secundum -tatem I 51. 1, 5; deitatis -tate et aequalitate constante II 24. 7; *al.*

aeternus: reum esse -i peccati III 14. 2; quies -a I 45. 21 (vita aeterna II 61. 15 *saepe cf. e. g.* I 23. 1; I 50. 2; II 61. 7; III 5. 7); praemium ... -um II 21. 11 (*al.*); quamvis nondum simus in pace illa -a II 46. 9; cum in bona -a flagrantes erigit libros (*sc. testamentum vetus*) II 58. 3; *saepissime*

affligere: gravius -mur I 12. 4; *al.*

agere (*de*): de ipsis potestatibus -ebat (*sc. apostolus*) I 66. 3; (*cum*): ut intelligant gratiam dei id secum -e II 1. 1; *al.*

aggregare: nondum per fidem -ata (*sc. creatura*) I 45. 13; *al.*

agnus: staturi ad dexteram cum -is II 60. 2

alienus: quasi ... ferre ... sententiam de -o corde I 70. 1; numquam ... -i peccati obiurgandi suscipiendum est negotium II 57. 1; *saepe*

alimentum: qui ... talibus -tis utebantur I 70. 4

allegoria: ipse interpretatur hanc -am II 40. 1

allegorice: qua (*sc. fiducia*) duos illos -e accipiendos apertissime ostendit II 40. 7

alligare: servi esse ... sub iugo observationum carnalium quamvis sub lege dei tamen carnalem populum serviliter -antium II 41. 4; *al.*

alternare: remanebimus fluctu delectationes et timoris -ante quassati II 54. 2

alternus: qui enim -os dies iudicat I 72. 2

alteruter: inviti trahemur in -tram partem II 54. 2

amaritudo: in maiores -ines vertit (*sc. dulcedo*) I 32. 3

amator: hoc dicit de -oribus voluptatum magis quam dei II 61. 5

ambigere: nemo -it II 43. 2

ambiguitas: adiecit elegantissima -tate II 42. 19

ambiguum: ne quis fallatur -o II 19. 2

ambulare: cum secundum carnem non -atur, sed secundum spiritum I 40. 7; quamdiu per fidem -amus II 36. 3; *al.*

amplecti: utrum ... eum ... caritate -erentur II 37. 4; *al.*

amplius (= *plus, magis*): id sectabimur, quod -ius dilexerimus II 54. 2

amputare: cui umquam haeretico vel scismatico spem liberationis -vit (*sc. auctoritas*) III 15. 11; *al.*

anakoluthon: quamvis primitias habentes spiritus ... tamen ... differentia ista ... ablata est ... II 28. 3

ancilla: quod ille (*sc. apostolus*) de -a ... vetus testamentum significat II 40. 4; quod Abraham

propagandae prolis operam ad Agar -ae fecunditatem ab uxoris Sarae sterilitate transtulerat II 40. 16; *al.*

angelicus: nec alicui -ae ... creaturae generationi tribui potest III 4, 8

angelus: neque -os sanctos vanitati subiectos esse I 45. 3; -i ..., qui non lapsi sunt a conspectu dei II 24. 5; praevaricatores -i II 32. 9; *saepe*

angor: pro curarum -oribus II 38. 7

angularis: deus lapsis -ris I 57. 1; *cf.* III 1. 4

anima: -a tamquam mulier I 28. 3; quod unusquisque peccando -am suam diabolo vendit I 35. 1; cum ... constemus ex -a et corpore I 64. 2; *cf.* I 45. 4; qui ... ex tota -a ... deum diligit II 45. 3; *cf.* II 53. 2; -as peccatorum dimissiones liberare III 23. 5; *persaepe*

animalis: creatura ... -is I 45. 4; -e corpus II 61. 9; *al.*

animositas: -tatum ... vitia sanantur in nobis II 51. 6

animus: et bono -o fieri et malo I 71. 1; *cf.* I 71. 2, 3; aequo -o tolerare II 11. 3; dolor -i II 52. 2, 3; quicquid ... lacerato -o dixeris II 57. 3; alia malitiosi et venenosi -i signa III 20. 6; commutare -um in melius III 22. 5; *saepissime*

annuntiare: quibus christiana libertas -abatur II 42. 15; *al.*

annuntiator: qui ... propter -ores diligit eam (*sc. veritatem*) II 4. 6

antequam (*cum coni.*): a. isti ad eos pervertendos et circumcidendos venissent II 20. 3; a. dominus homo inter homines nasceretur II 24. 11; a. christianis sacramentis abluerentur III 22. 1; *saepe*

antiquitas: carnalis error non refertur ad -tatem veritatis II 40. 21; *cf.* II 40. 22; *al.*

aperte: de quo (*sc. Abraham*) in epistola ad Romanos uberius -iusque dissertum est II 20. 11; -issime dictum est III 15. 6; *cf.* II 40. 7; *al.*

apertus: -issima indicia malevolentiae III 20. 5; *al.*

apostolatus: -um ... accepisse III 6. 1; *cf.* III 6. 2, 3; *al.*

apostolicus: potestas -a II 32. 9; -a locutio II 36. 2

apostolus: idem -us ... ostendit I 3. 3; verba -i I 65. 2; II 26. 3; in Actibus -orum II 20. 2; II 41. 8; II 63. 3; III 3. 4; -orum epistolae III 12. 1; *cf.* III 23. 15; *saepissime*

apparere: quae (*sc. creatura*) ... satis -et I 45. 4; *cf.* II 15. 7; ut ex eo -eret II 10. 6; sicut in tota epistola -et II 33. 3; et -et ... homines ... esse contentos III 2. 4; *saepe*

appellatio: qui crediderunt ab -ne creaturae II 63. 7

appetitus: -u inanis gloriae legis oneribus non servientes II 55. 2

apponere: nihil -suerunt, sed e contrario, ut nos ... in gentes iremus II 12. 7

apprehendere: quia illi -erunt, quod isti respuerunt I 60. 2; *saepe*

approbator: -tores perfectionis II 12. 5

arbitrium: liberum -um I 12. 1; I 12. 12; *cf.* I 37. 3; *cf.* I 52. 15; liberum voluntatis -um I 37. 1; I 52. 2; I 54. 1; I 54. 13; II 46. 1; *persaepe*

arctus (= *artus*): quantis quamque -is vinculis peccatorum constringerentur I 24. 2

area: omnis ... -a multis partibus ampliorem habet paleam quam frumentum II 26. 3; qui in illa -a frumentum inventi sunt II 28. 8

arridere: ista prohibemus -entes II 35. 7

arrogare: quod eis tantam potestatem sibi -re videretur III 23. 4

ascensio: post domini -nem III 15. 9

ascensus: post -um domini II 31. 4

aspergere: cum ... aliquam medicamenti acrimoniam verbo correptionis -imus II 56. 8; qui hunc hominem ... -at III 14. 3; *al.*

assertor: sectandum sibi esse spiritum sanctum -orem ac ducem libertatis suae II 54. 4

asserere: ne quis ... eas potius sanctas scripturas esse -at III 4. 2

asseverare: -antes nihil eis prodesse evangelium II 1. 2; cum alii eum ... omnino non esse -ent III 15. 13

associare: iustificandos utrosque per disciplinam humilitatis -ans III 1. 4

astrologus: ut ... ab -is et Chaldaeis notatos dies et menses et annos ... observent II 34. 2

attendere: cum dona eius (*sc. dei*) -untur in homine II 5. 10; quod nec ipsi corporis medici -unt II 56. 15; -at(*sc. aliquis*) nec talibus per ecclesiae sanctitatem auferri poenitentiae locum III 16. 1; *al.*

atterere: illorum ... erat de legis transgressione -enda superbia II 25. 6

attestari: cui sacramento ipse dominus -atus est dicens II 22. 12; quid aliud quam trinitati -atur? III 13. 6; *al.*

attestatio: -ne ceterorum nihil ab evangelii veritate dissentire II 10. 6; etiam ipsius Pauli -ne II 11. 4; *al.*

attinere ad: quantum ad eius voluntatem -et II 5. 5; quantum -et ad simulacra III 4. 1; *persaepe*

auctoritas: commoti ... -tate illorum II 1. 6; eos Pauli apostoli -tate revocari II 42. 12; -tate prophetarum III 3. 1; catholicae ecclesiae tam insignis -tas III 15. 11; *saepe*

aucupari: errorem hominis -ri II 59. 4

auditus: ex -u fidei II 20. 1, 11

augmentum: quisquis ... quaerit -a peccati, ut -um gratiae sentiat I 25. 2

auxilium: liberatoris -um I 12. 7; I 38. 4; I 44. 9; -um misericordiae III 22. 2; *saepe*

Baptismum: cui iam per -um dimissa peccata sunt III 16. 1; post -um III 16. 3; III 19. 7; *cf.* III 16. 5; *cf.* III 16. 6; III 18. 8; -i sacramenta III 16. 7; *cf.* III 18. 7; quia renovatio in -o est III 19. 8; *saepe*

baptizare: unde se etiam Petrus de -ato incircumciso centurione Cornelio defendit apud Iudaeos

II 31. 11; -atos in nomine patris et filii et spiritus sancti denuo -re III 15. 15; christianorum fidelium nomine -atus III 19. 2; non potest iterum -ri III 19. 7; si ... scismaticis nondum -atis ad baptismum Christi aditus clauditur III 22. 1; *saepe*

beatitudo: ex his (*sc. carnalibus bonis*) -nem acquirere cupiebant I 40. 2; in ipso ... solo vera nostra -o atque perfecta est II 21. 3

beatus: implent sanctorum -issimum civitatis sempiternae statum II 24. 13

benedictio: caritas -nis Abrahae II 22. 17; quasi sub specie maledictionis -nem dicens II 42. 19

benedictus: quia dominum nostrum ... confitemur deum -um I 51. 1

benefacere: cum ei nos -mus I 63. 3

beneficium: nondum ... tenentes ipsum gratiae -um II 1. 2; *al.*

benigne: benigne ... admonuit (*sc. apostolus*) III 15. 10

benignitas: ad curandum -tas ... militat II 51. 6; significavit -tatem dei III 7. 5

bestia: in vita bestiarum I 45. 4

bipartitus: opera legis -a esse II 19. 2

blasphemare: ne nomen dei et doctrina -etur II 28. 4; pagani ... totam nostram religionem ... -ando contemnunt III 15. 2; si quis ... opera divina -at III 21. 4; *al.*

blasphemia: quibus -am in spiritum sanctum ab eis prolatam dominus obiecit III 22. 3; ne ... dicerent ... -am in spiritum sanctum III 23. 6; *cf.* III 23. 7; *cf.* III 23. 13

bonitas: ad ignoscendum -tas ... militat II 51. 6; quia ipsi -tati est contrarius per malitiam suam III 21. 2

bonum: temporalia -a (*saepe: e. g.* I 40. 2; I 41. 2); carnalia -a I 40. 3; si quid operantur -i II 3. 5; non proprio ac transitorio sed communi ac stabili gaudens -o II 17. 6; spiritualia -a (*saepius: e. g.* II 50. 1); in -a aeterna flagrantes II 58. 3; *cf.* II 62. 5; quoniam -is dei ... malitia sua resistit III 21. 4; *saepissime*

brevitas: ut -tate confessionis fidei ad salutem perveniremus I 59. 3

Caecare: illi per consuetudinem -ati II 25. 9

caecitas: velamentum ... -tatis II 22. 3; quid ... ista -tate tenebrosius ...? II 59. 4; qui ... carnali -tate videre dominum nolunt II 63. 11; cum ... nescirent in illa scilicet -tate III 20. 3

caecus: quisquis a carnalium parentum consuetudine -a separatur II 8. 2; *al.*

caelestis: corpus reformatum est in -em illam immutationem I 45. 20; contingere ... non potest iam portantibus imaginem -is hominis I 54. 20; non admittuntur ad hereditatem spiritualem -is patrimonii II 40. 4; pertinere ... ad -em Hierusalem II 40. 9; *cf.* II 24. 13; *cf.* 40. 11, 19; medicinae ... -is ministri II 56. 17; -e regnum III 5. 14; *saepe*

caelum: sive in -o sive in abysso I 50. 7; unus deus, qui fecit -um et terram II 29. 2; sive ... solem et lunam et sidera et -um et terram ceteraque huiusmodi gentes colebant II 32. 14; *cf.* 34. 6; *al.*
calefacere: nivem non posse -fieri I 41. 6
calescere: cum ... -it aqua I 41. 6
caligo: sine ulla -ine dubitationis ignosci III 15. 5
calor: -ore resolvitur (*sc. aquae natura*) I 41. 5; cum adhibito -ore solvitur et calescit aqua I 41. 6
calumnia: cum ... omnem creaturam in ipso homine sine ulla -a cogitemus I 45. 3; -iis carnalium respondere II 55. 2
canon: nonnulli eam (*sc. epistolam*) in -nem scripturarum recipere timuerunt III 11. 4
capere: qui eum in verbo -erent III 20. 5
capitulum: alius exitus -i huius II 29. 3
captivare: si ... consuetudo carnalis ... non -aret I 38. 3; ea (*sc. carne*) ... -ante illos sub lege peccati II 47. 1; *cf.* I 38. 2
captivus: -i ducuntur I 39. 2; dum eam (*sc. mentem*) concupiscentia carnis ... -am ducit II 46. 9
caput: hoc caput est peccati I 4. 1
carbo: ut -nes ignis congerat super caput eius, si -nes ignis ... aliquam gravem poenam significant I 63. 2; *cf.* 63. 4
cardo: optime ... tenet -inem causae III 6. 2
caritas: per -tatem Christi I 2; *cf.* 52. 9; *cf.* II 43. 8; *cf.* 49. 6; quae (*sc. gratia*) ... tribuat -tatem iustitiae I 12. 7; *cf.* 40. 9; *cf.* II 47. 1; -tas dei I 53. 7; *cf.* 12. 8; *cf.* 20; *cf.* 37. 3; *cf.* 50. 1 (= 50. 8); *cf.* 54. 22; ut fraternam -tatem etiam corporali notitia cumularet II 8. 4; gratiam -tatis ... accipere II 24. 14; spiritualem ... -tatem daturus II 44. 3; *cf.* 46. 3; *cf.* 46. 6; cum ... -tas legem impleat II 46. 3; *cf.* I 67. 3; *cf.* II 43. 3; *cf.* 58. 1; sine misericordia et -tate intelligi III 12. 8; *saepissime*
carnalis: consuetudo -is I 38. 3; II 54. 2; *cf.* I 38. 1; desideria -ia I 39. 1; *cf.* 38. 3; *cf.* 38. 6; *cf.* 44. 4; *cf.* 44. 6; *cf.* II 48. 1; -ia bona I 40. 3; *cf.* 40. 2; -is prudentia I 40. 6; *cf.* 54. 17; nisi ... ceteras -es Iudaici ritus observationes subirent II 1. 2; *cf.* 15. 15; *cf.* 33. 1; *cf.* 34. 4; *cf.* 40. 4; *cf.* 42. 17; qui ab spiritualibus ad -ia revocant intentionem credentium II 4. 4; *cf.* 20. 5; *cf.* 42. 12; *cf.* 43. 1; -es ... homines II 13. 3; *cf.* 12. 2; terrena -isque iustitia II 21. 12; -is error II 40. 21; servi esse ... sub iugo observationum -ium ... -em populum serviliter alligantium II 41. 4; cupiditatibus -ibus consentientes II 48. 3; -ium spiritualiumque operum oppositio II 51. 1; in circumcisione -i ... spem constituentes salutis II 54. 5; qui ... -i caecitate videre dominum nolunt II 63. 11; nullo imposito -is circumcisionis iugo III 1. 3; *saepissime*

carnaliter: unde -ter nascimur I 12. 10; *cf.* II 32. 3; *cf.* 34. 5; -ter sapis I 54. 23; *cf.* II 22. 3; nec -ter se cogit intelligi (*sc. lex*) II 7. 4; ne ... -ter viveret II 17. 2; *cf.* 23. 3; quae -ter desiderantur II 42. 5; ad opera servilia -ter conversi II 54. 4; *saepe*

carneus: quoniam invisibilis est (*sc. beatitudo*) oculis -is II 21. 3

caro: desideria ... -nis I 12. 8; II 46. 6; *cf.* I 38. 6; de -nis mortalitate I 12. 10; *cf.* II 50. 2; -nis circumcisio I 18; II 4. 3; 19. 3, 10; *cf.* II 21. 5; 41. 5; *cf.* II 19. 4; prudentia -nis II 46. 3; *cf.* I 41. 2, 3, 5; *cf.* I 49. 3; quia -ne servitur legi peccati I 45. 16; *cf.* I 27. 1; secundum -nem I 40. 7; 51. 3; II 40. 6, 8; III 4. 6, 7; 5. 1, 5; duci a -ne II 47. 2; *cf.* 48. 1; opera -nis II 48. 1; 49. 1; 50. 1; *cf.* 50. 3; in resurrectione -nis II 48. 6; concupiscentia -nis II 46. 9; *cf.* I 38. 7; *cf.* II 45. 9; *cf.* II 46. 1; *cf.* 46. 2; *cf.* 47. 4, 5; *saepissime*

castitas: sincera species -tatis II 49. 6; custodia -tatis II 51. 4; *cf.* II 40. 18; *al.*

castus: bono et -o animo ... fieri I 71. 2; utrum christianus homicida aut moechus sit, an -us atque innocens II 19. 4; iste (*sc. timor*) ... -us permanet in saeculum saeculi II 53. 4; *cf.* 43. 3; *cf.* 53. 2, 3; *al.*

catechumenus: si deprehendatur quisquam vel -us II 35. 5

catholicus: quo nomine trinitas fidelissimo et -o gremio cordis accipitur II 32. 7: -ae ecclesiae tam insignis auctoritas III 15. 11; nulla -a disciplina negandam ecclesiae pacem ... iudicavit III 15. 16; exclusi sunt a communione -a III 16. 4

celebritas: cum tanta -tate ... in ecclesiis legatur II 35. 2

certus: certus ... de promissione dei II 40. 14

cessare: carnalia seminare -abunt II 42. 20; fraterne admonere non -ant III 18. 12; *al.*

circuire: mare et terram eos -re solere dominus dixit II 62. 7

christianitas: quamvis -tati ... adversantes III 22. 1

circumcidere: asseverantes nihil eis prodesse evangelium nisi -erentur II 1. 2; *cf.* II 41. 5; qui nolebant nisi -cisis gentibus tradi evangelium II 16. 5; -cisus carne II 19. 4; *persaepe*

circumcisio: carnis -o I 18; II 4. 3; 19. 3, 10; *cf.* II 21. 5; *cf.* 41. 5; ante sacramentum -nis II 20. 12; ad -nem ... reverti II 33. 3; nihil ... obest ista -o II 41. 7; *cf.* 63. 2; in -ne carnali ... spem constituentes salutis II 54. 5; *cf.* 11. 4; *cf.* 41. 7; *cf.* 42. 6; nullo imposito carnalis -nis iugo III 1. 3; *persaepe*

circumvenire: quemquam ... -re mendacio III 17. 2

civitas: implent sanctorum beatissimum -tatis sempiternae statum II 24. 13

clarescere: quos iam spiritum sanctum accepisse -uerat II 31. 11

clarificatio: -o domini II 2. 5; *cf.* 31. 8

clarificatus: iam a -o missum se esse II 2. 6
claudus: -i contra se II 35. 8
coaptare: quae vocatio illum (*sc. Paulum*) coaptavit ecclesiae III 2. 4
coattestari: Cornelius centurio ... ipsum spiritum sanctum manifestissimis -antibus signis ... accepit III 18. 7
cognatio: Iacobus domini frater ... ex -ne Mariae matris eius debet intelligi II 8. 5; -o parentum II 11. 1
cognitio: -o ... maioris aegritudinis II 26. 9
collocutio: quod pater Valerius animadvertit admirans in quorundam rusticanorum -ne III 13. 1
columna: non tres -as constituisse sed septem II 13. 5; *cf.* 13. 7
comessatio (= comissatio): -nibus continentia reluctatur II 51. 7
commaculare: scientes ... non -re I 70. 2
commemoratio: ut ... patris et filii -o animum de trinitate commoneat III 12. 2; *cf.* III 12. 4; *cf.* 14. 1
commendare: dilectionem hominis usque ad inimici dilectionem nobis dominus ipse -at III 18. 10; *saepe*
commendatio: caritatem ... sui ampliorem -ne periculi ... exsuscitat II 54. 3
comminatio: per illam -nem ad poenitentiam vocasse Iudaeos III 23. 13
committere: tam immane flagitium -sisse I 71. 3; *al.*
communicatio: propter ipsam -nem humanitatis I 48. 5; propter -nem idolorum nullas omnino carnes attingere I 74. 4
communio: ut non susciperetis -nem periculi mei II 37. 5; exclusi sunt a -ne catholica III 16. 4
commutabilis: ut eam (*sc. substantiam*) -em et corruptibilem putent III 15. 14
commutatio: -o corporis II 47. 5; *al.*
comparatio: lucis -ne sentiuntur (*sc. tenebrae*) I 36. 2; quia in -ne multitudinis credentium Galatarum exigui numero erant II 42. 9; cum in -ne homines pecora dicunter III 2. 3
compellere: non est -pulsus Titus circumcidi II 11. 4
compes: si quis ... servus in -dibus fuerit propter noxam II 64. 3
complexus: quae (*sc. creatura*) se ... a -u eius (*sc. dei*) excludat I 50. 8
concinentia: -a linguarum III 13. 2
concinere: huic ... sententiae prophetae -it dicens II 61. 10; *al.*
concitare: -ans desiderium futurae vitae I 46. 7
concludere: ita -it apostolus I 54. 11; *cf.* I 23. 8; ut sub peccato omnia -eret (*sc. lex*) II 25. 9; in quam (*sc. fidem*) -clusus erat II 28. 8
conclusio: qua -ne illata I 54. 14; -o ... eorum erat timor unius dei II 26. 8; -o epistolae II 65
concordare: si verborum latinorum significatio ... cum graeca interpretatione -et III 2. 5
concors: -des ambos populos facit I 57. 3

concubitus: passa erat (*sc. Eva*) -us viri II 30. 2; quae (*sc. Sara*) diu deserta est a -u viri II 40. 11

concupiscentia: ante legem sequimur -am carnis I 12. 2; *cf.* II 45. 9; *cf.* 46. 1; *cf.* 46. 2, 9; *cf.* 47. 4, 5; -a carnalis I 38. 7; quia providentiam carnis in -iis facit I 69. 2; *saepe*

concupiscere: -imus et peccamus I 12. 3; ut ... a -ente adversum se carne vincantur II 47. 1

condemnare: de peccato -avit peccatum I 26. 3; -ata vita priore III 22. 1; *al.*

condemnatio: quod unius delicti -ne mors multorum facta est per Adam I 23. 1; *al.*

conditio: legem ... peccati dicit ex transgressione Adae -nem mortalem I 38. 7; donec ... -nem nostrum ... toleremus I 64. 6; differentia ista vel gentium vel -nis vel sexus II 28. 3; ceterorum ... in sua -ne resurgentium non princeps sed iudex est III 5. 13; *al.*

conferre: cum quibus seorsum -tulit evangelium II 10. 6

confessio: ut brevitate -nis fidei ad salutem perveniremus I 59. 3; ne quis ... per quasdam veritatis -nes ... seduceretur III 3. 5; peccati -ne liberatus III 18. 14; *cf.* 13. 4; *al.*

confidentia: innumerabiles ... cum magna -a in faciem nobis dicunt II 35. 6

conflagrare: -avit invidiam II 22. 2

conflictus: habeo alios -us ... cum carne mea II 64. 2

confringere: erat per transgressionem legis -enda superbia II 25. 1

confundere: quos fratres non -itur appellare I 48. 5; ne ... cum eis ... -antur atque misceantur III 9. 5; *al.*

congelascere: frigore -it (*sc. aqua*) I 41. 5

congemiscere: -it et dolet (*sc. creatura in hominibus*) I 45. 18

congregare: de toto orbe ecclesiam Hierusalem caelestem -at II 24. 13; de Iudaeis et de gentibus -atus est (*sc. populus*) II 29. 3; *cf.* 29. 4; -ri ... magis pecoribus (*sc. congruit*) III 2. 2; *al.*

congregatio: synagoga ... ex -ne (*sc. appellata est*) III 2. 2

congruenter: verbum ... carne, ut carnalibus c. appareret, indutum III 4. 9

congruere: videtur ... apostolica locutio -re velle infirmitati hominum II 36. 2; convocari ... magis hominibus -it, congregari ... magis pecoribus III 2. 2; *al.*

coniugalis: ille castitatis -is iura custodit II 40. 18

connectere: utrumque populum ... -it in Christo III 1. 4

connubium: amor a legitimo -o solutus II 51. 3

consanguineus: quisquis ... -is suis carnaliter suadentibus assentitur II 8. 2

conscientia: ut in tua -a certus sis I 66. 2; sumebant cibos salva -a I 70. 2; *cf.* 70. 4; pura dilectionis -a II 28. 5; *al.*

consensio: in nostra -ne peccamus I 12. 9; mentem ad -nem peccati

non subiugant II 46. 6; *cf.* 46. 9; *cf.* 49. 5; *al.*
consectari: prudentia ... carnis commoda temporalia -ando spirituali caritati adversetur II 46. 3; *al.*
consentire (*ad*): cum ad mala faota -tiunt I 7. 1; *al.*
(*in*): -serunt in societatem II 12. 6; *al.*
(*cum dativo*): non tamen his desideriis -iens spiritus I 12. 8; *cf.* 27. 3; -serunt mihi et Barnabae II 12. 7 *al.*; simulate illis -iebat ad imponenda gentibus illa onera servitutis II 15. 7; -tientes, ut Paulus et Barnabas irent ad gentes II 12. 6
consequens: quod in -entibus manifestat I 30. 1; *cf.* 33. 4; *cf.* 46. 1; *cf.* 65. 4; -s est, ut II 45. 3; cuius epistolae textum -entem ... vestigabimus III 23. 15
consequenter: quod c. dicit I 70. 5; *cf.* II 20. 10; *cf.* 26. 7; *cf.* 53. 1
conservator: mitem ... esse et humilem caritatis -rem II 15. 13
consideratio: sequestrata ... meliore -ne I 72. 1; quisquis ... diligentiorem -nem ... desiderat III 23. 15
consonantia: haec verborum -a III 13. 7
consonare: in secunda (*sc. epistola*) ... illis, quae ad Timotheum sunt, -at dicens III 12. 5
consortium: -ium poenale III 9. 3
conspersio: secundum hanc -nem I 54. 23
constantia: iustitiae divinae -a III 10. 1
constare: quia homo constat spiritu et anima et corpore I 45. 4; *cf.* 64. 2
constringere: quantis ... arctis vinculis peccatorum -erentur I 24. 2; *al.*
consummare: ut ... -ata fiat (*sc. concupiscentia*) I 29. 3
consummatio: ostendit -nem legis in dilectione positam I 67. 1
contemplatio: omne sacramentum ... ad -nem veritatis refertur II 19. 1; *cf.* 19. 10
contentio: volentes iam calumniis carnalium respondere -nibus II 55. 2; per turbulentas -nes taedium sibi fiere de re II 64. 1; qui adversus ecclesiae pacem superbissimis -nibus saeviunt III 15. 13; *al.*
conterere: praevaricationis crimine -trita superbia est II 24. 16
contexere: importune argue, deinde cetera contexantur II 56. 11
continuo: ut ... continuo sanarentur II 22. 13
contradicere: infert quaestionem tamquam a -ente I 54. 14; malivolo animo -it III 21. 1
contribulare: sacrificium -ati cordis II 54. 3; *cf.* III 19. 1
contribulatio: isti ... carbones ignis ad exustionem id est -nem spiritus valent I 63. 4
contribulis: quia multa a -ibus suis pro fide passi erant II 26. 5
contumaciter: firmi ... infirmiores c. contemnebant I 70. 5
contumelia: quae quidam putant in -iam legis obicienda I 12. 1; hoc in -am domini Moysen fecisse II 22. 13; pagani ... totam

nostram religionem ... -is ... insectantur III 15. 2; *al.*

contumeliose: si aliqua -e in tantam sanctitatem vel verba vel facta protulerint III 14. 4

conturbatio: -o ... ordini contraria est II 20. 5; *cf.* 42. 12; illa -o a spiritualibus ad carnalia revocans II 43. 1

convenienter: serpens ... -ter in ligno exaltatus est II 22. 11

convenire (= *decere, aptum esse congruere*): ut facerent, quae non convenirent I 4. 2

conventiculum: plena sunt -a nostra hominibus II 35. 2

conversatio: Iudaismum contrarium esse ecclesiae dei ... per carnalem -nem servitutis ipsorum II 7. 2; *al.*

conversio: evangelii -o II 20. 6

convertere: ad gratiam posse pertingere -sos I 3. 5; *al.*

convicium: potius ... auxilia quam -a meditatur (*sc. spiritualis vir*) II 56. 1; aliqua etiam in hoc -a iactitasse III 14. 3; *al.*

convincere: quemcumque hodie malum -victum ... damnaverit I 72. 2; in dilectione ... proximi facilius -untur eam non habere II 45. 2; de quo quisque facilius -itur II 45. 5; *al.*

copulare: ut cum his illi ad consortium poenale -entur III 9. 3

copulatio: quam ... corporali -ne deseruerat II 40. 14

cor: in desideria -dis sui traditi sunt a deo I 4. 2; *cf.* I 5; obduratum est cor Pharaonis I 54. 6; *cf.* 54. 7, 8; *cf.* 55. 1; esse ... humiles -de II 5. 7; 15. 14; *cf.* 38. 3; caritas dei diffusa est in -dibus II 20. 7; 44. 4; qui ex toto -de ... deum diligit II 45. 3; *cf.* 53. 2; *cf.* III 17. 2; *saepe*

corona: cum eius (*sc. laudis*) persecutione -am merueris I 65. 3; omnes illae tribulationes ... ad -am victoriae proficiebant II 64. 6

corporalis: creatura ... -is I 45. 4; ut fraternam caritatem ... -i notitia cumularet (*sc. Paulus*) II 8. 4; ut ... -i praesentique vindicta vindicaretur in eos II 21. 1; cruciatus -es III 10. 1; *al.*

corpus: nisi resurrectione -oris immutationem illam ... meruerimus I 12. 10; *cf.* II 47. 5; -us peccati I 26. 4; II 22. 10; non regnat peccatum in nostro mortali -ore I 27. 2; II 46. 7; *cf.* I 42. 1; *cf.* II 46. 6, 8; *cf.* 48. 4; *cf.* III 5. 6; quia homo constat spiritu et anima et -ore I 45. 4; *cf.* 64. 2; dominus ... peccata nostra pertulit in -ore suo super lignum II 22. 7; cum existunt desideria de animali -ore II 61. 8; *cf.* 61. 9; *persaepe*

correctio: quo ... vindicta procederet, ad -nem eorum I 55. 2; ad -nem vitae vocare III 17. 4; *al.*

correptio: nec uteretur illo (*sc. diabolo*) ad -nem hominum ipsa potestas apostolica II 32. 9; cessandum sibi esse a -ne erroris alterius II 56. 7; *al.*

corrigere: qui eum -i quam interfici malebat II 43. 6; caritas -entis II 57. 3; nulla poenitentia -i III 9. 2; *al.*

corripere: quomodo in modestia, quomodo -ientem, nisi cum lenitatem corde retinemus et aliquam medicamenti acrimoniam verbo correptionis aspergimus II 56. 8; *al.*

corruptelum: dicebat de -is quae flagitia nominantur I 6. 2

corruptibilis: quando -e hoc induet incorruptionem I 43. 2; *cf.* II 61. 7; ut eam (*sc. divinam substantiam*) ... -em putent III 15. 14

corruptio: quicquid ... in homine ... -ni subiacet I 45. 5; tota eorum ecclesia in -ne carnalis servitutis ... fermentabitur II 42. 10; *al.*

cotidianus: de quo (*sc. odio fraterno*) iudicare in -a vita ... facile est II 45. 7

creator: non cognoverunt per creaturam -rem I 3. 2; quod egent summa et stabili specie -ris II 34. 7; *al.*

creatura: non enim -a ulla esse potest nisi aut spiritualis ... aut animalis ... aut corporalis I 45. 4; non sponte ... esse subiectam vanitati -am I 45. 11; visibilis -a, quia et nos id est anima -a sumus I 50. 8; quia neque liberam voluntatem rationali -ae suae deus negavit II 32. 13; novam -am dicit vitam novam II 63. 5; divinitatem ... in eo (*sc. Christo*) non intelligunt ab universae -ae communione discretam III 4. 4; *persaepe*

credere: qui ex Iudaeis et ... qui ex gentibus crediderant II 1. 5; (*cum dat.*) qui domino -diderunt I 61. 3; *cf.* I 64. 3

(*cum acc.*) qui -diderant Christum II 18. 2

(in *cum acc.*) -entes in deum I 60; in Christum -entes I 75. 1; III 3. 1; *cf.* 1. 3

(in *cum abl.*) in Christo -erant II 16, 5

crimen: praevaricationis -n I 24. 3; *cf.* 33. 3; *cf.* II 24. 6; -n obiectum illa (*sc. Chananaea*) non negans III 13. 4; *cf.* 21. 3; qui hunc hominem ullo -ine impietatis aspergat III 14. 3; *saepe*

criminatio: lex ab omni -ne defenditur I 37. 1

cruciatus: -us ... corporales III 10. 1; *al.*

crucifigere: si -fixi sumus cum Christo I 26. 4; sine causa ... Christum ... scandalizati Iudaei -xerunt II 42. 18; *cf.* III 14; *al.*

crucifixio: veteris ... hominis -o significata est in cruce domini I 26. 2; *al.*

crudescere: quaero, utrum quisquam tanto errore -at III 21. 3

crux: tantam in ea -ce salutem hominum esse II 22. 13; haec omnia in -ce triumphata sunt II 22. 16; qui ... in -ce gloriatur, non vult placere in carne II 62. 9; *al.*

culpa: infirmabatur ... lex non implendo, quod praecipiebat, non sua -a sed per carnem I 40. 3; non ... legis illius -a est II 7. 3; si quis ... servus in compedibus fuerit ... propter -am II 64. 3; *al.*

culpare: notandum ... quod ... -andam eam (*sc. iram dei*) putant I 8. 2; non esse -andam carnis providentiam I 69. 1

cultura: quae (*sc. possessio*) huius gratiae -a caret II 18. 5
cultus: ad -um suum ... revocando perducere I 55. 2
cumulare: ut fraternam caritatem etiam corporali notitia -aret (*sc. Paulus*) II 8. 4
cumulatius: quanto perfectius atque -ius id specis ipsa factura est II 28. 2
cupiditas: cum ... pravis -tatibus resistit (*sc. prima hominis vita*) II 46. 4; -tatibus carnalibus consentientes II 48. 3; ne ... vanis -tatibus serviant II 55. 2; aliqua -tate illecti III 8. 2; *saepe*
curare: qui haec -ant potestatibus I 64. 4; non potest poenitendo -ri III 16. 3; *cf.* 19. 8; multi ... -ant cognoscere voluntatem dei III 18. 8; (= *mederi*): qui (*sc. medici*) terrenae mercedis intuitu -ant II 56. 15
curiositas: inanis -as I 50. 7
cursus: non sufficit voluntas nostra et -us noster I 54. 3
custodia: -a castitatis II 51. 4
custodire: quia non -iebantur (*sc. gentes*) sub paedagogo II 27. 3; ille castitatis coniugalis iura -it II 40. 18; hoc timore timet adultera, ne -iatur a viro II 53. 3; *saepius*
custoditio: illam ... dicit -nem legis non occidere, non moechari, non falsum testimonium dicere II 62. 5

Daemonium: quoniam ... omnia -a de corporibus hominum depello II 15. 12; *cf.* III 23. 1; *cf.* 23. 6; sive ... solem ... ceteraque huiusmodi gentes colebant sive -a II 32. 14; quando eum (*sc. dominum*) in principe -iorum -a excludere blasphemabant (*sc. Iudaei*) III 20. 2
damnare: haec differentia est, quod in Adam unum delictum -atum est, a domino autem multa donata sunt I 23. 3; nec istos ex operibus -ans (*sc. deus praescius*) I 54. 16; his ... omnibus ... errorem atque impietatem poenitendo -antibus nulla catholica disciplina negandam ecclesiae pacem III 15. 16; *saepe*
damnatio: quae ... -o non sine spe reparationis irrogata est naturae nostrae I 45. 12; persuasione ... serpentis homo in -nem mortis cecidit II 22. 11; duci a carne -o est II 47. 2; *al.*
dare: datur intelligi I 6. 1
debitor: -res ... operum legis ... isti ingrati tantae gratiae -res II 42. 3
decenter: quoniam et eorum personae d. se potest adnectere (*sc. Paulus*), quibus ... missus est II 29. 4
deceptor: ne ... in eius odium traducerentur a -oribus illis II 39. 1; ab aliquo ... -ore ... responderi aliquid aliud III 14. 3
decidere: ad colenda simulacra -erunt I 3. 2; ut ... in carnalem timorem non -ant II 37. 6
declinare: ex novo testamento ad sacerdotium vetus -asse III 19. 10
dedicare: quo (*sc. tempore*) eiusdem passionis fide -atur III 19. 2
dedignari: quod ille unicus non -atus est participationem naturae nostrae II 30. 10

defensio: -nes peccatorum suorum pertinaciter exquirentes III 9. 2
definitio: -o ... prudentiae in appetendis bonis et vitandis malis explicari solet I 41. 3
degere: cum ... ad subsidium -endae eius vitae utamur I 64. 2
deinceps: non posse d. eum, qui peccaverit, iterum baptizando purgari III 19. 2
deitas: eadem (*sc. trinitate*) in tribus, patre et filio et spiritu sancto, -tatis aeternitate et aequalitate constante II 24. 7
delectatio: non ... appetit (*sc. apostolus*) iurationem cupiditate aut -ne iurandi II 9. 5; maior ... et praepollentior -o eorum iustitia est II 49. 3; *al.*
delictum: quod unius -i condemnatione mors multorum facta est per Adam I 23. 1; *al.*
delinquere: non ... ita -iquerunt, ut caderent I 62. 2
denotare: -abant ... invidi apostolum Paulum II 12. 1
depravare: ut ... cum aliquem iustum hodie laudaverit, cras inveniat -atum I 72. 2
deprecatio: cum et ipsius Chananaeae -ne dixit non se esse missum nisi ad oves II 31. 6
deprehendere: si -atur quisquam II 35. 5; *al.*
deputare: ut ipsae (*sc. reliquiae*) -entur in semen Abrahae I 57. 2; *cf.* 61. 3; *cf.* II 61. 9; -ata est fides eius ad iustitiam II 20. 12; *cf.* 23. 2; peccata eorum ... non ignorantiae peccata -re III 16. 8; *al.*
descendere: ne ... usque ad terrenas hominum cogitationes modus divini eloquii -isse videatur II 36. 2
desiderium: in -a cordis sui traditi sunt a domino I 4. 2; *cf.* 5; tametsi -a quaedam carnis ... adversus spiritum nostrum pugnant I 12. 8; non ... obaudit -o peccati I 27. 1; *cf.* 12. 6; *cf.* 28. 2; *cf.* II 46. 9; *cf.* 48. 5; *cf.* 61. 6; quia ... non consentimus -is pravis I 27. 2; *cf.* 12. 9; quia -ii prohibiti fructus dulcior est I 32. 1; quod ... servimus -is pravis carnalibus I 38. 3; *cf.* 38. 6; *cf.* 44. 4; si existant -a carnalia I 39. 1; *cf.* 44. 6; *cf.* II 46. 6; *cf.* 48. 1; *persaepe*
designatus: ut prae ceteris et ante ceteros resurgeret -us III 5. 11
desistere: cum ... prohibita fuerit (*sc. concupiscentia*) -ente ... gratia I 29. 3; a ... superbia ... debent -re intelligentes I 56. 2
desperare: non esse -andum in futurum I 72. 5; ne gentes de se -arent II 27. 3; *cf.* III 15. 10; *cf.* 23. 7, 12; *saepius*
desperatio: ut ex omni -ne divina promissio magnum meritum credentibus daret II 40. 13; perseverantia in nequitia et in malignitate cum -ne indulgentiae dei III 22. 3
detestari: cum ... peccantem ... superbe tamquam insanabilem -atur II 56. 3
detorquere: credentem a caritate dei -re I 50. 1; intentionem causae ... subito in aliud temere -re velle II 34. 3

detrectare: qui ... -at agere poenitentiam de peccatis suis III 14. 1
diabolus: intelligendum est, quod unusquisque peccando animam suam -o vendit I 35. 1; qui mediatore superbo -o superbiam persuadente deiectus est II 24. 6; non dominus magistratum huius mundi -um diceret II 32. 9; *al.*
differre: eius (*sc. formae futuri Adam*) aliquas differentias interponens -tulerat ordinem I 23. 8; istam similitudinem in hoc -re ab ea re I 28. 1
dignari: qui per spiritum sanctum gratiam dare -atus est I 20; quam (*sc. pacem*) dominus per fidem dare -atus est III 10. 13; *al.*
dignatio: illa mors domini -nis fuit I 40. 5; nos ... beneficio et -ne misericordiae eius filii dei sumus II 30. 6
diiudicare: ut ... -emus cogitationes eius I 70. 1; sine isto munere -re III 20. 5; *al.*
diiudicatio: ista carnalia spirituali -ne contemno II 37. 1; -o spirituum III 20. 4; haec ... -o certo quodam tempore per spiritum sanctum fidelibus datur III 20. 4
dilectio: cum ipsa -o in eo bonum operatur I 52. 6; *cf.* 52. 7; *cf.* 53. 4; dominus in illis duobus praeceptis totam legem pendere dicit et omnes prophetae, id est in -ne dei et proximi I 67. 2; *cf.* II 44. 2; *cf.* 45. 1, 2, 4; *cf.* 58. 2; *cf.* III 18. 9; contemplatio veritatis in solius dei -ne fundata est II 19. 10; qui adhaeret Christo -ne spirituali II 38. 4; -nem hominis usque ad inimici -nem nobis dominus ipse commendat III 18. 10; *persaepe*
diluere: per quam (*sc. gratiam*) peccata diluuntur III 14. 1
dimissio: si ... animum ... frustra etiam sine peccati sui -ne generarent III 22. 5; animas peccatorum -ne liberare III 23. 5; *al.*
dimittere: ut praeterita peccata -erentur I 25. 1; *cf.* II 24. 17; *cf.* III 6. 1; *cf.* 16. 1; *cf.* 18. 4; *cf.* 23. 2; non ei (*sc. homini*) -i neque hic neque in futuro saeculo III 14. 2; *cf.* 22. 3; *cf.* 23. 7; *saepe*
dinoscere: peccatum ... non intelligendo -itur I 36. 3
disciplina: Paulum apostolum suspectum habere coeperant (*sc. Galatae*) ... tamquam non tenentem -am ceterorum apostolorum II 1. 3; -a christiana II 15. 11; III 16. 7; nulla catholica -a negandam ecclesiae pacem ... iudicavit III 15. 16; *al.*
discipulus: cum sabbato esurientes -i spicas evulsissent II 22. 2; quem (*sc. spiritum sanctum*) dominus -is se missurum esse promisit III 15. 14; *al.*
discutere: non est tuum -re I 54. 23; cogitari oportet et -i prius III 18. 6
dispensatio: secundum ... incarnationis -nem ... primogenitus dicitur cum adiunctione fratrum I 48. 3; per angelos ... ministrata est omnis -o veteris testamenti II 24. 15; -o legis II 24. 16; *cf.* I 24. 1; non fortuito sic sonuisse ... sed occultissima -ne divinae providentiae III 13. 2

disputatio: hoc ... vitio contentionis et invidentiae perniciosae -nes inter eos nutriebantur II 45. 8
disseminare: famam falsam -re III 20. 6
dissentire: quia ... nihil ab evangelii veritate -re approbatur II 10. 6; *al.*
dissolvere: multa etiam sua tradiderunt -entes ... mandatum dei propter traditiones suas II 7. 4; magna et difficillima ... quaestio -soluta est III 23. 14
distantia: in qua fide non est -a Iudaei neque Graeci II 28. 1; *al.*
distinctio: -nem de nobis flagitant II 52. 2
distincte: ut -e intelligamus unicum dei filium II 30. 6
distinguere: distinctus est ... ille locus in Sapientia Salomonis I 6. 3; quattuor istos gradus hominis -amus I 12. 2; *cf.* 38. 6; *cf.* 43. 1; etiamsi illo usitatiore modo -atur II 56. 12; *saepe*
divinitas: secundum aeternitatem -tatis I 51. 5; qui (*sc. Christus*) ... per -tatem dominus est omnium II 18. 5; humanitatem a -tate distinxit III 4. 10; *al.*
divinitus: cum -us accepisset (*sc. David*) in potestatem regem Saul II 43. 5; quae (*sc. scripturae*) populo Hebraeorum sunt -us creditae III 4. 2; *al.*
divinus: quod (*sc. testamentum humanum*) ... multo est infirmius quam -um II 23. 1; procuratores vel actores -ae providentiae II 32. 9; *cf.* I 44. 3, 4; *cf.* II 32. 8; *cf.* III 13. 2; iustitiae -ae tanta constantia est III 10. 1; de ipsa -a substantia tam impie sentiant III 15. 14; -ae misericordiae participes esse non posse III 16. 4; si quis ... opera -a blasphemat III 21. 4; *persaepe*
divortium: cum et marito prior Sara sit mortua neque inter eos ullum extitisset -um II 40. 15
doctrina: fallacis -ae imagine sedens mulier I 32. 2; ne nomen dei et -a blasphemetur II 28. 4; ut iam non moveantur omni vento doctrinae II 38. 8; *al.*
documentum: ipso gravissimo -o ... usus est Paulus II 31. 12; ut ... ad -um valeat tantae sublimitatis III 5. 11
dominari: cui ... -atur peccatum I 27. 2
dominicus: hac ... prudentia in homine -o destructa et ablata I 40. 7; scientiae videtur congruere -ae illi sententiae III 18. 4; *al.*
dominus: quod subduntur -is suis (*sc. servi*) I 66. 3
dominus (theol.): veteris ... hominis crucifixio significata est in cruce -i I 26. 2; mors -i I 40. 5, 6; Christus -us I 51. 4; *cf.* 74. 1; *cf.* II 22. 1; *cf.* III 8. 4, 6; *cf.* 12. 7; -us deus II 1. 2; antequam -us homo inter homines nasceretur II 24. 11; post ascensum -i II 31. 4; *cf.* III 15. 9; evangelium -i nostri Iesu Christi III 1. 1; *cf.* 1. 2; in adventu -i III 13. 6; *saepissime*
donare: a domino ... multa -ata sunt I 23. 3; ad vitam aeternam -are I 64. 3; qua (*sc. gratia*) nobis -antur peccata II 3. 2; *persaepe*
donatio: duobus modis -o praecellit

I 23. 1; ad -nem multorum delictorum pertinet I 23. 5; *cf.* 23. 1
donec (*cum coni.*): d. vivificetur etiam corpus et absorbeatur mors in victoriam I 27. 1; d. perveniamus ad illud saeculum I 64. 6; d. eis secundum promissionem suam spiritum sanctum mitteret II 31. 9; *al.*
donum: quia spiritus -um acceperunt I 1; *cf.* 20; *cf.* 52. 5; *cf.* 54. 1; *cf.* II 31. 4, 10; -um dei I 52. 10; *cf.* 52. 6; 54. 13; III 11. 1; 12. 7, 9; -um dare ... caritatis II 22. 6; gratia ... et pax quid aliud quam -um dei III 11. 1; quoniam bonis dei, hoc est -is dei malitia sua resistit III 21. 4; *saepissime*
dubitatio: sine ulla caligine -nis ignosci III 15. 5; *al.*
ducere (*sc. in matrimonium*): quam (*sc. Cethuram*) postea duxit Abraham II 40. 6
dulcedo: perniciosam -inem flagitiorum sequens I 6. 2; accepta tamquam pretio -dine temporalis voluptatis I 35. 1; *al.*
dummodo: d. intelligat II 35. 1
dumtaxat: hoc. d. loco II 29. 4

Ebrietas: mansuetudo -tatibus ... reluctatur II 51. 7
ecclesia: contrarium esse -ae dei II 7. 2; *cf.* III 22. 1; persecutor -arum II 12. 1; *cf.* 7. 3; 64. 5; -ae gentium II 14. 2; 26. 2; *cf.* 15. 1; 26. 5; -ae hierosolimitanae Iacobus praefuit II 15. 6; *cf.* 24. 13; magis hoc ex persona matris -ae locutus est II 38. 2; -ae dignitatem a synagogae vetustate discernit III 2. 1; -a ... ex vocatione appellata est III 2. 2; quamquam ... -a grex dei et pecus dei et ovile dei vocetur III 2. 3; ipsa ... catholicae -ae tam insignis auctoritas III 15. 11
ecclesiasticus: quas usus -us recipit III 12. 1
edomare: mortalitate carnis -re II 50. 2
efficere: gratia ... -it, ut ... velimus recte facere I 12. 12; ut nos misericordes -iat I 53. 7; *cf.* 54. 1; sicut ipse mediator ... sine interpositione alicuius mediatoris effectus II 27. 3; *al.*
egenus: quae infirma appellat ... -a ... esse possint II 34. 7
electio: quomodo dicit apostolus non ex operibus factam -nem I 52. 4; David patriarcham divina -ne probatum atque laudatum ignorasse ... voluntatem dei III 18. 14; *al.*
elegantia: quantum interpretantis -am hilaritas audientis admittit III 13. 7
elementum: quomodo ... sub -is huius mundi fuerint Iudaei II 29. 2; *cf.* 29. 3, 4; *cf.* 30. 1; *cf.* 31. 1; *cf.* 32. 5; *cf.* 34. 5, 6; ipsa -a utique non sunt naturaliter dii II 32. 6
eloquium: modus divini -i II 36. 2
elucere: ut hominibus, quis vir esset et quantus dei servus (*sc. Iob*), -eret III 10. 4
emendare: leviter -atus (*sc. servus*) III 18. 5
emendatio: tribulatio quando accidit servo dei ad ... -nem I 46. 3
enumerare: cum -asset superiora flagitia (*sc. Salomon*) I 6. 3; in-

cipit opera carnis -re II 48. 1; *cf.* 49. 1; *cf.* 50. 1
ephemerida: ex -is vitam naufragam gubernantes II 35. 4
error: hic enim -or Manichaeorum est I 45. 2; qui ... subiacebant laboriosis -oribus I 45. 15; in magno -ore versatur I 64. 4; -orem ... in secreto emendare II 15. 9; vulgatissimus ... est -or iste gentilium II 34. 2; carnalis -or II 40. 21; cum ... omnino ... nescientes in magno -ore peccaverint III 16. 8; *persaepe*
erubescere: nec -buit nec timuit apostolus dicere peccatum eum fecisse pro nobis II 22. 9; malos ... filios ne de his -ant, etiam parentes abdicare solent II 39. 2
erudire: minus in scripturis -iti II 22. 4
esurire: -ientes discipuli II 22. 2
et (= *etiam*): quibus serviebatis et antequam Christo credederetis II 34. 5; dicit tamen et alio loco II 63. 6; ut et nos eum dilecti diligeremus III 7. 6; *saepissime*
etiamsi (*cum coni.*): e. existant desideria carnis de mortalitate corporis II 46. 6; *saepissime*
evacuare: -re corpus peccati I 26. 4; *cf.* II 22. 10; *al.*
evacuatio: ubi fit -o omnis principatus et potestatis I 64. 6
evadere: quid prodest vos -sisse servitutem II 34. 5; *al.*
evangelicus: quantum ad auctoritatem testimonii -i pertinet II 1. 8; -a gratia II 25. 2; -a narratio III 20. 6
evangelista: in verbis -arum sibi desideranda esse III 23. 15
evangelium: ut ... gentibus in -um vocatis minime inviderent I 2; tempus -i I 68; -i gratia II 1. 2; *cf.* I 52. 13; *cf.* III 1. 2, 3; sicut in -o scriptum est II 31. 5; -um domini III 1. 1; -um dei III 3. 1; in -i tractatione ... sibi desideranda esse III 23. 15; *saepissime*
evangelizare: cum -asset Paulus in Arabia II 8. 4; non ... -atum est gentibus II 31. 4; *cf.* 31. 6; *al.*
evellere: cum sabbato esurientes discipuli spicas evulsissent II 22. 2
evidenter: -ter ostendit I 33. 1; -tissime duorum testamentorum distincta sunt tempora I 44. 1; *al.*
evidentia: qui ... tanta -a contra spiritum sanctum pugnant III 15. 13
exaggerare: cum scripturarum verbis peccata eorum -asset II 25. 6
exagitare: cum proterve -at irridetque peccantem II 56. 3
exaltare: Moyses in heremo super lignum -avit serpentem II 22. 11; *al.*
examinare: internis interrogationibus -antes nostram conscientiam II 57. 1
examinatus: non se ista -tiore numero collocasse II 50. 3
excedere: cum hinc excesserit II 21. 8
excellentia: ignorantes -am, qua dominus est III 4. 4
excipere: non ... -iunt sibi spiritum sanctum III 15. 3; dominus ... nullum tempus -cepit III 16. 5; *al.*
excludere: quae (*sc. creatura*) se ... a complexu eius (*sc. dei*) -at I 50. 8; -clusi sunt a communione catholica III 16. 4; eum (*sc.*

dominum) in principe daemoniorum daemonia -re III 20. 2
exemplar: quam graeca -ia manifestissimam iurationem esse convincunt II 9. 4
exhibere: non esse -endum honorem debitum eis I 64. 4; non omnibus eadem possunt -ri dilectionis officia II 61. 15; *al.*
exhorrescere: quae sola (*sc. peccata*) inusitata -imus II 35. 8; *al.*
exinanire: si filius dei ... manere vellet nec se -iret II 24. 7
existere: quia licet -entibus desideriis carnalibus iam non servit I 38. 6; *cf.* 38. 4; *cf.* 39. 1; *cf.* II 46. 6, 9; *cf.* 61. 6, 8; quia ... casus Iudaeorum tam pretiosus extitit I 62. 3; qui Iudaeus ... abundantius aemulator extiterat paternarum suarum traditionum II 17. 11; ingratus extitisset gratiae III 6. 1; *persaepe*
exitus: sed potest esse alius -us capituli huius II 29. 3
exordior: epistolam sic exorsus est III 2. 1; *al.*
exordium: hoc ... -o causae quaestionem breviter insinuavit II 1. 8; quam (*sc. intentionem causae*) ab -o susceptam ad finem usque perducit II 34. 3; *al.*
exprobrare: -ans obiecit Corinthiis II 63. 8
exsufflare: alii sacramenta eius -ent III 15. 15
exsuscitare: quoniam quatriduana de sepulcris cadavera -to II 15. 12; *al.*
exterior: corrupto -re homine et interiore renovato I 54. 22
extorquere: non ei (*sc. Tito*) potuit -ri, ut circumcideretur II 11. 4
exultatio: ipse est ... unctus oleo -nis prae participibus suis II 24. 9
exurere: in qua (*sc. anima*) -itur omnis malitia I 63. 4
exustio: isti ... carbones ignis ad -nem id est contribulationem spiritus valent I 63. 4

Fabricare: quod per linguam -amus III 23. 8
facies: cum videbimus -e ad -em II 28. 2; in -em nobis dicunt II 35. 6; *al.*
facinus: pergit in -us I 6. 2; si ... -nore post baptismum sese maculaverit III 16. 3; *al.*
factum: sive ... probet -um tuum bonum sive persequatur I 65. 3; *al.*
fallacia: -ae spiritus III 20. 4; ut ... -is promereri desiderent I 66. 3
falsitas: quemquam ... opprimere testimonii -tate III 17. 2
fastidium: quae (*sc. ubera*) superbo -o reliquerunt III 15. 12
fax: tantis inardescunt facibus odiorum III 18. 11
fecunditas: nisi quod Abraham propagandae prolis operam ad Agar ancillae -tatem ab uxoris Sarae sterilitate transtulerat II 40. 16; quid ... ad spiritualem -tatem coniungitur II 51. 3
fecundus: quae (*sc. auctoritas*) ... omnium sanctorum mater toto -a orbe diffunditur III 15. 11
fermentare: tota ... ecclesia in corruptione carnalis servitutis ... -abitur II 42. 10
fermentum: eos ... paucos ... -um appellat II 42. 9; *al.*
ferreus: virga ... -a I 54. 21

fictilis: quamdiu ... vas -e est I 54. 21
fidelis: quo nomine trinitas -issimo et catholico gremio cordis accipitur II 32. 7; innumerabiles de numero -ium II 35. 6; christianorum -ium nomine baptizatus III 19. 2; *saepe*
fides: ut ... praemium -ei non accipiant I 3. 5; ut per -em iuste viverent (*sc. peccatores*) I 15. 2; *cf.* II 21. 4; merita -ei I 54. 15; *cf.* 54. 12; gratia -ei II 1. 2; 19. 10; III 16. 2; *cf.* II 15. 17; *cf.* 27. 4; *cf.* 46. 1, 2; ex auditu -ei II 20. 1; 20. 11; quamvis per eandem -em salvi fierent II 24. 12; differentia ista ... ablata est ab unitate -ei II 28. 3; *cf.* 28. 4; *cf.* 31. 2; qui ex gentibus ad -em venerant II 32. 1; *cf.* III 21. 3; dilectio -ei II 60. 2; *cf.* 62. 1; iustificatio -ei III 1. 1; cui dimissioni -em miraculis comparabat III 23. 2; *saepissime*
fiducia: si data per apostolum -a II 40. 7; *al.*
figere: quoniam est fixus (*sc. spiritus*) in gratia et caritate dei I 12. 8; maledictus omnis, qui -itur in ligno II 22. 4; *al.*
figmentum: quamdiu -um es I 54. 19; ut ... sua -a venerentur III 15. 3
figura: nisi in illa morte domini peccati nostri -a penderet II 22. 10; *cf.* 22. 11; Cethurae filios in aliqua rerum -a futurarum inspicere II 40. 7; *al.*
finis: ut totum legis tempus adnumeres usque ad -em legis I 21. 3; prope -em ... epistolae II 19. 5; *cf.* 43. 2; in -em usque perdurat III 14. 1; *cf.* II 34. 3; 63. 1
firmare: quemadmodum -anda erat lex nisi per iustitiam I 13; *al.*
firmitas: ut ... nostra -tate infirmitatem eius sustineamus I 70. 1; -tas ... Petri II 15. 9; *al.*
firmus: -i ... infirmiores contumaciter contemnebant et infirmi -os temere iudicabant I 70. 5; *al.*
flagitium: perniciosam dulcedinem -orum sequens I 6. 2; se tam immane -ium commisisse I 71. 3; si ... ullo -io ... post baptismum sese maculaverit III 16. 3; *al.*
foris: quae f. sunt I 50. 7
forma: haec est -a futuri Adam I 23. 8; -am servi accipiens II 24. 7; qui -am accipit Christi II 38. 4; *al.*
formare: -atur ... Christus in credente II 38. 3; *cf.* 38. 4; *al.*
formidare: ut ... maledicti ignominiam -arent II 21. 1; *al.*
fornicatio: movet ad delectationem -nis II 49. 6; si ... -o est amor a legitimo connubio solutus II 51. 3; *al.*
fraternus: quidam ... de odio -o eam (*sc. dilectionem dei*) non habere convincebantur II 45. 7; -e admonere III 18. 12; *al.*
fraudare: -re quemquam in negotio III 17. 2
frigus: quemadmodum ... aquae natura ... -ore congelascit I 41. 5
fundamentum: manente ... -o recuperari aedificium potest III 19. 9; *al.*
fundare: contemplatio veritatis in solius dei dilectione -ata est II 19. 10

fundere: qui pro se sanguinem fudisset II 24. 17; *al.*
furor: quanto possunt -re impietatis III 15. 3
futurum: non esse desperandum in -um I 72. 5; quod (*sc. peccatum*) neque in hoc saeculo neque in -o dimitti dominus dicit III 22. 3; *cf.* 23. 7; *cf.* 23. 13; *al.*

Gaudere: ut quisque in his -eat I 69. 2; qui delectationibus carnalibus -et I 69. 2; multum ... -ebant II 13. 2; *al.*
gaudium: -um pium II 19. 8; -um tranquillitatis II 51. 5; *al.*
gemitus: -tibus opem praebens I 55. 2
generare: recte factorum fructus -are III 22. 5
generatio: quae ... nec alicui angelicae aut cuiusvis excellentissimae creaturae -ni tribui potest III 4. 8
gens: -s insipiens I 60. 2; ut non superbiant -tes I 62. 3; *cf.* III 3. 1; qui -tes cogebant iudaizare II 1. 3; 15. 14; *cf.* 62. 4; ad -tes missi sunt Paulus et Barnabas II 14. 2; *cf.* 12. 7; ecclesiae -tium II 14. 2; 26. 2; *cf.* 15. 1; peccatorum ... nomen -tibus imposuerant Iudaei II 16. 1; *cf.* 15. 7; *cf.* 19. 6; qui nolebant nisi circumcisis -tibus tradi evangelium II 16. 5; qui ex -tibus crediderant II 63. 3; quae (*sc. Punica mulier*) in evangelio personam -tium gerit III 13. 3; *cf.* 13. 6; *saepissime*
gentilis: ut monstret non solum -em sed etiam Iudaeum (*sc. hominem*) I 7. 2; ad -ium superstitiones redire II 33. 1; vulgatissimus ... error iste -ium II 34. 2; *cf.* 34. 3; *al.*
gentilitas: omnis populus idola colens tamen -tatem credendo deposuit I 60. 2; *cf.* 60. 3
gerere: ecclesiae personam gerunt II 13. 7; personam gentium gerit III 13. 3
gerundium: opportunitas salvos faciendi I 68; si persequendo et vastando ecclesiam dei proficiebat in Iudaismo II 7. 2; tamquam ipsi iusti essent videndo stipulam in oculo alieno et non trabem in suo II 16. 1; ad imitandum difficilior II 15. 10
gestire: cum ... illi (*sc. gentes*) contra Iudaeis se praeferre -irent II 1. 5
gloria: dum non ex operibus legis -am conquirit (*sc. Abraham*) I 14. 1; *cf.* 19; *cf.* II 3. 5; *cf.* 5. 3; *cf.* 13. 2; *cf.* 32. 8; *cf.* 45. 8; propter suam quasi privatam et propriam -am placere hominibus quaerit II 5. 7; appetitu inanis -ae legis oneribus non servientes II 55. 2; quos non praecessit ad -am vitae aeternae III 5. 16; *saepissime*
gloriari: non ... quisquam -ri debet ex operibus tamquam suis I 52. 6; *cf.* 56. 1; *cf.* 58. 2; qui (*sc. Iudaei*) ... de operibus ante gratiam -antur I 52. 13; *cf.* II 44. 4; destruxit ... superbiam -antem de operibus legis II 16. 6; qui ... in cruce Christi -atur II 62. 9; *saepe*
glorificare: ut deus placeat et -etur II 5. 10

gradatim: et cetera g. perducit I 20
gradus: itaque quattuor istos -us hominis distinguamus I 12. 2; *cf.* 24. 3; *cf.* 38. 6; *cf.* 43. 1; ipso ... nesciente in subiectis sibi pro suo -u rebus II 32. 12; quantum -u suo sinitur II 38. 5; *saepe*
gratia: in hac epistola quaestionem versari operum legis et -ae I *praef.*; sub gratia (= *tertius gradus hominis*) I 12. 2; 27. 2; 38. 2, 4, 6; 44. 2, 6; II 46. 6; 46. 9; 61. 8; quia per solam -am aufertur peccatum I 12. 5; *cf.* 15. 2; *cf.* II 15. 15; *cf.* 49. 6; *cf.* III 12. 2; in nobis autem ante -am non est liberum arbitrium I 12. 12; *cf.* 28. 2; *cf.* 37. 2; *cf.* 40. 2; *cf.* 52. 13; *cf.* II 44. 4; dei -a I 14. 2; 34. 1; II 15. 15; 24. 11; III 9. 6; *cf.* II 1. 1; *cf.* 42. 3; *cf.* 50. 2; *cf.* 54. 5; *cf.* III 22. 3; -am dare I 20; *cf.* 23. 1; *cf.* III 11. 2; evangelii -a II 1. 2; *cf.* 25. 2; *cf.* III 1. 2; -a fidei II 16. 6; 19. 10; III 16. 2; *cf.* II 15. 17; *cf.* 46. 1, 2; -am caritatis ... accipere II 24. 14; *cf.* III 6. 1, 2; *cf.* 10. 11; tantae -ae debitores II 42. 3; -a ... et pax, quid aliud quam donum dei III 11. 1; *cf.* 12. 2, 4, 8, 9; *cf.* 14. 1; *cf.* 22. 4; *cf.* 23
gratias agere: si -as egissent deo I 4. 2; *cf.* I 3. 2; *cf.* III 15. 8
gratis: g. ... mortuum Christum nec illi dicunt II 17. 14; *cf.* 18. 4; qui eum (*sc. deum*) gratis colit II 21. 2
gratuito: quia non quasi debitum iustitiae redditum est sed g. datum III 1. 2
gratulari: non enim recte -amur nos invenisse, nisi quod quaerebamus I 46. 5
gratulatio: quanta -ne sanctorum recepit Samaria verbum dei III 15. 9
gremium: quo nomine trinitas fidelissimo et catholico -o cordis accipitur II 32. 7
grex: obiurgationem talem posterioris pastoris pro salute -gis libentissime sustinebat II 15. 9; ut esset unus grex et unus pastor II 31. 8; quamquam ... ipsa ecclesia grex dei ... vocetur III 2. 3; *al.*
gubernatio: quibus (*sc. potestatibus sublimioribus*) pro tempore rerum temporalium -o tradita est I 64. 1

Habere: non secundum quod -et littera I 10; si quid -ebat ordo temporis minus II 2. 5
haeresis: -es et scismata significari II 40. 7; *cf.* 40. 21; *al.*
haereticus: si pagani aut -i (*sc. sunt*), velamentum est caecitatis II 22. 3; *cf.* III 22. 1; cui ... -o vel scismatico spem liberationis ... amputavit III 15. 11; *al.*
hereditas: incommutabilitas promissionis dei valet ad confirmandam -tatem Abrahae II 23. 2; *cf.* 28. 8; *cf.* 31. 4; non admittuntur ad -tatem spiritualem caelestis patrimonii II 40. 4; fides futurae -tatis Christi II 43. 6; *al.*
heremus: Moyses in -o super lignum exaltavit serpentem II 22. 11
heres: non ... sufficit, quod de libera uxore natus est Isaac ad significandum populum heredem novi testamenti II 40. 5; cum ...

filius eius (*sc. ancillae*) nec -s esse possit cum filio liberae II 40. 24; *al.*

hic (= *nunc*): non ei dimitti neque hic neque in futuro saeculo III 14. 2

hilaritas: quantum interpretantis elegantiam -tas audientis admittit III 13. 7

holocaustus: ut . . . de sacrificio . . . -o dominicae passionis (*sc. accipiendum sit*) III 19. 2

homicida: utrum christianus -a aut moechus sit, an castus atque innocens II 19. 4

homicidium: si . . . -o . . . post baptismum sese maculaverit III 16. 3

honorare: si tales suasores tamquam iustos et fideles recipientes -averint II 42. 10

honoratus: Petrus . . . et Iacobus et Iohannes -tiores in apostolis erant II 13. 4

hortatio: ad ipsam -nem omnis huius loci intentio directa est I 49. 3; ut ecclesiae gentium . . . ministrarent -ne ipsorum (*sc. apostolorum*) eis, qui hoc fecerant II 14. 2

hostia: quia . . . -a pro illo (*sc. circumciso*) legitima oblata est II 30. 4

humanitas: -tatem a divinitate distinxit III 4. 10; *al.*

humanus: supra -as mentes . . . iam nulla creatura sed deus est I 50. 9; cum . . . deus . . . maiestatem suam usque ad -a deposuit et humilitatem -am usque ad divina subvexit II 24. 8; *saepe*

humiliare: ut, quoniam gratiam caritatis nisi -atus accipere non posset (*sc. superbiens populus*) . . . transgressione -aretur II 24. 14; *cf.* 25. 1; *al.*

humilis: ut discant ab ipso (*sc. Christo*) mites esse et -es corde II 5. 7; *cf.* 15. 13, 14; *cf.* 38. 3; *al.*

humilitas: -tate . . . conservatur caritas II 15. 11; mediatore humili Christo -tatem persuadente II 24. 6; poenitendi -tate . . . liberatus III 18. 14; *saepe*

Iactare: qui gloriantes de patre Abraham quasi naturalem se habere -abant iustitiam II 25. 1; -antes se de operibus legis . . . refellit apostolus II 44. 5; *cf.* 38. 3

iactitare: aliqua . . . in hoc convicia -asse III 14. 3

idcirco: i. ait I 8. 1; *al.*

idolatria: ostendere litteras gentium superstitiosae -ae plenissimas III 3. 5

idolum: -a colens (*sc. populus*) I 60. 2; *cf.* 60. 3; *cf.* II 25. 2; *al.*

ignominia: ut in ipsa corporum poena etiam maledicti -am formidarent II 21. 1

ignorantia: per -am contempsisse hoc nomen III 14. 3; peccasse ignorantia III 16. 2; *cf.* 16. 8; *saepius*

imitari: ecce me -amini II 42. 15; *al.*

imitatio: secundum -nem fidei II 32. 3; *cf.* 20. 12; *al.*

imitator: aemulator, id est -or paternarum suarum traditionum II 7. 3

immanis: tam -e flagitium commisisse I 71. 3

immerito: obdurationem illam cordis -o accidisse Pharaoni I 54. 7

immeritus: quod praemium incircumcisis tamquam -is nolebant dari II 1. 5
immobilis: qui ... -es in maiore caritate consistunt II 48. 3
immolaticius: -a caro I 70. 3
immortalis: quia immortalis (*sc. caro*) tamquam peccatum facit, cum moritur I 40. 5; commutatio ... corporis in -em statum sola carnis concupiscentias non habebit II 47. 5; *al.*
immortalitas: quando ... mortale hoc (*sc. corpus*) induet -tatem I 43. 2
immunditia: ut ... -iis munditia ... occurrerent II 50. 1; *al.*
immutatio: nisi resurrectione corporis -nem illam ... meruerimus I 12. 10
imperator: summo ... et vero -ori militandum esse III 15. 4
imperfectio: e contrario pro reprehensoribus -nis approbatores perfectionis fuerunt II 12. 5
imperfectus: ut ... aliquid vellent tamquam -o (*sc. evangelio*) addere II 12. 5
imperite: nec quisquam hic tam -e dixerit II 26. 1
imperitus: si quisquam ... audiat ab -o III 14. 6; *al.*
impie: de ipsa divina substantia tam -e sentiant III 15. 14
impietas: arguit (*sc. apostolus*) -tatem gentium I 3. 5; infidelitas et -tas inchoat poenae meritum I 54. 9; merita fidei et -tatis I 54. 15; quanto possunt furore -tatis III 15. 3; *persaepe*
impius: ex -o pium facit I 16; ut esset ... in manu mediatoris iustificantis -um II 24. 14; in eorum -a atque mortifera quadam suavitate perdurandum sibi esse III 14. 1; in peccatis suis ... -a mentis obstinatione perseverantibus ... veniam (*sc. non*) posse concedi III 23. 13; *persaepe*
implere: quia ea ipsa, quae non poterant -ri per legem, per fidem -ta sunt I 13. 2; legem ... -re I 67. 3; *cf.* 12. 6; *cf.* 14; *cf.* 34. 1; *cf.* 37. 3; *cf.* 40. 9; *cf.* 44. 4; *cf.* II 17. 5; *cf.* 44. 3; *cf.* 46. 3; *cf.* 58. 2; nisi onera legis -erent (*sc. gentes*) II 1. 4; opera legis ... -re II 15. 15; *cf.* 43. 3; *cf.* 62. 1; dilectionem proximi ... -re II 45. 4; si gratia et pax ad -endam trinitatis commemorationem ... ponitur III 14. 1; *saepissime*
implicare: carnali consuetudine -atus I 38. 1; quasi explicatam quaestionem rursus -ant II 33. 1; *al.*
implorare: -et liberatoris auxilium I 12. 7; *cf.* 38. 4
importunitas: -tas ... oportunitati utique contraria est II 56. 10
importunus: etiam si -us videaris II 56. 11; *cf.* 56. 12; *al.*
improbare: nec approbare peccata sua nec in eis alium -re III 9. 4; *al.*
impunitas: promissa -tate praeteritorum omnium peccatorum III 15. 4
inanis: -is curiositas I 50. 7; appetitu -is gloriae legis oneribus non servientes II 55. 2; *cf.* 59. 4; *al.*
inaniter: quod -ter fieret III 18. 13
inardescere: tantis -unt facibus odiorum (*sc. iam baptizati*) III 18. 11
incarnatus: agente in eis spiritu

sancto et ipso verbo veritatis nondum -ato II 24. 15
incarnatio: secundum ... -nis dispensationem ... primogenitus dicitur I 48. 3
incautus: ne quisquam ... fallat -os II 62. 2
inchoare: non opera sed fides -at meritum I 54. 9; *cf.* II 38. 3; *al.*
inchoatio: tempus esse -nis iudicii a domo dei III 10. 8
incircumcisus: quod praemium -is tamquam immeritis nolebant dari II 1. 5; se ... Petrus de baptizato -o centurione Cornelio defendit apud Iudaeos II 31. 11; quod -os ... admittebat ad evangelii gratiam III 1. 3; *al.*
incitamentum: manentibus in nobis desideriis et -is quibusdam ad peccandum I 28. 4
inclinare: nihil ... ad misericordiam sic -at quam proprii periculi cogitatio II 56. 4; *al.*
incommutabilis: -is unitas III 11. 2; *al.*
incommutabilitas: -tas promissionis dei II 23. 2
inconcusse: si ... pacem ... -e spiritus noster atque incommutabiliter teneat III 10. 13
inconsideratus: neminem esse arbitror tam vanum et -um III 14. 3
incorruptio: quando corruptibile hoc induet -nem I 43. 2; *cf.* II 61. 7
incredulitas: iudicio dei retribuentis -tati eius debitam poenam I 54. 7; quae (*sc. iuratio*) a malo est non iurantis sed -tatis eius, cui iurare cogitur II 9. 2
incredulus: quomodo deus praescius ... damnet -os I 54. 15
increpitare: quod sibi postea etiam poenitendo -tet III 15. 6
incutere: quae (*sc. temporalia*) -iunt timorem I 50. 5
indicium: apertissima -a malevolentiae III 20. 5; *al.*
indifferenter: -ter sumebant cibos salva conscientia I 70. 2
indifferentia: ut illam -am declararet II 42. 6; *al.*
indigentia: -a rerum terrenarum sollicitat animam I 42. 2
indignari: tolerabilius mortem videre peccantis quam verbum -antis audire II 56. 17; cum ... murmuratum esset a Iudaeis -antibus III 23. 4
indignatio: ad sustinendas -nes II 56. 12
indicativus: quod si locus iste ... intelligendus est, quam spem habent (*sc. Iudaei*) II 35. 4; vide, quid adiungit II 37. 7; quaeri autem potest, cur apostolus ... commemoravit proximi dilectionem II 45. 1; *al.*
indubitanter: toto corde -ter accusat III 17. 2
induere: per fidem -endo Christum omnes fiunt filii II 27. 3; ut Christum induti sint? II 27. 4; *al.*
indulgentia: perseverantia in nequitia et in malignitate cum desperatione -ae dei III 22. 3
indumentum: fidei gratiam nunc -um vocat II 27. 4
infestatio: quamvis ... spiritui sancto, quanta potuerunt -ne, restiterint III 22. 1
infidelis: turbae -ium II 26. 3; -es Iudaei III 20. 5; *al.*

infidelitas: cui cor obduraretur priore -tate I 54. 8; *al.*
infirmare: -batur . . . lex non implendo I 40. 3
infirmitas: ut . . . nostra firmitate -tatem eius sustineamus I 70. 1; videtur . . . etiam apostolica locutio congruere velle -tati hominum II 36. 2; ut sit filius David in -tate secundum carnem III 5. 5; *saepius*
infirmus: -us in fide I 70. 1; firmi . . . -iores contumaciter contemnebant et -i firmos temere iudicabant I 70. 5; consuetudinem . . . propter offensionem -orum custodire II 15. 2; *saepe*
inflare: nec gentes merito fidei adversus Iudaeos -ri (*sc. ut permittat*) III 1. 4
ingratus: -i tantae gratiae II 42. 3; *cf.* III 6. 1
inhabitare: in quibus iure gratiae fideique -bat II 18. 2; *al.*
inhiare: cum bonis terrenis -antes premit (*sc. scriptura = testamentum vetus*) servos II 58. 3
inique: dum -e cum hominibus agunt II 45. 2
iniquitas: non esse -tatem apud deum I 53. 1; arma -tatis II 46. 9; 57. 2
iniustus: iustam scilicet legem -is hominibus dando II 1. 2; -um est, ut . . . I 3. 5; III 9. 3; *cf.* II 43. 4; *al.*
innocens: utrum christianus . . . sit . . . castus atque -s II 19. 4
innovatio: antequam diceret ea de -ne saeculi III 3. 3
innumerabilis: remotis . . . -ibus . . . sacramentis I 59. 3; -es observationes II 19. 3; *cf.* 41. 8; *al.*
inordinatus: carnalium spiritualiumque operum oppositio -a est II 51. 1
inquisitio: -ni sic respondet I 54. 15; *al.*
insanabilis: cum . . . superbe tamquam -em (*sc. peccantem*) detestatur II 56. 3
insectari: pagani . . . totam nostram religionem . . . maledictis contumeliisque -antur III 15. 2
insertus: fideles de oleastro in oliva illorum -i esse II 25. 5
insidiari: auferendae rei eius causa -ri et occidere quempiam III 17. 2
insinuare: causae quaestionem breviter -avit II 1. 8; cum voluntas dei . . . breviter -etur credentibus III 18. 9
insipiens: ut ad se veniant -tes I 32. 2; gens -s I 60. 1, 2, 3
inspicere: voluerit aliquis etiam Cethurae filios in aliqua rerum figura futurarum -re II 40. 7
instabilis: quod infirma et -i specie variantur (*sc. elementa huius mundi*) II 34. 7
instanter: spirituales viri . . . in spiritu lenitatis -ter instruunt (*sc. homines baptizatos*) III 18. 12
instauratio: novi hominis -o in resurrectione significata est I 26. 6
instructus: -iores facti II 55. 2
insultare: non se debere -re his I 74. 4
insultatio: cum liberationem eius (*sc. alieni peccati*) potius quam -nem . . . meditatur (*sc. spiritualis vir*) II 56. 1
integer: ne quis non -gro animo . . . subditus fieret huiusmodi potestatibus I 66. 2

intellector: si ... adsit bonus -or II 5. 11
intellectus: quantum humano -ui ... concessum est I 72. 4; quorum (*sc. gentium*) utilitas in intellectu est II 19. 6; *al.*
intelligentia: si ... res ipsa verbis ... ad quaerentis -am perducatur III 14. 4
intelligitur (= *id est*): tradidit, -tur, dimisit in desideria cordis illorum I 5
intentio: hac autem -ne ... arguit impietatem gentium I 3. 5; ad ipsam ... hortationem omnis huius loci -o directa est I 49. 3; qui ab spiritualibus ad carnalia revocant -nem credentium II 4. 4; nisi ... vigilantissima ... -ne vitentur (*sc. peccata*) III 9. 4; illud ... magna -ne animi considerandum ... apparet III 14. 1; *al.*
interfector: cum ... illi contra Iudaeis se praeferre gestirent tamquam -oribus domini II 1. 5
interior: significavit fidem in -ore homine esse in conspectu dei I 18; *cf.* 54. 22; *cf.* II 17. 9; *cf.* 38. 3
internus: nisi caritas vincat, quae ... -o homine invitat I 50. 7; -is interrogationibus examinantes nostram conscientiam II 57. 1
interponere: aliquas differentias -ens I 23. 8; quod de propheta -posuit III 10. 8; pro gratia et pace societatem -ens III 12. 4; *al.*
interpositio: sine -ne alicuius mediatoris effectus II 27. 3
interpretatio: si verborum latinorum significatio omni modo cum graeca -ne concordet III 2. 5
interrogatio: quasi per -nem dictum intelligendum est II 10. 6; internis -nibus examinantes nostram conscientiam II 57. 1; *al.*
intuitus: qui (*sc. medici*) terrenae mercedis -u curant II 56. 15
inusitatus: quae (*sc. peccata*) sola -a exhorrescimus II 35. 8
investigare: ut ista per spiritum -re mereatur I 54. 17
invidentia: hoc ... vitio contentionis et -ae perniciosae disputa-ti ones inter eos nutriebantur II 45. 8
invidus: suspectum ... haberi volebant -i apostolum Paulum II 12. 1
invincibiliter: -ter autem quod infert II 23. 4
invisibilis: qui ... fidem -ium ... de novis et repentinis visibilibus quaerunt II 15. 13; *cf.* 22. 6; quoniam invisibilis est (*sc. beatitudo*) oculis carneis II 21. 3; *al.*
invisibiliter: -ter ... peccata dimittuntur III 23. 2
invitatio: sicut ... in novitate -nis ad fidem etiam sensibilibus miraculis praesentia sancti spiritus apparebat II 20. 2
invitus: aut timore aut -i trahemur in alterutram partem II 54. 2; *al.*
invocare: in auxilium -ata dextera II 54. 3; *al.*
ira: -a dei I 8. 2; *cf.* 8. 1; -a peccantis II 57. 5; *al.*
irremissibilis: cur hoc ... non etiam in dominum Iesum Christum -e iudicatur III 17. 1
irretire: quibus (*sc. promissis terrenis*) -iti ... non admittuntur ad hereditatem spiritualem caelestis patrimonii II 40. 4
irrisor: ab aliquo ... -ore impio responderi aliquid aliud III 14. 3

irritare: de ... fide -andum dicit populum Iudaicum I 60. 2
irritus: ut antiquas Abrahae promissiones -as faceret II 23. 4; *al.*
irrogare: quae ... damnatio non sine spe reparationis -ata est naturae nostrae I 45. 12
iterare: quia -avit, quod dixit II 4. 7; fundamentum -re III 19. 9
iteratio: -o saluberrime intentionem movet ad firmitatem retinendi eam ... fidem II 4. 7
iubere (*cum dat.*): -et ... apostolus et his ... non spernere infirmitatem illorum ... et illis infirmis, ne eos ... tamquam pollui iudicarent I 70. 4; -et ... ille servis suis, ut discant II 5. 7
iudaizare: qui (*sc. ceteri apostoli*) gentes cogebant iudaizare II 1. 3; *cf.* 15. 14
iudex: -ices mali praebent gratiam in accipiendis personis III 8. 2; iustitia -icis dei III 9. 1; *al.*
iudicium: quaecumque ... fiunt, ... sunt ... reservanda -o dei I 71. 3; *cf.* 54. 7; 71. 1; *cf.* II 52. 4; *cf.* III 10. 2, 6; ut demonstraretur illam veniam spiritualiter datam propter futurum -um poenarum III 10. 9; *saepius*
iugum: tollite -um meum II 15. 12; -um ... servitutis II 22. 3; *cf.* 37. 8; *cf.* 40. 25; populum veteris testamenti (*sc. significat*) propter -um servile carnalium observationum II 40. 4; *cf.* 41. 4; *cf.* III 1. 3; leni -o caritatis obtemperans II 44. 6
iuratio: quid sanctius hac -ne II 9. 1; in ore habentes -nem tamquam magnum aut suave aliquid II 9. 2; *al.*
iustificare: non ... merito sui tamquam ex operibus, sed dei gratia fide -atus est I 14. 2; *cf.* 15. 2; *cf.* II 19. 1; *cf.* 20. 12; *cf.* 22. 5, 17; *cf.* 23. 5; ex peccatoribus -atos esse a domino II 13. 2; *cf.* III 6. 2; ille ... -atur apud deum II 21. 2; *cf.* 21. 10, 11; *cf.* 22. 5; *cf.* 24. 1; ut esset ... in manu mediatoris -antis impium II 24. 14; -andos utrosque (*sc. Iudaeos et gentes*) per disciplinam humilitatis associans III 1. 4; *persaepe*
iustificatio: non se ... operibus legis tantum totam hominis -nem tribuere II 19. 1; an ... omnibus gentibus venerit -o fidei III 1. 1
iustitia: quae (*sc. gratia*) ... tribuat caritatem -ae I 12. 7; *cf.* 40. 9; -a legis I 40. 7; *cf.* 40. 3; dei -a I 44. 4; *cf.* III 9. 1, 6; quae (*sc. onera legis*) dominus deus imposuerat non -ae servientibus II 1. 2; qui cum dilectione -ae iuste vivit II 17. 6; deputata est fides eius ad -am II 20. 12; *cf.* 23. 2; terrena carnalisque -a II 21. 12; -a fidei II 24. 11; *cf.* 28. 3; caelestem -am deserentibus hominibus II 40. 10; operari opera -ae II 46. 2; *cf.* 45. 5; obsequenter implere -am II 46. 3; *cf.* I 24. 2; humanae -ae disciplina III 9. 4; -ae divinae ... constantia III 10. 1; *saepissime*
iuste: ut per fidem -e viverent (*sc. peccatores*) I 15. 2; *cf.* II 17. 6; *cf.* III 1. 1
iustus: quae (*sc. onera legis*) dominus deus imposuerat ... peccato -am scilicet legem iniustis hominibus

dando II 1. 2; -um ex fide vivere II 21. 4; *cf.* 44. 6; -a est ... gratia dei et grata iustitia III 9. 6; ut -a poena ferirentur III 20. 5; *persaepe*

Labes: ex hac ... -e carnis concupiscentia carnalis sollicitat I 38. 7; tribulationes et molestiae ... bonos et iustos ... ab omni -e penitus purgant III 10. 12; *al.*

laboriosus: qui (*sc. credituri*) etiam spiritu subiacebant -is erroribus I 45. 15

lacerare: quod si convicium vel minae vel etiam persecutiones ... -averint animum II 57. 2; *cf.* 57. 3

languor: quia dominus ... ceteros ... humanorum corporum morbos -esque sanabat III 23. 1

lapidare: quem (*sc. Stephanum*) ipso spiritu sancto plenum -averunt (*sc. Iudaei*) III 15. 5; *al.*

lapidatio: timebant utique ne ... -nem vel crucem vel aliquid huiusmodi paterentur II 21. 7

lapis: neque sensum dolendi et gemendi ... esse in arboribus et oleribus et -dibus et ceteris huiusmodi creaturis I 45. 2; ostendit quemadmodum sit deus -is angularis I 57. 1; *cf.* III 1. 4

laqueus: qui se -o suspendit II 22. 4

latere: quia -et, quod in consequentibus manifestat I 30. 1; quia ante mandatum -ebat peccatum I 31. 1; *al.*

latro: non enim si -o erat quisque ... debet in latrocinio permanere II 15. 5

latrocinium: in -o permanere II 15. 5

laudator: non ergo -ores nostri minuunt onera conscientiae nostrae II 59. 3; *al.*

lector: ergo eligat -or utram volet sententiam II 35. 1

legatio: tamquam ... pro ipso domino -ne fungens III 1. 4

legitime: ipsi lege legitime utuntur II 49. 3

legitimus: amor a -o connubio solutus II 51. 3; *al.*

lenitas: cum -tatem corde retinemus II 56. 8; spirituales viri ... in spiritu -tatis instanter instruunt III 18. 12

leprosus: qui de -is decem mundatis solus reversus est III 15. 8

lex: quae non poterant impleri per legem I 13; *cf.* 34. 1, 2; *cf.* 40. 6; per legem auferri potuisse peccata I 21. 2; ante legem peccaverunt I 22. 2; *cf.* 12. 2; ubi homo iam mente servit legi dei, quamvis carne serviat legi peccati I 27. 1; *cf.* 28. 4; *cf.* 38. 6; *cf.* 42. 2; *cf.* 45. 16; sub lege positi I 28. 2; *cf.* 37. 2; *cf.* 39. 2; *cf.* 44. 6; *cf.* II 20. 7; *cf.* 49. 2; legis opera II 19. 10; 42. 2; 43. 2; 62. 1; *cf.* I 14. 1; *cf.* 19; *cf.* II 20. 3; *cf.* 21. 9, 11; *cf.* 22. 5; *cf.* III 1. 1; *cf.* 1. 4; a quibus in servitutem legis seducebantur II 55. 2; *cf.* 20. 12; quod ... a legis veteris vinculis liberos admittebat ad evangelii gratiam III 1. 3; *saepissime*

libare: de primitiis vini -abant gentes simulacris suis I 70. 3

liberatio: lex, quae data est non ... ad -nem a peccato I 28. 2; cui (*sc. orbi*) ... spem -nis ... am-

putavit (*sc. auctoritas ecclesiae*) III 15. 11; *al.*
liberator: cum ... imploraverit -oris auxilium I 38. 4; *cf.* 12. 7, 12; *cf.* 44. 9; -or noster dominus Iesus Christus I 40. 4; *al.*
libertas: in -tatem vocatus I 64. 1; *cf.* II 6. 3; *cf.* 27. 2; *cf.* 28. 8; *cf.* 38. 3; sacramentum ... -tatis II 22. 3; ea ... -tas ... opponenda est servitutis iugo II 40. 25; christiana -tas II 42. 15; sectandum sibi esse spiritum sanctum ... ducem -tatis suae II 54. 4; *saepissime*
libido: non enim tales homines ... ad explendam -dinem utebantur feminis II 40. 12; *cf.* 51. 3; *al.*
lignum: maledictus omnis, qui figitur in -o II 22. 4; ipse ... pependit in -o, id est, Christus II 22. 5; *cf.* 22. 7, 8, 9, 12; peccata nostra pertulit in corpore suo super -um (*sc. dominus*) II 22. 7; *al.*
liquido: nisi cum ... -o nobis coram deo responderimus dilectione nos facere II 57. 1
lis: quod ... litem ... componit II 1. 5
litigare: multi ... homines, cum a somno excitantur, -re volunt aut rursus dormire II 56. 5
littera: quaedam earum observationum non servavit ad -am II 22. 1; quem non divinarum -arum studiosum faciat II 51. 2; corrupta ... una -a III 13. 5; *al.*
locutio: mulierem pro femina posuit more -nis Hebraeorum II 30. 2; apostolica -o II 36. 2
longanimitas: ad sustinendum -tas ... militat II 51. 6
lucrari: cum eam (*sc. laudem*) in obsequium dei -atus fueris I 65. 3
lutum: se deponere debere prius hominem -i I 54. 17; quamdiu ... ad massam -i pertines I 54. 19
luxuria: si ... ad superfluas delectationes atque -as ... recte reprehenditur I 69. 2

Macellum: immolaticia caro in -o vendebatur I 70. 3
maculare: si qua fornicatione ... post baptismum sese -averit III 16. 3
magis: m. carnaliter quam spiritualiter I 10; (= *plus*) m. hoc ex persona matris ecclesiae locutus est II 38. 2; (= *potius*) non timore, ... sed m. ... caritate timorem vicerant II 20. 7
magistratus: non dominus -um huius mundi diabolum diceret II 32. 9; *al.*
magus: Simonem ... -um arguens Petrus apostolus III 15. 10
maiestas: cum ... deus ... -tatem suam usque ad humana deposuit II 24. 8; quaecumque sollicite de trina dei -tate loquimur III 15. 3
maledicere: non ... domino -dixit Moyses I 26. 5; *al.*
maledictio: timor -nis crucis ablatus est II 22. 17; *al.*
maledictum: qui (*sc. Christus*) nos liberavit a -o legis II 22. 5; si de -o vicit -um II 22. 16; ne ... exhibeas linguam tuam ... ad reddendum ... -um pro -o II 57. 2; pagani ... totam nostram religionem ... -is ... insectantur III 15. 2; *al.*
maledictus: ut in ipsa corporum

poena etiam -i ignominiam formidarent II 21. 1; -us omnis, qui figitur in ligno II 22. 4; -a ... mors, -um peccatum, -us serpens II 22. 16; *al.*

malevolentia: apertissima indicia -ae claruerunt III 20. 5

malignitas: nisi ut peccatum in spiritum sanctum ... nullum intelligatur nisi perseverantia in ... -tate III 22. 3

malignus: saeculum praesens -um propter -os homines ... intelligendum est II 3. 3

malitia: in qua (*sc. anima*) exuritur omnis -a I 63. 4; cum nulla nequitia et -a prohibetur II 46. 4; quoniam bonis dei, hoc est donis dei -a sua resistit III 21. 4

malitiosus: alia -i ... animi signa III 20. 6

malivolus: qui operibus, quae per spiritum sanctum fiunt, -o animo contradicit III 21. 1

malum: temporalia -a I 40. 6; 41. 2; ne ... exhibeas linguam tuam ... ad reddendum -um pro -o II 57. 2; *saepe*

mandatum: ista dulcedo est occasio per -um inventa peccati I 32. 3; -um dei II 7. 4; -a legis II 58. 2; *saepius*

manifestare: -ata esse peccata per legem non autem ablata I 21. 2; quod in consequentibus -at I 30. 1; *al.*

manifestatio: expectatur adhuc illa -o I 45. 21; *cf.* 45. 5

manifeste: -e idem apostolus ... ostendit I 3. 3; *cf.* 44. 8; II 32. 1, III 3. 4; 10. 6; 23. 2

manifestus: -um est I 26. 3; 46. 1; 47. 2; 54. 4; II 34. 6; 36. 3; 42. 11; 54. 1; 58. 2; 62. 5; *cf.* III 14. 5; de cuius culpa -a in praesentia iudicaveris I 72. 5; conclusio epistolae tamquam subscriptio -a est II 65; poenarum -us terror III 9. 2; *saepissime*

mansuetudo: primum ... et magnum munus est spiritus humilitas et -o II 45. 9; -o ebrietatibus ... reluctatur II 51. 7; *al.*

mansuetus: ut ... dilectionem curamque sanitatis eius animo teneas -o II 56. 12

manumissio: in iure -nis inferioris est ordinis (*sc. servus*) II 64. 3

martyr: quibus (*sc. cruciatibus corporalibus*) etiam -es exercitatos novimus III 10. 1

masculus: non est distantia Iudaei neque Graeci, ... non -i et feminae II 28. 1

massa: quamdiu ... ad -am luti pertines I 54. 19; tota -a, id est, tota eorum ecclesia in corruptione carnalis servitutis ... fermentabitur II 42. 10

mathematicus: qui (*sc. homines*) tempora rerum agendarum a -is accipiunt II 35. 2

mediator: -orem Iesum Christum secundum hominem dici II 24. 4; -or dei et hominum II 24. 7, 8; ut esset ... in manu -oris II 24. 14; *cf.* 25. 9; *cf.* 26. 1; *saepius*

medicamentum: nisi cum ... aliquam -i acrimoniam verbo correptionis aspergimus II 56. 8; *al.*

meditari: cum liberationem eius potius quam insultationem potiusque auxilia quam convicia -atur II 56. 1

medulla: paulatim verbi vigore in -as penetrante sanati sunt II 56. 13
mendacium: evangelium, quod secundum hominem est, -um est II 6. 2; nati sunt ... tales ... in novicio temporalique -o II 40. 23; *al.*
mendax: qui ab hominibus mittitur, -x est II 2. 2; *al.*
mensura: donec perveniant in -am aetatis plenitudinis Christi II 38. 8
mentio: unde etiam testamenti humani -nem facit II 23. 1
mercatus: cum spiritum sanctum turpissimo -ui subditum credidit (*sc. Simon*) III 16. 6
merces: -dem autem mutuam dicit recepisse de deo I 5; si debitam -dem vellet reddere I 15. 3; quia temporalem inde expectat vibisilemque -dem II 21. 11; qui (*sc. medici*) terrenae -dis intuitu curant II 56. 15; *al.*
merere: se ipsam evangelii gratiam per sua bona opera praecedentia meruisse I 52. 13; cuius fidei gratiam per misericordiam domini meruit (*sc. filius Abrahae*) II 32. 3; quam (*sc. mortem*) peccando meruit nostra natura III 10. 1; *al.*
mereri: ut de potestate visibili potestas invisibilis mereretur fidem III 23. 5; *al.*
meritum: non -o sui ... sed dei gratia fide iustificatus est I 14. 2; *cf.* II 17. 10; misericordia praecedenti -o fidei tribuitur I 54. 12; tamquam ex -is operum legis sibi redditum evangelii praemium II 1. 5; *cf.* 38. 3; -is priorum operum accepisse apostolatum III 6. 1; *cf.* 6. 2; *cf.* 11. 6; *persaepe*
messis: -is ... vitae aeternae II 61. 7; *al.*
meta: ut ... iustitiae -as non transgrediatur II 44. 6
metere: ut in gaudio -amus II 61. 8
militare: et ad sustinendum longanimitas et ad curandum benignitas et ad ignoscendum bonitas -at II 51. 6; summo ... et vero imperatori -andum esse III 15. 4
minister: boni -tri dei II 12. 2; peccati -r II 16. 7; medicinae ... caelestis -tri II 56. 17
ministerium: cum dona ... per -um hominis accipiuntur II 5. 10
ministrare: per angelos ... -ata est omnis dispensatio veteris testamenti II 24. 15; quae (*sc. prophetia*) per spiritum sanctum -ata est III 15. 7
mirabilis: tremenda -ia III 20. 6
mirabiliter: Isaac ... -ter natus est per repromissionem II 40. 7
miraculum: sicut ... sensibilibus -is praesentia sancti spiritus apparebat II 20. 2; *al.*
miserari: cum ... non gratiae -antis dei (*sc. tribuerit*) II 15. 16
misereri: misertus est nostri deus I 53. 2; *cf.* 54. 4; *al.*
miseria: sine -a obtemperans deo II 43. 8; cum facilius nos ira peccantis iratos quam -a misericordes facit II 57. 5
misericordia: ut consequatur nos -a I 54. 13; -a dei I 56. 2; *cf.* 56. 1; *cf.* 59. 3; *cf.* II 24. 11; *cf.* 32. 3; *cf.* 54. 3; *cf.* III 11. 6; nihil ... ad -am sic inclinat quam proprii periculi cogitatio II 56. 4; gratia enim et pax sine -a et caritate intelligi non potest III 12. 8; divinae -ae

participes esse III 16. 4; *saepissime*
misericors: ut faciat eum -dem I 53. 4; *cf.* 53. 7; *cf.* 54. 1; *al.*
misericorditer: quod -ter operatur I 53. 5; ut ... -ter separentur ab eis III 9. 2; -ter eos ... admonere III 23. 6
moderatio: ut ... in aliis ... iusta -ne tractentur II 51. 6; *al.*
modestia: quomodo in -a, quomodo corripientem (*sc. sentientes*) II 56. 8
moechari: illam ... dicit custoditionem legis ... non -ri II 62. 5
moechus: utrum christianus ... -us sit II 19. 4
mordere: morsi a serpentibus II 22. 13
mors: temporaliter ... per -tem Adae mors regnavit I 23. 1; donec ... absorbeatur -s in victoriam I 27. 1; nisi -s domini pependit in ligno, ut -tem moriendo superaret II 22. 8; *cf.* I 40. 6; *cf.* II 22. 11; -s ipsa, quam peccando meruit nostra natura III 10. 1; *saepissime*
mortalis: non regnat peccatum in nostro -i corpore I 27. 2; II 46. 7; *cf.* 48. 4; legem ... peccati dicit ex transgressione Adae conditionem -em, qua -es facti sumus I 38. 7; corpus mortuum dicitur -e I 42. 1; *cf.* II 46. 7, 8; *cf.* III 5. 6; qui ... a deo per hominem missi sunt per Iesum Christum ... adhuc -em II 2. 3; *cf.* 2. 4; *cf.* 17. 9; *cf.* 31. 5; vita in carne -is est II 17. 9; non obaudire desideriis peccati, quamvis de -i carne existentibus II 61. 6; *cf.* I 40. 4, 5; *saepissime*
mortalitas: quoniam ista desideria de carnis -tate nascuntur I 12. 10; *cf.* II 46. 6; *cf.* 50. 2; ex origine -tatis Adam mortui sunt I 22. 1; quamdiu ... sollicitationes -tatis nostrae patimur I 45. 16; quod (*sc. peccatum*) dominus pro nobis in ipsa carnis -tate suscepit II 22. 9; *saepe*
mortiferus: quamvis -a ista dulcedo sit I 32. 2; in eorum (*sc. peccatorum*) impia atque -a quadam suavitate perdurandum sibi esse III 14. 1
mortuus: non ... peccatis -is tamquam viro -o liberari animam I 28. 3; quia -i sumus peccato I 28. 4; *cf.* II 28. 3; resurrectio ... -orum I 48. 5; *cf.* I 1; *cf.* III 5. 7, 9, 13, 14, 15, 16; quod Christus pro hominibus -us est II 22. 15; *cf.* 50. 2; *persaepe*
multiplex: remotis ... innumerabilibus et -icibus sacramentis I 59. 3
mundare: qui de leprosis decem -atis solus reversus est III 15. 8
munditia: ut ... immunditiis -a occurrerent II 50. 1
mundus: qua (*sc. fide*) credimus omnia -a -is I 73. 2; *cf.* 74. 4; quomodo ... sub elementis huius -i fuerint Iudaei II 29. 2; *cf.* 29. 4; *cf.* 31. 1; *cf.* 32. 5; ut ... procuratores et actores dicat elementa -i II 29. 3; *cf.* 30. 1; *cf.* 31. 1; *cf.* 32. 11; non dominus magistratum huius -i diabolum diceret II 32. 9; *persaepe*
murmurare: cum ... -atum ... esset a Iudaeis indignantibus III 23. 4
mutuus: mercedem ... -am ... recepisse de deo I 5

Natura: eadem ... animae -a ..., quemadmodum eadem aquae -a I 41. 5; quae ... damnatio ... irrogata est -ae nostrae I 45. 12; *saepius*
naturalis: si filius dei in -i aequalitate patris manere vellet II 24. 7; de patre Abraham quasi -em se habere ... iustitiam II 25. 1; *al.*
naturaliter: non -ter filios in adoptionem filiorum vocare I 48. 3; ipsa elementa ... non sunt -ter dii II 32. 6; *al.*
naufragus: ex ephemeridis vitam -am gubernantes II 35. 4
nec: cum ... eiciatur ancilla et filius eius nec heres esse possit cum filio liberae II 40. 24
necessitas: quae ad -tatem salutis corporalis valent I 69. 1
nedum: libenter ... corrigi vel per teipsum n. per alium II 15. 10
nefarius: de illo ... -o stupro ... iudicari I 71. 2
negligentia: ut ... non ... omnis baptizatus etiam scientiam veritatis acceperit propter quorundam posteriorum provectum vel miserabilem -am III 19. 4
neomenia: ad sacramenta pertinent ... -ae II 19. 3; *al.*
nequitia: cum nulla -a ... prohibetur II 46. 4; perseverantia in -a III 22. 3
nix: nivem non posse calefieri I 41. 6
nonnisi: ex omni ... parte n. in resurrectione carnis ... sperandum est II 48. 6; *al.*
nostri (*pro nostrum*): quidam nostri minus in scripturis eruditi II 22. 4
notitia: ut fraternam caritatem etiam corporali -a cumularet II 8. 4
novitas: sicut ... in -tate invitationis ad fidem ... praesentia sancti spiritus apparebat II 20. 2
novicius: nati sunt ... tales ... in -o temporalique mendacio II 40. 23
nutrire: sicut per ubera -itur infans II 17. 2; disputationes inter eos -iebantur II 45. 8
nutus: neque -u consensionis ad exhibendum consentientes II 48. 3

Obaudire: non ... -it desiderio peccati I 27. 1; *cf.* II 61. 6; *al.*
obdurare: -atum est cor Pharaonis I 54. 6; *cf.* 54. 8; *al.*
obduratio: -nem illam cordis immerito accidisse Pharaoni I 54. 7; *cf.* 55. 1; *al.*
obicere: cetera similia, quae quidam putant in contumeliam legis -ienda I 12. 1; crimen -iectum III 13. 4; *cf.* 21. 3; *al.*
obiurgare: Petrus ... -atus est a Paulo II 15. 6; numquam itaque alieni peccati -andi suscipiendum est negotium II 57. 1; *al.*
obiurgatio: ut omnes illius -ne sanarentur II 15. 8; quando in ipsa eorum -ne peccamus II 57. 5; *al.*
obiurgator: erat -ore suo ipse, qui obiurgabatur, mirabilior II 15. 10
oblatrare: qui adversus eum pugnaciter -abant III 11. 3; *al.*
obliterare: si ... -atum esset de memoria temporis II 22. 15
oboedire: desideriis et incitamentis quibusdam ad peccandum non -mus I 28. 4; *cf.* 12. 10; *cf.* 38. 4;

cf. 39. 1; *cf.* 44. 6; *cf.* II 46. 7; *cf.* 46. 9; *cf.* 48. 5; *cf.* 49. 6; *saepius*

obsequenter: -ter implere iustitiam II 46. 3

obsequium: cum eam (*sc. laudem*) in -um dei lucratus fueris I 65. 3

observare: illa carnaliter non -ando carnalium conflagravit invidiam II 22. 2; ut ... ab astrologis et Chaldaeis notatos dies et menses et annos et tempora -ent II 34. 2; *cf.* 34. 5; *saepius*

observatio: carnales legis -nes II 15. 15; *cf.* 1. 2; *cf.* 1. 6; *cf.* 17. 3; *cf.* 33. 1; *cf.* 34. 4; *cf.* 40. 4; *cf.* 41. 4; *cf.* 42. 17; ad tantum periculum animae pertinere superstitiosas temporum -nes II 35. 1; *cf.* 35. 4; deserere traditas huiusmodi -nes II 62. 3; *saepe*

obstinatio: in peccatis suis desperata atque impia mentis -ne perseverantibus ... veniam posse concedi III 23. 13

occurrere: et gentibus -endum est I 58. 2; -endum ... erat ... illorum impietati III 4. 4; *al.*

offendiculum: cum ad -um infirmorum fratrum eo bono abusi fuerimus I 73. 2

offensio: consuetudinem in eis propter -nem infirmorum custodire II 15. 2; ut effugiamus -nem hominum II 28. 5

officium: -o gignendi accessit (*sc. Abraham*) II 40. 14

oleaster: illic infideles de oliva sua fracti, hic autem fideles de -tro in oliva illorum inserti II 25. 5

oleum: unctus -o II 24. 9

oliva: illic infideles de -a sua fracti, hic autem fideles de oleastro in -a illorum inserti II 25. 5

olus: neque sensum dolendi et gemendi ... esse in arboribus et oleribus et lapidibus I 45. 2

operari: bene -amur I 15. 2; *cf.* 53. 6, 7; *cf.* 54. 1, 4, 9, 12, 16; *cf.* 56. 1, 2; *cf.* II 61. 11; cum ipsa dilectio in eo bonum -atur I 52. 6; *cf.* 52. 7, 8, 10, 11, 12, 15; *cf.* 53. 4; *cf.* 54. 13; ut ... male -entur I 54. 9; *cf.* 54. 12, 16; *cf.* II 48. 3; quae (*sc. fides*) per dilectionem -atur II 1. 2; *cf.* 22. 5; *cf.* 44. 5; volunt ... -ri opera iustitiae II 46. 2; *persaepe*

operatio: ad septenariam -nem spiritus sancti magis refertur septenarius numerus columnarum ... quibus -nibus domus filii dei, hoc est ecclesia, continetur II 13. 7

oportunitas: illa -tas salvos faciendi credentes in deum I 68; importunitas ... -tati utique contraria est II 56. 10; quantum -tas praesentis loci scripturarum sinit III 10. 11; *saepe*

oportune: -e ac decenter facit eos recolere caritatem suam II 37. 2; neque omnio ullum medicamentum sanat, nisi quod -e adhibueris II 56. 10; de qua (*sc. caecitate*) -ius suo loco ... tractabitur III 20. 4; *saepius*

oportunus: ut tunc -us sentiaris II 56. 11; *al.*

oppositio: carnalium spiritualiumque operum -o II 51. 1

oppressio: de inimici -ne laetari III 18. 12

opus: quaestionem versari operum legis et gratiae I *praef.*; *cf.* I

25. 2; opera bona per dilectionem fieri I 52. 5; *cf.* II 60. 2; nec ex operibus illos eligens nec istos ex operibus damnans I 54. 16; Iudaeorum superbia refellenda erat tamquam ex operibus gloriantium I 58. 2; *cf.* II 38. 3; *cf.* 44. 4, 5; tamquam ex meritis operum legis sibi redditum evangelii praemium II 1. 5; *cf.* III 1. 1, 4 (*opera legis, saepissime*); spiritualia opera II 15. 15; *cf.* 37. 6; *cf.* 49. 1; *cf.* 51. 1; cum agitur de operibus iustitiae II 45. 5; *cf.* 46. 2; opera carnis II 48. 1; 49. 1; 50. 1; *cf.* 50. 3; ad opera servilia carnaliter conversi II 54. 4; si quis ... opera divina blasphemat III 21. 4; *saepissime*

opus esse: confiteri opus sibi esse gratiam et misericordiam domini II 24. 17

ordinare: qua (*sc. potestate*) etiam iniustos iuste -at II 32. 13

ordinate: -issime itaque subiungit II 47. 1

ordo: nisi qui ei per -dinem divinae providentiae traditus fuerit I 44. 4; donec ... conditionem nostrum pro ipso rerum humanarum -dine toleremus I 64. 6; conturbatio ... -dini contraria est II 20. 5; 42. 12; -o verborum III 5. 4; *saepissime*

origo: ex -ine mortalitatis Adam mortui sunt I 22. 1; homines ... nullam ex parentibus -inem iustitiae se trahere praevidentes II 25. 2; ex quibus (*sc. Iudaeis*) Paulus -inem ducit II 29. 4; *al.*

ostentatio: significavit fidem in interiore homine esse in conspectu dei, non in -tatione hominum I 18

ovile: gentium ... aliud -e appellavit II 31. 8; quamquam ... ipsa ecclesia ... -e dei vocetur III 2. 3

Pabulum: homines ... cibo ... temporalium promissionum tamquam terreno -o esse contentos III 2. 4

paedagogus: tamquam -um legem acceperat (*sc. Iudaeus*) II 17. 1; *cf.* 30. 1; tamquam sub -o custodiebatur populus usque ad aetatis oportunitatem II 28. 8

paganus: si -i aut haeretici (*sc. sunt*) II 22. 3; si ... nec -is nec Hebraeis nec haereticis aut scismaticis nondum baptizatis ad baptismum Christi aditus clauditur III 22. 1; *al.*

palea: omnis enim area ... ampliorem habet -am quam frumentum II 26. 3

panis: -em ... appellans dominus III 13. 6; alio loco eandem trinitatem in tribus -ibus intelligendam esse III 13. 7

paradisus: nisi cum dimissi essent de -o II 30. 2

paralyticus: quod in illo -o manifestissime ostendit III 23. 2

paries: ostendit quemadmodum sit deus lapis angularis utrumque -etem in se coniugens I 57. 1

participatio: filii fiunt -ne sapientiae II 27. 3; *al.*

parturire: cum homines ... iam formati ... -iantur, ut nascantur II 38. 6; *al.*

parturitio: nisi -nem hanc pro curarum angoribus positam intelligamur II 38. 7; *al.*

parvulus: filius ille -us, id est populus propter unam fidem ad unum semen Abrahae pertinens II 29. 3; deum misisse filium suum ad liberandum -um heredem servientem ex parte legi tamquam paedagogo II 30. 1; *cf.* 30. 8; *cf.* 31. 1; *al.*

passio: -nes peccatorum I 28. 2, 3; in ipsis -nibus caritate timorem vicerant II 20. 7; ut permansurae -nis domini fidem significaret II 22. 14; exhortans fratres ad perferendas pro Christi nomine -nes (*sc. Petrus*) III 10. 5; *saepius*

pastor: obiurgationem talem posterioris -oris pro salute gregis libentissime sustinebat (*sc. Petrus*) II 15. 9; ut esset unus grex et unus -or II 31. 8

patriarcha: ne David -am . . . ignorasse affirment voluntatem dei III 18. 14

patrimonium: non admittuntur ad hereditatem spiritualem caelestis -i II 40. 4

paucior: spiritualia bona -a II 50. 1; quia pauciora vel singula quibusdam pluribus opponuntur II 51. 1

pax: perfecta pax I 12. 10; 12. 11; 43. 3; 45. 21; III 10. 13; quamvis nondum simus in pace illa aeterna II 46. 9; pax Christi II 54. 3; *cf.* III 18. 12; pax dei III 8. 3; *cf.* 22. 2; gratia et pax III 12. 8, 9; 14. 1; *cf.* 10. 11; *cf.* 12. 2, 4; *cf.* 14. 1; *cf.* 22. 4; *cf.* 23. 6, 7, 12, 13, 14; *saepissime*

peccare: non . . . his desideriis consentiens spiritus . . . desinit -re I 12. 8; quod unusquisque -ando animam suam diabolo vendit I 35. 1; ne forte . . . -emus in fratres I 73. 2; aliud est . . . non -re, aliud non habere peccatum II 48. 5; tolerabilius mortem videre -antis II 56. 17; quam (*sc. mortem*) -ando meruit nostra natura III 10. 1; -re in spiritum sanctum III 17. 4, 5; 18. 5; 21. 2, 4; *cf.* 14. 1; *saepissime*

peccator: poenam redderet debitam -oribus I 15. 3; cui (*sc. spiritui servitutis*) serviunt -ores I 44. 9; *cf.* 45. 13; ex -oribus iustificatos esse a domino II 13. 2; quae (*sc. gratia*) -ores sanat et iustificat III 6. 2; *persaepe*

peccatrix: apostolus peccatum vocat susceptionem mortalis carnis quamvis non -tricis I 40. 5

peccatum: ablatio -i I 12. 5; quae (*sc. gratia*) donet -a praeterita I 12. 7; *cf.* 25. 1; *cf.* III 15. 4; quod -a nostra portavit et -um pro nobis fecit et de -o condemnavit -um I 26. 3; corpus -i I 26. 4; II 22. 10; quamvis carne serviat legi -i (*sc. homo*) I 27. 1; *cf.* 38. 1, 2, 6, 7; *cf.* 45. 16; -a nostra pertulit in corpore suo super lignum (*sc. dominus*) II 22. 7; *cf.* 22. 9; ut sibi -a dimitterentur II 24. 17; *cf.* III 6. 1; *cf.* 8. 4, 5; *cf.* 16. 1; 23. 2; non obaudire desideriis -i II 61. 6; reum esse aeterni -i III 14. 2; *saepissime*

pendere: ex superiore sententia -et I 49. 1; in illis duobus praeceptis totam legem -re I 67. 2; *cf.* II 19. 10; *cf.* III 18. 9; ipse . . . pependit in ligno, id est, Christus II 22. 5; *cf.* 22. 7, 8, 9, 12; *al.*

perceptio: qui (*sc. homines*) usque

ad sacramentorum -nem veritatis scientiam perceperunt III 22. 2
percipere: humilitas est accommodata -iendae gratiae Christi II 25. 10; cum baptismi sacramenta pueri vel etiam infantes -ceperint III 16. 7; *cf.* 16. 2; ipsa sacrosancta signacula ... ad perficiendam scientiam veritatis -re III 18. 7; *cf.* 19. 7; *cf.* 22. 2; *al.*
perducere: gradatim -it usque ad caritaten dei I 20; vitae prioris meritis se ad evangelium esse -ductum III 6. 2; *al.*
perdurare: in eorum (*sc. peccatorum*) impia atque mortifera quadam suavitate -andum sibi esse III 14. 1
perfecte: liberum ... arbitrium -e fuit in primo homine I 12. 12; quanto -ius atque cumulatius id species ipsa factura est II 28. 2
perfectio: ut ... nihil esset, quod -ni eius (*sc. Pauli*) adderent II 12. 4; approbatores -nis II 12. 5; *al.*
perfectus: -a pax I 12. 10, 11, 12; 43. 3; 45. 21; III 10. 13; se -um evangelium accepisse II 12. 5; qui vellent esse perfecti II 26. 8; *saepius*
perficere: de -fectis iam peccatis dicit I 7. 1; Paulus a domino -fectus est II 12. 4; nisi ... concupiscentias carnis non -iant II 45. 9; *cf.* 46. 1; *al.*
periclitari: si semper expectaremus -antem putrescentibus membris, quando eum liberet aut uri aut secari II 56. 14
pernicies: non ... ipsius operis sed huius erroris -em refellit apostolus II 63. 4; omnes illae tribulationes non ei valebant ad -em II 64. 6
perniciosus: -am dulcedinem flagitiorum sequens I 6. 2; nihil ... -um esse in hac circumcisione II 42. 6
perscrutari: quem non ... studiosum faciat intentum ad -anda cetera II 51. 2
persecutio: ne ... illi -nibus frangerentur I 49. 3; -nem saepe passos fuisse christianos I 65. 1; *cf.* II 37. 3, 4; *cf.* 40. 24; *cf.* 42. 13; *cf.* 62. 6; quia -nes carnalium non timet II 62. 9; stigmata ... appellare quasi notas poenarum de -nibus II 64. 4; *saepe*
persecutor: -or ecclesiarum II 12. 1; cum idem illum Ananias tamquam -orem christianorum formidaret II 64. 5
perseverantia: -a in nequitia et in malignitate cum desperatione indulgentiae dei III 22. 3; -a peccatorum III 23. 7; *al.*
perseverare: si obtinuerimus victoriam -ando sub gratia II 47. 4; in peccatis suis -andum sibi esse III 23. 12; *cf.* 23. 7; *cf.* 23. 13; *al.*
persona: dum impedientes -as removere conatur I 6. 2; quia deus ... sine -arum acceptione omnes ad salutem vocavit II 12. 3; *cf.* 12. 4; quae (*sc. septem ecclesiae*) utique universitatis ecclesiae -am gerunt II 13. 7; magis hoc ex -a matris ecclesiae locutus est II 38. 2; quae (*sc. Punica mulier*) in evangelio -am gentium gerit III 13. 3; *cf.* 13. 6; *saepe*
persuasio: -ne ... serpentis homo

in damnationem mortis cecidit II 22. 11

pertinere ad: ad illum gradum -et I 17; *cf.* 27. 1; *cf.* 45. 21; quod ergo dixit: . . . ad vitam aeternam -et, quod autem dixit: . . . ad donationem multorum delictorum -et I 23. 5; ad hoc -et I 36. 3; II 18. 3; haec (*sc. caritas*) enim ad gratiam -et spiritus sancti I 40. 9; quantum ad auctoritatem testimonii evangelici -et II 1. 8; ad sacramenta -ent circumcisio carnis, sabbatum temporale, neomeniae *eqs.* II 19. 3; ea -re ad fidem Christi, quae spiritualiter expectantur II 42. 5; quae ad bonos mores -ent II 43. 3; 44. 2; 62. 1; *cf.* 44. 5; *cf.* 62. 5; ad iudicium dei -re III 10. 6; non ad sempiternam poenam sed ad severiorem disciplinam -re III 18. 15; *saepissime*

pertingere: etiam ad gratiam posse -re conversos I 3. 5

pertractare: quam sanis manibus illi medici aliena membra -ant II 56. 17; qui (*sc. Hebraei*) diligentius -ant III 19. 1

perturbatio: cum deus utique sicuti nos -nibus non subiaceat I 8. 2; immunditiae autem sunt omnes -nes de illa fornicatione conceptae II 51. 5

perturbatus: quamvis -tiores a medico viderentur abscedere II 56. 13

perverse: cui -e placet II 5. 5; nisi forte quisquam tam -e sentit III 15. 12

phantasma: simulacris -tum suorum sectatores suos omnis error illudit III 4. 1

pie: nihil tam -e terret animam II 19. 8

pietas: ut de cetero in ipsa -tate permaneat I 16; quo (*sc. arbitrio*) promeremur deum bono -tatis I 52. 2; scripturas veteres debita -tate approbantes II 22. 4; illud . . . totis viribus -tatis amplectendum satis apparet III 14. 1; *saepius*

pius: ex impio -um facit I 16; bonus intellector -usque pulsator II 5. 11; gaudium -um II 19. 8; nostra -a societate colere III 15. 4; *al.*

placare: cui -andi dei aditum clausit (*sc. auctoritas*) III 15. 12

planus: ex illa eiusdem apostoli sententia fit -ius II 24. 4

plenitudo: veniente -dine temporis II 30. 1; donec perveniant in mensuram aetatis -dinis Christi II 38. 8; -o enim legis caritas II 44. 4

pleonasmus: ut quomodo per illum mors, sic per dominum nostrum vita I 22. 3; non se . . . operibus legis tantum totam hominis iustificationem tribuere, sed neque tantum gratiae fidei II 19. 1; num quidnam ergo apostolus ista potest non curare II 19. 4; haec est evangelii conversio retrorsum II 20. 6; nunc deinde adiungit III 7. 5; *al.*

poena: ut -am subeant impietatis I 3. 5; -am redderet debitam peccatoribus I 15. 3; impietas inchoat -ae meritum I 54. 9; ut credentes in se talis -ae timore liberaret (*sc. Iesus Christus*) II 22. 2; *cf.* 22. 6; ne . . . neque intelligendo -am temporalem . . . in -am

sempiternam incidamus II 50. 2; *cf.* III 18. 15; notae quaedam -arum servilium II 64. 3; *cf.* 64. 4; -a spiritualis et sempiterna III 10. 1; -as ... corporis pro peccatis suis se exsolvere III 10. 4; *cf.* II 21. 1; *cf.* III 10. 12; ut iusta -a ferirentur III 20. 5; *persaepe*

poenalis: quoniam -is est ista subiectio I 45. 11; consortium -e III 9. 3; *al.*

poenitentia: ut eum, qui nos laeserit, provocemus ad -am facti sui I 63. 3; nulla -a corrigi III 9. 2; agere -am de peccatis suis III 14. 1; *cf.* 23. 7; ut non de sacrificio contribulati per -am cordis accipiendum sit III 19. 1; *persaepe*

poenitet: quos peccatorum suorum -et III 9. 2; *cf.* 9. 6; cum poena ... -enti fuerit relaxata III 10. 1; consilium -endi III 16. 6; -endi locus III 17. 4; 19. 3; *cf.* 22. 4; -endi humilitate ... liberatus III 18. 14; *persaepe*

pollicitatio: temporalis vitae -o aeternae I 50. 3

polluere: ne eos ... tamquam -i iudicarent I 70. 4

popularis: haec iustitia fidei ... non erat -is II 24. 11

possessio: Christus Iesus ... -nem ... suam amisit II 18. 2; Christus ab eis tamquam a -ne ... abscedit II 42. 2; *al.*

posteaquam: p. eos instruxit II 55. 2; *al.*

postmodum: ut ... caritas p. impleret I 67. 3

potestas: qui (*sc. spiritus servitutis*) -tatem habet mortis I 44. 2; 44. 6, 9; *cf.* 44. 4; servandum esse ordinem suum et -tatibus sublimioribus I 64. 1; subditos esse -tatibus I 64. 2; *cf.* 66. 2; -tas huius mundi I 64. 6; -tas apostolica II 32. 9; David cum divinitus accepisset in -tatem regem Saul II 43. 5; ut de -tate visibili -tas invisibilis mereretur fidem III 23. 5; *saepissime*

potus: cui ... cibum et -um dat I 63. 2; qui se a ... -u abstinebant I 70. 4

praecedere: se ipsam evangelii gratiam per sua bona opera -entia meruisse I 52. 13; illa misericordia -enti merito fidei tribuitur et ista obduratio -enti impietati I 54. 12; *cf.* III 1. 1; quos non -cessit ad gloriam vitae aeternae III 5. 16; cum in eo ... poenitentiae meritum gratia -at III 9. 6; *saepius*

praecellere: duobus modis donatio -it I 23. 1; qui temporalibus administrandis aliqua sublimitate -it I 64. 5

praeceptum: -a legis I 40. 2, 6; 44. 4; II 24. 14; dominus in illis duobus -is totam legem pendere dicit ... id est in dilectione dei et proximi I 67. 2; *cf.* II 19. 10; *cf.* 44. 2; *cf.* 45. 2, 4; *cf.* III 18. 9; non est contra -um iuratio II 9. 2; *persaepe*

praecessor: neque in contumeliam -orum eius putet quis ab eo dictum II 13. 1; -ores Pauli II 13. 2

praedestinare: nec -avit aliquem I 47. 4; -atum ... ex resurrectione mortuorum ... non auderet dicere filium suum sed dominum suum III 5. 9; *cf.* 5. 13, 14, 15, 16; *saepius*

praedestinatio: hoc ... propositum ... ad -nem dei pertinet I 47. 4; -o ... eius apud deum et ipsa Hierusalem caelestis antiqua est II 40. 19

praedicare: ut et gentibus evangelium -aretur I 74. 2; *cf.* II 1. 3; ab apostolo ... -ata est eis fides II 20. 2; si circumcisionem -abat II 42. 15; *saepius*

praedicatio: in qua -ne ... adventum et praesentiam sancti spiritus senserant II 20. 2; contemnens -nem gratiae ... et pacis III 14. 1

praedicator: ut -ori verbi dei praebeat necessaria II 60. 1; qualium (*sc. dictorum*) -orem ipse lapidaverat (*sc. Paulus*) III 15. 6

praefigurare: mortem carnis domini -ans serpens II 22. 12

praemium: ut ... -um fidei non accipiant I 3. 5; evangelii -um II 1. 5; temporale ... -um II 21. 11; certaminis -um II 47. 4; *al.*

praenuntiare: quem (*sc. Christum*) -abant (*sc. praenuntiatores prophetae*) III 4. 3

praenuntiator: ut ex illa gente (*sc. Iudaeorum*) orirentur Christi -ores prophetae III 4. 3

praepollens: -entior delectatio II 49. 3

praepositiones:

ante: ante legem (*saepissime:* e. g. I 12. 2; 22. 2; II 46. 4) ante gratiam (*saepissime:* e. g. I 12. 12; II 46. 4)

coram: c. hominibus I 19; c. deo II 57. 1

cum (*mod.*): subditos esse ... hominibus res humanas cum aliquo honore administrantibus I 64. 2

de (*pro* a, e): recepisse de deo I 5; quoniam ista desideria de carnis mortalitate nascuntur I 12. 10; *cf.* II 32. 3; ut eximeret nos de praesenti saeculo maligno II 3. 3; quoniam et de Iudaeis et de gentibus congregatus est (*sc. populus*) II 29. 3; *cf.* 24. 13; 29. 4; quod de ipsis iuste fit II 32. 13; innumerabiles de numero fidelium II 35. 6; non ... sufficit, quod de libera uxore natus est Isaac II 40. 5; *cf.* 40. 6, 8, 21; *cf.* 40. 2, 17; *cf.* III 14. 6; siquidem de populo Iudaeorum fuerunt prophetae III 3, 2; *saepissime*

ex: magis hoc ex persona matris ecclesiae locutus est II 38, 2; (*pro gen. part.*): qui ex gentibus crediderant II 63. 3; *cf.* III 1. 3

gratia: verbi g. II 49. 6; III 17. 2; ridendi g. III 14. 3

in: non ... in ipso desiderio pravo, sed in nostra consensione peccamus I 12. 9; ut illi peccasse intelligantur in similitudinem praevaricationis Adae I 22. 2; iste ... castus permanet in saeculum saeculi II 53. 4 (*saepius*)

infra: quia qui eam (*sc. legem*) non implet infra illam est II 17. 5

per: p. caritatem Christi I 2; p. gratiam I 12. 6 (*persaepe*); p. fidem I 13. 2 (*persaepe*); impleri p. legem I 13. 2 (*persaepe*); p. spiritum sanctum gratiam dare I 20 (*saepe*); p.

misericordiam dei non p. promissiones patrum (*sc. filius est*) II 32. 3; p. ecclesiae sanctitatem auferri poenitentiae locum III 16. 1; *saepissime*

post (*pro abl. abs.*): post explicatas ... has differentias I 23. 6

pro: quibus (*sc. potestatibus sublimioribus*) pro tempore rerum temporalium gubernatio tradita est I 64. 1; quia non pro merito data est (*sc. iustitia fidei*) hominibus, sed pro misericordia et gratia dei II 24. 11

propter (= *ob, causa*): p. communicationem idolorum nullas omnino carnes attingere I 74. 4; veritas p. seipsam diligenda est, non p. hominem aut p. angelum II 4. 6; caritas benedictionis Abrahae p. exemplum fidei permanet ad gentes II 22. 17; sic enim fient spadones p. regnum caelorum II 42. 20; si quis ... servus in compedibus fuerit p. noxam, id est p. culpam II 64. 3; utrum Iudaeis solis evangelium ... venerit p. merita operum legis III 1. 1; *saepissime*

secundum: s. legem ... iudicare I 7. 2; ut s. spiritum, non s., quod habet littera, lex intelligatur I 10; cum s. carnem non ambulatur, sed s. spiritum I 40. 7; quod autem dicit s. testimonium Moysi I 60. 1; scientes s. scientiam domini I 70. 2; evangelium, quod s. hominem est, mendacium est II 6. 2; ut ... capiant s. promissionem hereditatem II 28. 8; ut sit filius David ... s. carnem, filius autem dei ... s. spiritum sanctificationis III 5. 5; *saepissime*

sub: sub lege trahimur ab ea (*sc. concupiscentia carnis*), sub gratia nec sequimur eam nec trahimur ab ea I 12. 2 (*saepe*) ut sub timore custodiretur (*sc. populus*) II 19. 7; *cf.* 21. 1; *persaepe*

supra: lex s. illum (*sc. hominem*) est II 17. 5

praepotentia: omnes fiunt filii non natura ... neque -a et singularitate susceptionis II 27. 3

praeputium: quae (*sc. circumcisio*) -o, id est gentibus contraria videtur II 12. 6; nihil ... valere ... in Christo circumcisionem aut -um II 42. 7

praeputiatus: utrum circumcisus carne an -us sit (*sc. christianus*) II 19. 4

praerogare: ut vocatio peccatori praerogetur I 52. 14

praescientia: hoc ... propositum ad -am ... dei pertinet I 47. 4; non ... elegit deus opera cuiusquam in -a ... sed fidem elegit in -a I 52. 11; *al.*

praescire: nisi quem -ivit crediturum I 47. 4; quod ea (*sc. opera*) futura -iebat I 52. 4; *al.*

praescius: deus -us I 54. 15

praesentia: in qua praedicatione ... -am sancti spiritus senserant II 20. 2; de -a et de dono spiritus sancti probare voluit gentibus II 31. 4; illi ... tristis est -a viri II 53. 3

praestare: id praeparante atque -ante mediatoris fide II 27. 3

praesumere: qui de suis viribus ad implendam iustitiam -ebant I 24. 2; quasi de sua iustitia -endo . . . hoc facerent III 23. 7

praesumptio: nihil ei prodest ista -o I 12. 6

praeteritum: -um, id est primum adventum domini, . . . credendo salvi efficimur II 23. 6

praeterire: peccata -ita I 12. 7; 25. 1; *cf.* III 15. 4; si quid de vita ipsorum -ita dicitur II 13. 3; quia istas carnales observationes . . . eum saepe animadvertebant -re II 42. 17; *al.*

praevaricatio: ut illi peccasse intelligantur in similitudinem -nis Adae I 22. 2; peccantibus contra legem -nis crimen accessit I 24. 3; *cf.* 29. 3; *cf.* 33. 3; *cf.* II 24. 16; qui (*sc. angeli*) . . . spontanea -ne sic lapsi sunt II 24. 6; -nis rea mens II 46. 9; *saepius*

praevaricator: ut . . . in peccatis etiam -or inveniatur I 12. 6; -ores ipsius legis II 26. 9; -ores angeli II 32. 9; *al.*

praevidere: homines . . . nullam ex parentibus originem iustitiae se trahere -entes II 25. 2

pravus: non enim in ipso desiderio -o . . . peccamus I 12. 9; *cf.* 27. 2; *cf.* 38. 3; cum . . . -is cupiditatibus resistit (*sc. vita*) II 46. 4

pressura: ut . . . -ae . . . cruciatusque corporales . . . postremo mors ipsa . . . nulli relaxetur III 10. 1

pretiosus: quia etiam casus Iudaeorum tam -us extitit I 62. 3

primatus: primatum tenens I 48. 4

primitiae: qui . . . spiritus -as habemus I 45. 18; *cf.* II 28. 3; de -is vini libabant gentes I 70. 3

primogenitus: satis docet aliter intelligendum nostrum unigenitum aliter -um I 48. 1; ut non solum unigenitus esset . . . sed etiam -us in multis fratribus fieret II 30. 10; unde illum (*sc. filium dei*) alio loco -um ex mortuis appellat III 5. 12; *cf.* 5. 17; *al.*

princeps: si . . . praevaricatores angeli cum -ipe suo diabolo non recte dicerentur procuratores vel actores divinae providentiae II 32. 9; ceterorum . . . in sua conditione resurgentium non -s sed iudex est III 5. 13; *al.*

principatus: evacuatio omnis -us et potestatis I 64. 6; filius dei praedestinatus est quodam -u resurrectionis III 5. 11

probabilis: satis -e est etiam superius de gentibus dictum II 32. 5

probare: ut ex hac -et etiam ad gratiam posse pertingere conversos I 3. 5

probatio: tribulatio quando accidit servo dei ad -nem vel emendationem I 46. 3

procurator: ut . . . -ores et actores dicat elementa mundi II 29. 3; *cf.* 29. 4; *cf.* 30. 1; *cf.* 31. 1; *cf.* 32. 5, 8, 9, 11, 12, 14

profectus: qui ex -u defecissent II 18. 1

proferre: cum maledicta -erret III 14. 7

proficere: quoniam ad salutem gentium -fecit I 62. 1; si persequendo et vastando ecclesiam dei -iebat in Iudaismo II 7. 2; omnes illae

tribulationes ... ad coronam victoriae -iebant II 64. 6; *al.*

prohibitio: cum et concupiscentia ex -ne ardentior facta est I 24. 3; *al.*

promereri: quo (*sc. libero arbitrio*) -emur deum I 52. 2; ut ... non ... fallaciis -ri desiderent I 66. 3

promissio: incommutabilitas -nis dei II 23. 2; *cf.* 40. 14; ut ... capiant secundum -nem hereditatem per fidem II 28. 8; *cf.* 31. 9; *cf.* 40. 5, 6; divina -o II 40. 13; homines ... temporalium -num tamquam terreno pabulo esse contentos III 2. 4; *saepe*

promissum: id est populum veteris testamenti propter ... -a terrena II 40. 4

propagare: nisi quod Abraham -andae prolis operam ad Agar ancillae fecunditatem ... transtulerit II 40. 16

propheta: testimonium ... Osee -ae I 57. 2; -arum ... mos II 24. 16; huic ... sententiae -a concinit dicens II 61. 10; evangelium dei ... commendat auctoritate -arum 3. 1; Christi praenuntiatores -ae III 4. 3; -ae voce damnatus III 18. 14; *saepe*

prophetare: quid ostenderet eius crucifixio, -avit (*sc. Moyses*) I 26. 5

prophetia: illos in evangelio redarguit per -am III 4. 5; ut ipsam -am penitus conentur extinguere III 15. 7

propheticus: qui ex fide domini, fide -a ... eius salutem gratiae perceperunt II 24. 13

propinquus: quisquis carnalibus -is ... assentitur II 8. 2

proponere: suscepit ... poenam -positam illis II 22. 2; quid sit imperito per voecm -positum III 14. 7; *al.*

propositum: -um ... dei accipiendum est I 47. 3; totius huius disputationis -um I 56. 1; *al.*

propterea — quia: eos ... propterea superius procuratores actoresque appellat, quia nulla creatura est, quae *eqs.* ... II 32. 8; propterea ... passos esse scandalum Iudaeos, quia istas carnales observationes ... eum (*sc. Christum*) saepe animadvertebant praeterire II 42. 17; propterea ... gratiam vocari ostendit, quia non quasi debitum iustitiae redditum est sed gratuito datum III 1. 2; *al.*

propterea — quoniam: quod propterea maximo credo, quoniam excepta epistola III 11. 3

propterea — ut: cui propterea cibum et potum dat, ut carbones ignis congerat super caput eius I 63. 2; si propterea non occidit aliquis, ne et ipse occidatur II 43. 4; propterea accidisse omnia, ut demonstraretur illam veniam spiritualiter datam III 10. 9; *al.*

proscriptio: haec -o non obest Christo II 18. 5; haec est illa -o, qua Christum proscriptum superius dixerat II 42. 2

proselitus: quod tam multos -os faciant (*sc. Iudaei*) II 62. 6; *cf.* II 62. 7

proterve: cum -e exagitat II 56. 3

providentia: quod eum (*sc. spiritum*) acceperunt per divinam -am I 44. 3; *cf.* 44. 4; *cf.* II 32. 8, 9; *cf.*

III 13. 2; non esse culpandam carnis -am I 69. 1; *cf.* 69. 2; *al.*
providere: utrumque -it (*sc. spiritus sanctus*) II 22. 6
proximus: totam legem pendere ... in dilectione dei et -i I 67. 2; *cf.* I 2; *cf.* II 19. 10; *cf.* 44. 2; *cf.* 45. 2, 4; *cf.* III 18. 9; diligens -um tamquam seipsum II 43. 6; *cf.* 45. 3; *cf.* 58. 2; *saepius*
prudentia: in quibus (*sc. temporalibus malis*) carnalis erat -a illa I 40. 6; *cf.* 54. 17; definitio ... -ae I 41. 3; -a carnis II 46. 3; *cf.* I 41. 2, 5; *cf.* 49. 3; *saepius*
psalmus: quod in -is dicitur I 36. 3; *cf.* 45. 9; *cf.* 63. 4
pseudopropheta: ne quis a -is ... in aliquam impietatem seduceretur III 3. 5
pudicitia: corrumpere -am uxoris alienae III 17. 2
pugnaciter: qui (*sc. Iudaei*) adversus eum -ter oblatrabant III 11. 3; non -ter agendum est III 13. 7
pulsator: bonus intellector piusque -or II 5. 11
punire: ne in ista morte -iatur II 21. 8
purgare: ea fide -ri II 36. 3; tribulationes et molestiae ... bonos et iustos ... ab omni labe penitus -ant III 10. 12; non posse ... eum, qui peccaverit, iterum baptizando -ri III 19. 2
purus: -a dilectione subditus I 66. 2; -a dilectionis conscientia II 28. 5
puteus: cum qua (*sc. muliere*) ad -um ... locutus est III 15. 8
putrescere: si semper expectaremus periclitantem -entibus membris, quando eum liberet aut uri aut secari II 56. 14

Quadrupes: omnem hominem non esse -dem III 19. 7
quaestio: in hac epistola -nem versari operum legis et gratiae I *praef.*; *cf.* II 1. 5; *cf.* 45. 1; infert -nem tamquam a contradicente I 54. 14; sequitur -o satis necessaria II 24. 1; refricans ipsam -nem II 25. 8; iam quasi explicatam -nem rursus implicant II 33. 1; si de verbis -o est III 15. 13; *persaepe*
qualitas: quia nihil molestiarum anima de corpore patitur ... in caelestem -tatem immutato I 43. 3
quamdiu: q. per fidem ambulamus II 36. 3; q. mortale corpus est II 46. 7
quamlibet: usitata (*sc. peccata*) ... q. magna sint II 35. 8
quamquam (*adv.*): q. et ipsa salutatione ... satis ostendit II 1. 8; (*cum coni.*): q. ... vocemur I 64. 6; q. ... significet II 19. 5; q. ... ipsa ecclesia grex dei ... vocetur III 2. 3; q. ... contempserit III 18. 7; *saepissime*
quamvis: q. ... sollicitent ... et provocent I 27. 1; q. Titus Graecus esset II 11. 1; q. nondum simus in pace illa aeterna II 46. 9; *persaepe;* q. primitias habentes spiritus II 28. 3; q. christianitati et ecclesiae dei adversantes III 22. 1
quando (*caus.*): q. per legem ... posset esse iustitia in hominibus II 17. 13; q. non circumcisis, sed gentibus loquitur II 33. 3; q. ...

servi esse temporum cupiunt II 63. 11; q. nec ipsi apostoli ... accipere apostolatum proprie potuissent III 6. 2; *saepe*
quandoque: quae (*sc. bona*) q. amittenda sunt I 41. 3
quandoquidem: q. nunc dixit I 33. 2; q. ... se apostolum noverit II 1. 8; q. hic nullum aliud iugum potest intelligi II 41. 2; q. ipsum est verbum dei III 4. 8; *al.*
quapropter: q. in desideria cordis sui traditi sunt I 4. 2; q. ita concludit apostolus I 54. 11; q. istos ... refellit apostolus II 44. 5; q. et quia talibus non ignoscitur III 9. 6; *al.*
quasi (= *tamquam*): q. factum sit II 42. 4; q. sub specie maledictionis benedictionem dicens II 42. 19; *al.*
quassare: remanebimus fluctu delectationis et timoris alternante -ati II 54. 2
quatriduanus: quoniam -a de sepulcris cadavera exsuscito II 15. 12
quod: quod autem dicit; quod autem ait; *saepissime; (pro Ac I)*: dicens, quod opera legis etiam sine gratia iustificant II 16. 7
quodammodo: segregatur q. de ventre matris II 8. 2; qua (*sc. sollicitudine*) se q. parturire dicit II 38. 8; *al.*
quotquot: q. existere potuerunt ... et q. potuerunt usque in finem saeculi II 24. 13
quotus: -us enim quisque reperitur II 56. 15
quousque: q. veniret gratia I 21. 1
Radicare: in caritate -atus I 54. 22
ratio: quid sit imperito ... per -nem expositum III 14. 7; *al.*
rationalis: quae (*sc. humanae mentes*) -es sunt I 50. 9; quia neque liberam voluntatem -i creaturae suae deus negavit II 32. 13
reatus: praevaricatione augent -um criminum suorum I 44. 6
recalere: cuius (*sc. belli*) reliquiae quamvis tepidae ... -ent II 51. 5
recapitulari: in ... dilectione ... -ri omnia mandata legis II 58. 2
recedere: facile -ebant a praeceptis legis (*sc. bona temporalia*) I 40. 2; ipso verbo veritatis ... numquam ab aliqua veridica administratione -ente II 24. 15
recipere: mercedem ... mutuam ... -cepisse de deo I 5; ut ... in eius amicitiam -iatur I 54. 20; adoptionem -imus II 30. 10; in canonem scripturarum -re III 11. 4; quanta gratulatione sanctorum -it Samaria verbum dei III 15. 9; *saepius*
recitare: nec prolato et -ato evangelio placari III 18. 11
recolere: opportune ac decenter facit eos -re caritatem suam II 37. 2
reconciliare: ut -iemur deo II 3. 2; *cf.* 24. 10, 17; *cf.* 51. 5, 6; qua (*sc. pace*) -iamur deo III 8. 4; 11. 2; *cf.* 14. 1; *al.*
reconciliatio: sicut spiritus iam mutatus est -ne fidei I 45. 20; ut et peccatorum abolitio fiat ... et -o III 11. 6; ut ... largiretur ... pacem in -ne dei III 23. 6
recuperare: manente ... fundamento -ri aedificium potest III 19. 9

redarguere: illos in evangelio -uit per prophetiam III 4. 5
reddere: si debitam mercedem vellet -re, poenam -eret debitam peccatoribus I 15. 3; ut -amus Caesari, quae sunt Caesaris I 64. 5; tamquam ex meritis operum legis sibi redditum evangelii praemium II 1. 5; ad -endum malum pro malo II 57. 2; *saepius*
redemptio: qua (*sc. spe*) expectamus -nem corporis nostri I 43. 2
redemptor: dominus noster -or dictus est I 35. 2
refellere: Iudaei . . . -untur a domino I 51. 2; non . . . ipsius operis sed huius erroris perniciem -it apostolus II 63. 4; *al.*
reflectere: tribulationes et molestiae . . . bonos et iustos . . . non -unt ad peccandum III 10. 12
reflexivum: triumphans eos in semetipso I 50. 4; *saepius;* ut seipsum imitentur II 37. 9; *saepe;* ut eum . . . provocemus ad poenitentiam facti sui (*pro eius*) I 63. 3
reformare: corpus -atum est I 45. 20
reformatio: -o corporis I 28. 5; II 61. 8
refricare: -ans ipsam quaestionem II 25. 8
refundere: in me causam refundite II 42. 15
regnare: non -at peccatum in nostro mortali corpore I 27. 2; II 46. 7; *cf.* I 12. 10; *cf.* 48. 4; *cf.* 49. 6; -ant . . . spirituales isti fructus in homine II 49. 5; in Christi pace -re III 18. 12; *saepe*
regnum: quamquam ad illud -um vocemur I 64. 6; *cf.* 64. 3; quia . . . se . . . dominus ostendit in significatione -i sui II 13. 4; -um dei II 15. 1; 35. 8; 48. 3; 49. 1; caeleste -um III 5. 14; *saepe*
regula: qui (*sc. apostoli*) . . . -as saluberrimas tradunt II 28. 3; antiqua iustitiae -a II 40. 17; -a christiana III 17. 4
regulariter: dominus . . . -ter ait III 16. 5
relabi: qui ex caritate . . . ad timorem -i vultis II 20. 8
relaxare: cum poena spiritualis et sempiterna poenitenti fuerit -ata III 10. 1
religio: totam nostram -nem . . . maledictis contumeliisque insectantur III 15. 2
reluctari: haeresibus fides invidiae, mansuetudo ebrietatibus et comessationibus continentia -atur II 51. 7; *al.*
remissio: propter -nem peccatorum . . . omnes illae tribulationes non ei valebant ad perniciem II 64. 6
remittere: qua (*sc. gratia*) nobis peccata -untur III 8. 4; *cf.* 8. 5, 6
remotus: quoniam intellectus . . . a carnali . . . prudentia longe -us est I 54. 17; ne quisquam . . . prophetas aliquos -os . . . a gente Iudaeorum praeferret III 4. 1
removere: dum impedientes personas -re conatur I 6. 2; -motis . . . innumerabilibus et multiplicibus sacramentis I 59. 3
reniti: quibus (*sc. desideriis*) non consentiendo -imur II 61. 8
renovare: curari melius . . . per poenitentiam, non -ri III 19. 8
renovatio: quia -o in baptismo est III 19. 8

renuntiare: cum tremenda mirabilia ... eis -arentur III 20. 6
reparatio: damnatio non sine spe -nis irrogata I 45. 12
repellere: nulla inter se repugnantia -et intrantem II 5. 11; *al.*
repetere: quae negat esse -enda utique in consecrandis fidelibus III 19. 11
reprehendere: si ... ad superfluas delectationes atque luxurias ... -itur I 69. 2; *al.*
reprehensio: quod idem dominus in ea ipsa -ne ait illis III 22. 4
reprehensor: e contrario pro -oribus imperfectionis approbatores perfectionis fuerunt II 12. 5
repromissio: Isaac enim mirabiliter natus est per -nem II 40. 7; *al.*
repugnare: hanc -re ... legi mentis suae I 38. 2; -re illi sententiae I 63. 1; *al.*
reputare: non -ans illis delicta eorum II 12. 3
resipiscere: qui -entes ad dei gratiam confugerunt III 22. 3
responsio: deinde infertur -o II 24. 3
respuere: quia illi apprehenderunt, quod isti -erunt I 60. 2; gratiam eius (*sc. domini*) -entes II 63. 11; quod si regula christiana -uit III 17. 4
resurgere: quia in ipso (*sc. spiritu sancto*) omnes crucifixi sumus et -surreximus I 1; in quantum ... -surrexit a mortuis III 5. 7; *cf.* 5. 9; venire ad iudicium -entium III 5. 13; *saepe*
resurrectio: quia spiritus donum acceperunt post eius -nem I 1; nisi -ne corporis immutationem illam ... meruerimus I 12. 10; *cf.* 45. 21; -o mortuorum I 48. 5; *cf.* I 1; nonnisi in -ne carnis ... sperandum est II 48. 6; in -ne ... virtus morientis apparet III 5. 2; *saepissime*
retribuere: iudicio dei -entis incredulitati eius debitam poenam I 54. 7; haec sibi -i cognoverat II 64. 5
retrorsum: haec est evangelii conversio r. II 20. 6; *cf.* 54. 4
revelare: -ante sibi spiritu sancto II 23. 6; fides futurae hereditatis Christi -ata et reddita II 43. 6
revelatio: hanc ... -nem filiorum dei expectat creatura I 45. 8; -nibus ea futura cernentes II 24. 12; *al.*
reversus: qui de leprosis decem mundatis solus -us est III 15. 8
ritus: nisi ... ceteras carnales Iudaici -us observationes subirent II 1. 2; Iudaico -u sabbatum observans II 35. 5
roborare: pax ... perfecta etiam corporis suo tempore -abitur III 10. 13
robur: propter -ur et perfectionem dictum est II 38. 9
rusticanus: admirans in quorundam -orum collocutione III 13. 1
rusticus: interrogati -i nostri III 13. 5

Sabbatum: -um temporale II 19. 3; cum -o esurientes discipuli spicas evulsissent II 22. 2; Iudaei serviliter observant ... tempora in carnali observatione -i ... et septimo quoque anno, quem vocant -um -orum II 34. 4; *al.*
sacerdotium: ex novo testamento ad -um vetus declinasse III 19. 10

sacramentum: ad -a pertinent circumcisio carnis, sabbatum temporale, *eqs.* II 19. 3; opera vetusta -orum umbras futurorum fuisse II 44. 5; baptismi -a III 16. 7; *cf.* 18. 7; si ... post baptismum -a percepit III 19. 7; qui usque ad -orum perceptionem veritatis scientiam perceperunt III 22. 2; *saepissime*

sacrificare: quae idolis -abantur I 70. 2

sacrificium: gentes ... quaedam in ipsis torcularibus -a faciebant I 70. 3; ad sacramenta pertinent ... -a II 19. 3; -um contribulati cordis II 54. 3; *cf.* III 19. 1; -um ... id est holocaustum domini III 19. 4; *persaepe*

sacrilegus: si adversus spiritum sanctum in sua -a superstitione dixerunt III 15. 5

sacrosanctus: ipsa -a signacula ... ad perficiendam scientiam veritatis percipere III 18. 7

saeculum: quia ... confitemur ... secundum aeternitatem verbum in principio deum benedictum super omnes in -a I 51. 1; -um praesens malignum II 3. 3; non illo casto permanente in -um -i II 43. 3; 53. 2; *cf.* 53. 4; quod (*sc. peccatum*) neque in hoc -o neque in futuro dimitti dominus dicit III 22. 3; *cf.* 14. 2; *cf.* 23. 7; *cf.* 23. 13; *persaepe*

saevire: ut in cetera -iant III 15. 3; qui adversus ecclesiae pacem superbissimis contentionibus -iunt III 15. 13

saluber: qui (*sc. apostoli*) etiam regulas -errimas tradunt II 28. 3; *al.*

salus: ut ... ad -tem perveniremus I 59. 3; ut ... prodesset gentibus ad -tem I 62. 2; spes -tis II 11. 2; *cf.* 15. 2; *cf.* 41. 5; *cf.* 63. 2; tamquam -ti necessariam (*sc. circumcisionem*) praedicarent II 11. 4; *cf.* 33. 1; *cf.* 42. 6; -tem pro ipsa trinitate posuisse III 12. 9; Chananaea ... -tem petebat filiae suae III 13. 3; *cf.* 13. 6; -tem cum lacrimis poscens III 21. 3; *saepissime*

salutaris: cum tamquam -ia observarentur a nescientibus II 34. 5; *al.*

salutatio: ipsa trinitas pariterque incommutabilis unitas in ista -ne cognoscitur III 11. 2; *al.*

salutatorius: principium -um III 11. 3

salvus: illa opportunitas -os faciendi credentes in deum I 68; sumebant cibos -a conscientia I 70. 2; *cf.* 70. 4; ut ... homines -i fierent II 4. 3; *cf.* 5. 3; *cf.* 5. 10; *cf.* 24. 12, 14; *cf.* 63. 3; *cf.* III 12. 9; qui (*sc. dominus Iesus Christus*) ... -o facit II 12. 4; *cf.* 43. 6; *persaepe*

sanctificare: cum in Christo credentes per evangelium -antur I 75. 1

sanctificatio: illa eiusdem apostoli verba ad Romanos nisi de -ne Iudaeorum II 26. 3; -o vitam novam fecit III 5. 2; ut sit ... filius ... dei in virtute secundum spiritum -nis III 5. 5

sanctitas: si aliqua contumeliose in tantam -tatem ... protulerint III 14. 4; per ecclesiae -tatem auferri poenitentiae locum III 16. 1

sanctus: spiritus -us *e. g.* I 44. 2 (*persaepe*); neque angelos -os vani-

tati subiectos esse I 45. 3; communis cura erat omnibus apostolis de pauperibus -orum II 14. 1; qui ... implent -orum beatissimum civitatis sempiternae statum II 24. 13; litteras gentium ... non ideo -as haberi oportere III 3. 5; quanta gratulatione -orum recepit Samaria verbum dei III 15. 9; *saepissime*

sanitas: ut ... dilectionem curamque -tatis eius animo teneas II 56. 12; ad -tatem redeuntibus ... auxilium misericordiae non negatur III 22. 2

sapere: terreno sensu et carnaliter -is I 54. 23; domino -it I 72. 4; quae (*sc. opera*) carnaliter -iunt II 34. 5

sapiens: ait et Salomon de -tibus mundi I 3. 1; -tes gentium I 3. 3; *al.*

sapientia: qui (*sc. deus*) dederat hanc -am I 4. 2; -am aedificasse sibi domum II 13. 5; -a dei II 27. 3; *al.*

sarcina: ut et onus grave servitutis abiciat levi -a Christi vegetatus II 44. 6

satis: sollicite s. legenda sunt I 12. 1

scandalizare: cum -amus infirmos I 73. 2; -ati Iudaei II 42. 18

scandalum: cesserat ... talium hominum -is apostolus Petrus II 1. 4; maxime in Christo passos esse -um Iudaeos II 42. 17; *al.*

scisma: inveniet fortasse haereses et -mata significari II 40. 7; *cf.* 40. 21

scismaticus: cui umquam haeretico vel -o spem liberationis ... amputavit (*sc. auctoritas*) III 15. 11; si nec ... nec ... nec haereticis aut -is nondum baptizatis ad baptismum Christi aditus clauditur III 22. 1

scriptura: cum ait -a de Pharaone I 54. 5; minus in -is eruditi ... et -as veteres debita pietate approbantes II 22. 4; eas ... sanctas -as esse III 4. 2; *cf.* 10. 3; in canonem -arum recipere III 11. 4

sectari: quod -ati fuerimus, -abimur autem II 54. 1; -andum sibi esse spiritum sanctum assertorem ac ducem libertatis suae II 54. 4; *cf.* 54. 5; ut vestigia sua -antibus praeberet exemplum II 62. 9; *al.*

sectator: simulacris phantasmatum suorum -ores suos omnis error illudit III 4. 1

seducere: a quibus in servitutem legis -ebantur II 55. 2; ne quis a pseudoprophetis per quasdam veritatis confessiones in aliquam impietatem -eretur III 3. 5; *al.*

seductio: iterum parturit propter pericula -nis II 38. 7

segregare: -atur ... de ventre matris II 8. 2; -abat se a gentibus II 15. 7; *al.*

seiungere: quibus (*sc. peccatis*) -ebamur a deo III 11. 6

semen: ut ... deputentur in -n Abrahae I 57. 2; *cf.* 61. 3; *cf.* II 61. 9; -n Abraham II 23. 3; *cf.* 28. 6; *cf.* 29. 3; *cf.* III 4. 8, 9; *saepius*

seminare: carnalia -re II 42. 20; in carne ... sua -at II 61. 5; *al.*

seminatio: vident ... -nem operum suorum II 61. 2; -o in spiritu est II 61. 6

sempiternus: qui ex fide domini ... implent sanctorum beatissimum civitatis -ae statum II 24. 13; ne

. . . in poenam -am incidamus II 50. 2; homines non cibo -ae veritatis . . . esse contentos III 2. 4; ut . . . regnent (*sc. resurrecturi*) in -um III 5. 13; poena . . . -a III 10. 1; *cf.* 18. 15; *saepius*

sensibilis: sicut . . . etiam -ibus miraculis praesentia sancti spiritus apparebat II 20. 2

sententia: contrarium esse illi -ae I 36. 1; *cf.* 63. 1; quasi ferre . . . -am de alieno corde I 70. 1; *cf.* 71. 1; non eis facile aperire voluisse -am suam II 42. 12; huic ergo -ae propheta concinit dicens II 61. 10; scientia videtur congruere dominicae illi -ae III 18. 4; *saepe*

seorsus: cum quibus -um contulit evangelium II 10. 6

separare: plerumque enim inanis incuriositas . . . separat a deo I 50. 7; a quo (*sc. deo*) -ant sola peccata III 23. 6; *al.*

separatio: nulla -ne interveniente pax erit III 8. 6

septenarius: ad -am operationem spiritus sancti magis refertur -us numerus columnarum II 13. 7

sequestrare: -ata . . . meliore consideratione I 72. 1

serpens: Moyses in heremo super lignum exaltavit -tem II 22. 11; persuasione . . . -tis homo in damnationem mortis cecidit II 22. 11; maledictus -s II 22. 12; *al.*

servilis: significat . . . populum veteris testamenti propter iugum -e carnalium observationum II 40. 4; ad opera -ia carnaliter conversi II 54. 4; notae quaedam poenarum -ium II 64. 3; *saepius*

serviliter: Iudaei -ter observant dies, menses *eqs.* II 34. 4; servi esse . . . sub iugo observationum carnalium . . . carnalem populum -ter alligantium II 41. 4; *al.*

servitus: qui in -tutem ex libertate attrahebant eos, quos deus ex -tute ad libertatem vocabat II 6. 3; *cf.* 43. 1; onera -tutis II 15. 7; iugum . . . -tutis II 22. 3; *cf.* 37. 8; *cf.* 40. 25; a -tute superstitionis suae . . . liberati II 41. 4; onus grave -tutis II 44. 6; a quibus in -tutem legis seducebantur II 55. 2; *cf.* 20. 12; *persaepe*

servus: Christi -us II 5. 6; non est distantia . . . -i neque liberi II 28. 1; cum . . . nec carnaliter observantur a -is (*sc. opera*) II 44. 2; cum bonis terrenis inhiantes premit -os (*sc. idem mandatum*) II 58. 3; dei -us III 10. 4; *saepe*

sexus: differentia ista vel gentium vel conditionis vel -us . . . ablata est ab unitate fidei II 28. 3

signaculum: quod (*sc. sacramentum circumcisionis*) ad fidei -um accepit II 20. 12; ipsa sacrosancta -a . . . percipere III 18. 7

signare: quae (*sc. vita nova*) domini nostri resurrectione -ata est III 5. 2

significare: -avit fidem in interiore homine esse in conspectu dei I 18; veteris hominis crucifixio -ata est in cruce domini I 26. 2; ut permansurae passionis domini fidem -aret (*sc. serpens*) II 22. 14; quod de libera uxore natus est Isaac ad significandum populum heredem novi testamenti II 40. 5; -avit benignitatem dei III 7. 5; *persaepe*

significatio: ira ... in vindictae -ne ponitur I 8. 3; quia ... se in monte dominus ostendit in -ne regni sui II 13. 4; serpens ad -nem ipsius mortis convenienter in ligno exaltatus est II 22. 11; verbum latinorum -o III 2. 5; *saepe*

simulacrum: ad colenda -a deciderunt I 3. 2; de primitiis vini libabant gentes -is suis I 70. 3; -orum ... servos invenit evangelica gratia II 25. 2; -is phantasmatum suorum sectatores suos omnis error illudit III 4. 1; *al.*

simulate: -e illis consentiebat (*sc. Iacobus*) ad imponenda gentibus illa onera servitutis II 15. 7; eum ... in Timothei circumcisione -e aliquid egisse II 63. 1; *al.*

simulatio: in -nem ductus erat (*sc. apostolus Petrus*) II 1. 4; *al.*

simulator: submiserunt (*sc. Iudaei*) -ores III 20. 5

sincerus: -a species castitatis II 49. 6

singillatim: ita duo quae sequuntur ad duo superiora possunt s. referri II 56. 12

singularis: -e humilitatis exemplum II 25. 10

singularitas: quod ad -tatem redigit commendando II 23. 3; *al.*

societas: -tas populi II 45. 8; pro gratia et pace -tatem interponens III 12. 4; *al.*

sollicitatio: quamdiu ... -nes mortalitatis nostrae patimur I 45. 16

sollicite: quaecumque -e de trina dei maiestate loquimur III 15. 3

sollicitudo: -o ... talium de illis curarum II 38. 8

spado: sic etiam fient -nes propter regnum caelorum II 42. 20

species: quanto perfectius atque cumulatius id -es ipsa factura est II 28. 2; quasi sub -e maledictionis benedictionem dicens II 42. 19; sincera -es castitatis II 49. 6; *al.*

speciosus: forma -ae feminae II 49. 6

spes: damnatio non sine spe reparationis irrogata I 45. 12; spes salutis II 11. 2; *cf.* 15. 2; *cf.* 41. 5; *cf.* 63. 2; quoniam peccato in spiritum sanctum omnem spem veniae dominus amputavit III 17. 4; *cf.* 18. 13; *cf.* 21. 4; *saepissime*

spica: cum ... esurientes discipuli -as evulsissent II 22. 2

spiritualis: creatura ... aut -is ... aut animalis I 45. 4; -ibus viris ... patere posse prima merita fidei et impietatis I 54. 15; *cf.* II 13. 2; *cf.* 56. 1; *cf.* III 18. 12; qui ab -ibus ad carnalia revocant intentionem credentium II 4. 4; *cf.* 43. 1; lex enim -is est II 7. 4; *cf.* 7. 2; -ia opera II 15. 15; *cf.* 51. 1; a carnalibus ad -ia surgere, non ab -ibus ad carnalia cadere II 20. 5; qui adhaeret Christo dilectione -i II 38. 4; -em ... caritatem daturus II 44. 3; *cf.* 46. 3, 6; poena -is III 10. 1; *saepissime*

spiritualiter: qui circumcisionem magis carnaliter quam -ter acceperunt I 10; qui vivunt ex fide -ter II 23. 3; *cf.* 40. 24; ut demonstraretur illam veniam -ter datam III 10. 9; *saepius*

spiritus: -us sanctus *e. g.* I 44. 2 (*saepissime*); -us servitutis I 44. 2, 4; *cf.* 44. 6, 7, 9; -us adoptionis I 44. 2, 7; *cf.* 44. 8; quia homo con-

stat -u et anima et corpore I 45. 4; ut ... utriusque tamen verbi eadem significatio ad eiusdem fidei -usque unitatem pertineat II 31. 2; si -u vivimus, -um sectemur II 54. 5; videns in -u David III 5. 9; si ... pacem ... inconcusse -us noster atque incommutabiliter teneat III 10. 13; *saepissime*

sponsa: his ... ad -am Christi redeuntibus ... nulla catholica disciplina negandam ecclesiae pacem III 15. 16

sponte: non sponte ... esse subiectam vanitati creaturam I 45. 11; *al.*

stabilis: communi ac -i gaudens bono II 17. 6; quod egent summa ac -i specie creatoris II 34. 7

status: qui ... implent sanctorum beatissimum civitatis sempiternae -um II 24. 13

sterilis: quam (*sc. caelestem Hierusalem*) -em vocat scriptura II 40. 9

sterilitas; nisi quod Abraham propagandae prolis operam ad Agar ancillae fecunditatem ab uxoris Sarae -tate transtulerat II 40. 16; *al.*

stigma: -mata ... dicunter notae quaedam poenarum servilium II 64. 3; *cf.* 64. 4

stipula: tamquam ipsi iusti essent videndo -am in oculo alieno et non trabem in suo II 16. 1; 56. 17

stuprum: de illo ... nefario -o ... iudicari I 71. 2

suasio: haec ... -o carnalis est II 42. 8; *al.*

suasor: si tales -ores tamquam iustos et fideles recipientes honoraverint II 42. 10

suavitas: cum -tate spirituali tantummodo legitur et tractatur II 19. 8; in eorum impia atque mortifera quadam -tate perdurandum sibi esse III 14. 1

subaudire: ex uno ergo quod dictum est -itur delicto I 23. 3; ut hic subdistinguatur et -iatur II 28. 6; *al.*

subdere: oportet nos ... -ditos esse potestatibus I 64. 2; *cf.* 66. 2; -ditus ... iussu domini tui I 66. 2; *cf.* 66. 3; cum spiritum sanctum turpissimo mercatui -ditum credidit III 16. 6; *al.*

subdistinguere: ut hic -atur et subaudiatur II 28. 6

subiacere: cum deus utique sicuti nos perturbationibus non -eat I 8. 2; quicquid ... corruptioni -eat I 45. 5; qui etiam spiritu -ebant laboriosis erroribus I 45. 15

subicere: neque angelos sanctos vanitati -iectos esse I 45. 3; *cf.* 45. 8, 11; *al.*; (= *addere*): ut huic loco -iecerit apostolus II 35. 1; -iecit etiam opera spiritus II 49. 1; *al.*

subiectio: quoniam poenalis est ista -o I 45. 11; quoniam ... ista -o non in bonis quasi permansuris sed in necessariis huic tempori constituenda est I 66. 1

subintrare: omnis autem cum dicit -at iam, ut monstret *eqs.* I 7. 2

subiugare: ut ... abstinerent se ab his, quibus eos isti -re cupiebant II 41. 8; mentem ad consensionem peccati non -ant (*sc. desideria carnis*) II 46. 6

subiungere: quod statim -it I 38. 6; *cf.* II 10. 6; *cf.* 61. 1; *cf.* III 6. 3; deinde -it II 40. 1; *cf.* 42. 6; *al.*

sublimis: ne quis ... potestatibus

-ioribus . . . putet non se esse subdendum I 64. 1; ut . . . ipsam (*sc. fidem*) . . . -em permanere inveniant II 22. 15

sublimitas: qui . . . aliqua -tate praecellit I 64. 5; ut . . . ad documentum valeat tantae -tatis III 5. 11

submittere: -miserunt (*sc. Iudaei*) simulatores III 20. 5

subrepere: sed inter agendum -repserit aliquid II 57. 5

subscriptio: conclusio epistolae tamquam -o manifesta est II 65

subsequens: nec cetera -entia possunt credentem a caritate dei detorquere I 50. 1

subsidium: cum . . . etiam rebus temporalibus ad -um degendae eius vitae utamur I 64. 2

substantia: de ipsa divina -a tam impie sentiant III 15. 14

subvertere: totum aedificium -at necesse est III 19. 9

succedere: ut ei (*sc. huic prudentiae*) -at prudentia spiritus I 41. 4

successio: utebantur feminis . . . ad -nem prolis II 40. 12

sufficere: non -it voluntas nostra I 54. 3; quemadmodum gratia fidei -iat ad iustificandum sine operibus legis II 19. 1; vires suas . . . -re III 9. 4; *al.*

superabundare: -undasse gratiam I 25. 1

superbia: nequis . . . extollatur in -am I 64. 1; destruxit . . . -am gloriantem de operibus legis II 16. 6; erat per transgressionem legis confringenda -a II 25. 1; *cf.* 25. 6; auferens omnem -am meritorum III 1. 4; *saepius*

superbire: ne etiam gentes -re audeant adversus eos (*sc. Iudaeos*) I 58. 1; *cf.* 58. 2; *cf.* 62. 3; *cf.* III 3. 1; -ienti . . . populo lex posita est II 24. 14; uti nec Iudaeos -re permittat III 1. 4; *saepius*

supereminere: cognoscere etiam -entem scientiam caritatis dei I 54. 22; qui (*sc. apostoli*) ceteris membris post caput corporis -ent III 6. 2

superfluus: si autem ad -as delectationes . . . reprehenditur I 69. 2; nequis in -is poneret spem salutis II 15. 2; si opera legis quaedam post fidem -a quaedam ante fidem nulla sunt II 44. 6; *al.*

superstitio: ad gentilium -nes redire II 33. 1; *cf.* 34. 5; a servitute -nis suae per fidem Christi liberati II 41. 4; si adversus spiritum sanctum in sua sacrilega -ne dixerunt III 15. 5; *al.*

superstitiosus: locus iste de Iudaeorum -a observatione II 35. 4; ostendere litteras gentium -ae idolatriae plenissimas III 3. 5

supplicium: sequitur etiam de Pharaonis -o testimonium I 54. 5; quod enim etiam iusti homines et pii tamen exsolvunt ista -a III 10. 2; *al.*

surgere: per seipsum -re non valere I 12. 7; a carnalibus ad spiritualia -re II 20. 5; *saepius*

susceptio: apostolus peccatum vocat -nem mortalis carnis I 40. 5; *cf.* 51. 1; *cf.* 51. 5; *al.*

suscitare: qui (*sc. spiritus*) -avit Iesum Christum a mortuis II 46. 8

suspectum habere: Paulum apostolum suspectum -re coeperant II 1. 3; *cf.* 12. 1

suspendere: cuius (*sc. formae*) ordinem -erat I 23. 6; qui se laqueo -it II 22. 4
syllaba: quid rerum significetur sub isto -arum sono III 14. 3
synagoga: ecclesiae dignitatem a -ae vetustate discernit III 2. 1; -a ... ex congregatione (*sc. appellata est*) III 2. 2; *cf.* 2. 5

Taedium: non vult per turbulentas contentiones -um sibi fieri de re II 64. 1
tam — quam (= *sic — ut*): non tam hominibus quam deo ... obtemperantes I 64. 6
tamquam: (*cum coni.*) t. in eis (*sc. carnalibus observationibus*) salus esset II 33. 1; *al.*; ne t. inimicum illum deputent II 37. 2; t. virum habente illa terrena Hierusalem II 40. 10; si tales suaores t. iustos et fideles recipientes honoraverint II 42. 10; (= *sicut*) ut ... diligat et proximum t. seipsum II 45. 3; *saepe*
tamquam si: tamquam si diceret II 37. 3; 42. 15
tantundem: si t. utrumque (*sc. praeceptum iustitiae et consuetudo carnalis*) diligitur II 54. 2
temere: infirmi firmos t. iudicabant I 70. 5; subito in aliud t. detorquere velle II 34. 3
temporalis: qui iam non capitur -ibus bonis nec terretur -ibus malis I 34. 2; -ia bona *e. g.* I 40. 2 (*saepius*); -ia mala *e. g.* I 40. 6 (*saepius*); -ia commoda I 40. 3; II 46. 3; *cf.* 46. 5, 6; quae -e habent praemium II 21. 11; nati sunt ergo tales ... in novicio -ique mendacio II 40. 23; homines ... -ium promissionum tamquam terreno pabulo esse contentos III 2. 4; *saepissime*
temptare: -ati sunt ... utrum timore desererent eum an caritate amplecterentur II 37. 4; *al.*
temptatio: ut ipsa (*sc. bona*) teneant animum in -nibus II 49. 5; cum etiam reformatio corporis ... sollicitabit ullum -nis periculum II 61. 8; *saepius*
tempus: totum -us legis intelligendum est I 22. 3; -us ... evangelii significatur I 68
tenebrosus: quid enim ista caecitate -ius II 59. 4
tepidus: cuius (*sc. belli*) reliquiae quamvis -ae ... recalent II 51. 5
terrenus: indigentia rerum -arum I 42. 2; -o sensu et carnaliter sapis I 54. 23; -a carnalisque iustitia II 21. 12; qui (*sc. medici*) -ae mercedis intuitu curant II 56. 15; bonis -is inhiantes II 58. 3; homines ... tamquam -o pabulo esse contentos III 2. 4; *saepe*
testamentum: quoniam et ira dei ponitur in novo -o I 8. 2; duorum -orum distincta sunt tempora I 44. 1; quod autem mors testatoris valet ad confirmandum -um II 23. 2; novi -i populus II 40. 19; -um vetus ... -um novum II 58. 3; ex novo -o ad sacerdotium vetus declinasse III 19. 10; *saepe*
testator: cum -or mutat testamentum II 23. 2; mors -oris II 23. 2; *al.*
testimonium: sequitur etiam de Pharaonis supplicio -um I 54. 5; -um

enim Osee prophetae ... et Isaiae -um I 57. 2; quantum ad auctoritatem -i evangelici pertinet II 1. 8; non falsum -um dicere II 62. 5; opprimere -i falsitate ... quempiam III 17. 2; *saepe*

textus: ex eius -u intelligi III 1. 1; cuius epistolae -um consequentem in aliis voluminibus ... vestigabimus III 23. 15

timere: nonnulli eam (*sc. epistolam*) in canonem scripturarum recipere -uerunt III 11. 4

tolerabilius: -ius mortem videre peccantis quam verbum indignantis audire II 56. 17

tolerare: donec ... conditionem nostrum pro ipso rerum humanarum ordine -emus I 64. 6; aequo animo -re II 11. 3; multa iam pro fide -averant II 20. 7; *al.*

torcular: quaedam in ipsis -ibus sacrificia faciebant I 70. 3

tractare: quae si ita sunt opportunitate -andi de gratia et pace III 23. 14; epistolam Pauli apostoli ad Romanos suscepisse -andam III 23. 15

tractatio: peccati alieni -o II 56. 1; in evangelii -ne ... sibi desideranda esse III 23. 15; *al.*

traditio: aemulator, id est imitator paternarum suarum -num II 7. 3; *cf.* 17. 11; *al.*

traditor: esse dictum ... de Iuda -ore eius II 22. 4

transgressio: legem autem peccati dicit ex -ne Adae conditionem mortalem I 38. 7; ut ... -ne humiliaretur (*sc. populus*) II 24. 14; *al.*

transitorius: non proprio ac -o ... gaudens bono II 17. 6; si -e ac negligenter attenderimus III 15. 1

translate: -e ... dictum est II 36. 5

tribulatio: -o quando accidit servo dei I 46. 3; omnes illae -nes non ei valebant ad perniciem II 64. 6; -nes et molestiae ... bonos et iustos ... non reflectunt ad peccandum III 10. 12; *al.*

tributum: non sibi esse vectigal reddendum aut -um I 64. 4

trinitas: quia ipsa -tas unus deus est II 24. 7; salutem pro ipsa -tate posuisse III 12. 9; petens ... salutem -tatem petebat (*sc. Chananaea mulier*) III 13. 2; *saepe*

triumphare: haec omnia in cruce -ata sunt II 22. 16

tumultuari: -atur ecclesia II 35. 5; -ri adversus gentes III 1. 3

turbulentus: per -as contentiones taedium sibi fieri de re II 64. 1

Uber: sicut per -a nutritur infans II 17. 2; nonne omnes ad -a sua ... cum lacrimis revocat III 15. 12

uberius: de quo (*sc. Abraham*) in epistola ad Romanos -ius apertiusque dissertum est II 20. 11; quem locum latius et -ius ... tractavimus II 32. 13

ubi: donec perveniamus ad illud saeculum, u. fit evacuatio omnis principatus et potestatis I 64. 6

ultra: ut u. non serviamus peccato II 22. 10; ut mediator esset inter deum et homines homo per deum u. homines II 24. 8

umbra: quae (*sc. temporales res*) transeunt tamquam -a I 45. 8; dum ostendit opera vetusta sacra-

mentorum -as futurorum fuisse II 44. 5
unguere: unctus oleo II 24. 9
unigenitus: docet aliter intelligendum dominum nostrum -um aliter primogenitum I 48. 1; *cf.* II 30. 10; ille tamquam filius dei -us etiam primogenitus ex mortuis praedestinatum est III 5. 17
unicus: -us filius dei II 24. 8; *cf.* 27. 3; *cf.* 30. 6; *cf.* 36. 5; *al.*
unitas: qui numerus (*sc. septem*) vel ad -tatem ecclesiarum refertur II 13. 5; differentia ... ablata est ab -tate fidei II 28. 3; qui de Iudaeis et de gentibus in -tatem fidei vocatus est II 31. 2; incommutabilis -tas in ista salutatione cognoscitur III 11. 2; *saepius*
universitas: quae utique -tatis ecclesiae personam gerunt II 13. 7
universum: solet enim pro -o poni II 13. 6
unum: omnes unum sunt in Christo Iesu II 28. 1; *cf.* 28. 6, 8
unum cum: sicut ipse mediator unum cum ipsa suscipiente sapientia II 27. 3
usitatus: -um epistolae principium III 8. 1; -issimum exordium III 12. 8; *al.*
usque: gradatim perducit usque ad caritatem dei I 20; qualis erat (*sc. servitus*) in populo Iudaeorum et est usque adhuc II 19. 7; huc usque enim interrogatio est II 24. 3; usque in finem saeculi II 24. 13; quam (*sc. intentionem causae*) ab exordio susceptam ad finem usque perduxit II 34. 3; *al.*
ut: (= ὡς) poterat ergo ut superfluam (*sc. circumcisionem*) aequo animo tolerare II 11. 3; ut quomodo per illum mors, sic per dominum nostrum vita I 22. 3; ut quomodo sunt II 34. 7; *al.*; (= *quod*) iniustum est enim, ut poenam subeant impietatis et praemium fidei non accipiant I 3. 5; *cf.* III 9. 3, 5; *al.*; ut non (= *ne*): incipit ... Iudaeorum populum commendare ... ut non superbiant gentes I 62. 3; ut non simulate quasi ad oculos hominum ista faciamus II 28. 5; commendat, ut ... in carnalem timorem non decidant II 37. 6; *al.*; ut ... minime (= *ne*): ut ... gentibus in evangelium vocatis minime inviderent I 2
utique: quod u. contigit illis I 10; quod u. non possunt dicere II 16. 5; importunitas enim opportunitati u. contraria est II 56. 10; ei u. maledicebat III 14. 7; *saepissime*

Vacuus: non eum in -um currere aut cucurrisse II 10. 6
vae: vae peccatis hominum II 35. 8
valere: ad hoc -et, quod dicit idem apostolus I 12. 9; *cf.* 66. 1; *cf.* 70. 5; *cf.* II 27. 3; -et autem hoc ad magnum humilitatis exemplum II 15. 11; quod autem mors testatoris -et ad confirmandum testamentum II 23. 2; ut ... ad documentum -eat tantae sublimitatis III 5. 11; *persaepe*
vanitas: neque angelos sanctos -tati subiectos esse I 45. 3; *cf.* 45. 8, 11; *al.*
vapulare: plane -avit multa III 18. 15

vas: quamdiu ... vas fictile est I 54. 21; cum ... deus alia -a in honorem fecit I 54. 23; in illo ... numero Iudaeorum ... non ob aliud Stephanum vas eius ... lapidantium III 15. 6

vectigal: non sibi esse -l reddendum I 64. 4

vegetare: ut ... onus grave servitutis abiciat levi sarcina Christi -atus II 44. 6

vel: libenter ... corrigi vel per teipsum nedum per alium II 15. 10; si deprehendatur quisquam vel catechumenus II 35. 5; ut vel terrore ... abstinerent se ab his II 41. 8; *al.*

velamentum: -um ... caecitatis II 22. 3

venenosus: alia ... -i animi signa III 20. 6

venia: cui -am peccatorum dederit deus III 15. 1; spem -ae non habere III 21. 4; *persaepe*

venter: segregatur ... de -tre matris II 8. 2

ventus: ut iam non moveantur omni -o doctrinae II 38. 8

verax: qui per hominem mittitur, potest esse -x II 2. 2; *al.*

veridicus: ipso verbo veritatis ... numquam ab aliqua -a administratione recedente II 24. 15

veritas: -tas propter seipsam diligenda est II 4. 6; contemplatio -tatis II 19. 10; *cf.* 19. 9; homines non cibo sempiternae -tatis ... esse contentos III 2. 4; testimonia -tatis III 3. 4; -tatem pro ipsa trinitate positam puto III 12. 6; nondum plenam scientiam -tatis accepisse III 19. 3; *cf.* 19. 4; *cf.* 19. 6; *cf.* 22. 2; *persaepe*

versari: in hac epistola quaestionem -ri operum legis et gratiae I *praef.*; in magno errore -atur I 64. 4

verumtamen: v. videtur aliquid interesse II 1. 5

vestibulum (= *exordium*): singula ... ab ipso epistolae -o ... sic consideranda et tractanda suscepimus II 1. 9

vestigare: cuius epistolae textum consequentem ... -abimus III 23. 15

vestimentum: quorum (*sc. lapidantium*) vestimenta servabat (*sc. apostolus Paulus*) III 15. 6

vetustas: ecclesiae dignitatem a synagogae -tate discernit III 2. 1

vetustus: peccatorum ... nomen gentibus imposuerant Iudaei iam -a quadam superbia II 16. 1; opera -a sacramentorum umbras futurorum fuisse II 44. 5

vicinitas: propter ipsam -tatem (*sc. invidiae et aemulationis*) plerumque utrumlibet horum pro altero ... ponitur II 52. 1

victoriosus: hoc (*sc. exemplum patris Abraham*) maxime in eo -um est II 20. 12

videri sibi: vivere mihi -ebar I 31. 1

vigens: quam (*sc. Saram*) in annis -ioribus ... deseruerat (*sc. Abraham*) II 40. 14

vindicare: ut ... corporali praesentique vindicta -aretur in eos II 21. 1; *al.*

vindicta: iram dei ubique loquitur pro -a I 8. 1; ut ... corporali praesentique -a vindicaretur in eos II 21. 1; *al.*

vinum: quidam vero infirmiores abstinebant a carnibus et a -o I 70. 2; de primitiis -i libabant gentes I 70. 3; *al.*

virga; -a . . . ferrea I 54. 21

visibilis: -is creatura I 50. 8; qui . . . fidem invisibilium . . . de novis et repentinis -ibus quaerunt II 15. 13; ut de potestate -i potestas invisibilis mereretur fidem III 23. 5; *saepius*

visio: qui vere ad -nem dei praeparantur II 63. 11

vita: quamdiu in hac -a temporali sumus I 64. 2; -a in carne . . . mortalis est II 17. 9; -a aeterna II 61. 15; III 5. 7 (*saepe; cf. e. g.:* I 23. 1, 5; 50. 2; 52. 11, 15; 64. 3; II 61. 7); novam creaturam dicit -am novam II 63. 5; *saepissime*

vitium: quod spiritualia bona pauciora pluribus carnalibus -is opposuit II 50. 1; *cf.* 51. 2; liberatorem hominis esse velle ab obsidione -orum II 57. 4; *saepe*

vivificare: non enim data est (*sc. lex*), quae possit -re, quia gratia -at per fidem I 24. 2; -abit (*sc. spiritus Iesu*) et mortalia corpora nostra II 46. 8; *al.*

vocatio: ut -o peccatori praerogetur I 52. 14; ecclesia quippe ex -ne appellata est III 2. 2; *al.*

volumen: -a temporum II 34. 6; cuius epistolae textum consequentem in aliis -ibus . . . vestigabimus III 23. 15

voluntas: quae pax perfecta bonam -tatem consequitur I 12. 12; liberum -tatis arbitrium I 37. 1; 52. 2; 54. 1, 13; *cf.* II 46. 1; quia neque liberam -tatem rationali creaturae suae deus negavit et tamen potestatem II 32. 13; deum -tatemque eius ignorans III 18. 1; *cf.* 18. 3; *saepe*

voluptas: accepta tamquam pretio dulcedine temporalis -tatis I 35. 1; hoc dicit de amatoribus -tatum magis quam dei II 61. 5

vulgatus: -issimus enim est error iste gentilium II 34. 2

Corpus scriptorum ecclesiasticorum Latinorum

editum consilio et impensis Academiae Scientiarum Austriacae

Vol. 66/2: **Hegesippi** qui dicitur Historiae libri V. Pars posterior: Praefationem Caroli Mras et indices Vincentii Ussani continens. 1960 (L. 204pp.)

[1])Vol. 71: **Cassiodorus-Epiphanius.** Historia ecclesiastica tripartita. Historiae ecclesiasticae ex Socrate Sozomeno et Theodorito in unum collectae et nuper de Graeco in Latinum translatae libri numero duodecim. Rec. W. Jacob. Ed. R. Hanslik. 1952 (XX. 766pp.)

Vol. 72: **Arator.** De actibus apostolorum. Rec. A. P. McKinlay. 1951 (LXIV. 363pp.)

Vol. 73: **Ambrosius.** Opera. Pars VII: Explanatio symboli. De sacramentis. De mysteriis. De paenitentia. De excessu fratris. De obitu Valentiniani. De obitu Theodosii. Rec. P. O. Faller. 1955 (XVIII. 125*. 443pp.)

Vol. 74: **Augustinus.** Opera. Sect. VI, Pars III: De libero arbitrio libri tres. Rec. G. M. Green. 1956 (XXII. 164pp.)

[1])Vol. 75: **Benedicti Regula.** Rec. R. Hanslik. 1960 (LXXV. 376pp.)

Vol. 76: **Tertullianus.** Opera. Pars IV: Ad martyras. Ad Scapulam. De fuga in persecutione. De monogamia. De virginibus velandis. De pallio. Opera Aemilii Kroymann usus ed. V. Bulhart. — De paenitentia. Ed. Ph. Borleffs. 1957 (LIX. 170pp.)

Vol. 77: **Augustinus.** Opera. Sect. VI. Pars IV: De magistro. Rec. et praefatus est G. Weigel. — Pars V: De vera religione. Rec. et praefatus est G. M. Green. 1961 (LX. 140pp.)

Vol. 78: **Ambrosius.** Opera. Pars VIII: De fide libri V (Ad Gratianum Augustum). Rec. P. O. Faller. 1962 (XV. 60*. 331pp.)

Vol. 79: **Ambrosius.** Opera. Pars IX: De spiritu sancto libri III cum Epistula Gratiani Augusti. De incarnationis dominicae sacramento liber I. Rec. P. O. Faller. 1964 (XVIII. 69*. 344pp.)

Vol. 80: **Augustinus.** Opera. Sect. VI, Pars VI: De doctrina christiana libri IV. Rec. et praefatus est G. M. Green. 1963 (XXIX. 205pp.)

Vol. 81/1: **Ambrosiastri** qui dicitur Commentarius in epistulas Paulinas. Pars I: In epistulam ad Romanos. Rec. H. J. Vogels. 1966 (LVI. 503pp.)

Vol. 81/2: **Ambrosiastri** qui dicitur Commentarius in epistulas Paulinas. Pars II: In epistulas ad Corinthios. Rec. H. J. Vogels. 1968 (VIII. 320pp.)

Vol. 81/3: **Ambrosiastri** qui dicitur Commentarius in epistulas Paulinas. Pars III. Rec. H. J. Vogels. 1969 (VII. 408pp.)

Vol. 82/1: **Ambrosius.** Opera. Pars X: Epistulae et acta. Tom. I: Epistularum libri I—VI. Rec. P. O. Faller. 1968 (V. 241pp.)

Vol. 83: **Marius Victorinus.** Opera theologica. Ed. P. Henry — P. Hadot. 1971 (XLII. 305 pp.)

Vol. 84: **Augustinus.** Expositio quarundam propositionum ex epistula ad Romanos. Expositio in epistulam ad Galatas. Expositio ad Romanos inchoata. Ed. J. Divjak. 1971 (XXXIII. 258 pp.)

Praeparantur:

Vol. 82/2: **Ambrosius.** Opera. Pars X: Epistulae et acta. Tom. II: Epistularum libri VII—X. Acta. Rec. P. O. Faller

Vol. 85: **Augustinus.** Contra secundam Iuliani responsionem imperfectum opus. Ed. M. Zelzer

Vol. 86: **Boethius.** Opuscula sacra. Ed. E. K. Rand

[1]) Hoc tempore exhaustum est.